

ISSN 2618-9623

Туган җир

Родной край

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

1*2019

ТАТССР

ПРАЗДНОВАНИЕ 100-ЛЕТИЯ
ТАТАРСКОЙ АССР

ТАТАРСТАН АССР ТӨЗЕЛҮНЕН
100 ЕЛЛЫГЫН БӘЙРӘМ ИТҮ

1920-2020

Решение трех объединенных съездов

22 июля 1917 г.

[Казань]

Высшее объединенное заседание Всероссийского общемусульманского съезда, а также съездов военных деятелей и духовенства, обсудив вопрос о национально-культурной автономии для мусульман Внутренней России и Сибири, решило:

1. Немедленно, не ожидая созыва Учредительного Собрания, приступить к осуществлению национально-культурной автономии для мусульман Внутренней России;

2. Поручить проходящему в настоящее время в Казани 2-му Мусульманскому съезду России разработать подробный проект (основных положений), предусматривающий порядок создания учреждений национально-культурной автономии.

Источник: 100-е образования Татарской АССР: Сборник документов и материалов: в 3 т./ авт.-сост. З.С. Миннуллин, науч. ред. Р.Р. Фахрутдинов, Р.Р. Хайрутдинов. – Казань: Заман, 2017. Т.1.– С.256.

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2019

Казан – 2019

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2019

Казань – 2019

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:

Борханов Альберт Әхмәтжан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләжев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ситдигов Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зәйтүнә
Хисамиев Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркәтип:

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Чыгарылыш өчен җаваплы

Дәүләтшина Гөлнәра Фәрикъ кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык
журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камиль
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ситдигов Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зайтуна
Хисамиев Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Сагидуллина Мунира Халимовна

Ответственный за выпуск

Давлетшина Гульнәра Фәриковна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому
краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 1. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2019.

Эчтәлек

Редакциядән.....	10

Киләчәккә юл: Татар стратегиясе – 2050

Н. М. Мириханов.

«Татар халкының үсеш стратегиясе»нә кертү өчен тәкъдим ителгән юнәлешләр һәм темалар.....	11

Ф. Ә. Бәйрәмова.

Шаукыммы, әллә соңгы шансмы?	17

Р. Ф. Гатауллин.

Этник житештерү механизмы.....	22

Т. Т. Нигъмәтҗанов.

2020–2050 елларга халыкның, татар теленең һәм мәдәниятенен ижтимагый үсеш стратегиясен күзаллау.....	26

Редакциягә хат.....	31

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Л. Х. Мөхәммәтҗанова.

Иделдәнме, Себердәнме син, Идегәй?	35

Д. М. Исхаков.

Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре (дәвами).....	49

И. Ә. Кыямов.

Саваплы мирас нечкәлекләре.....	66

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Ю. С. Худяков.

Урта гасырлардагы борынгы төркиләреннән дәүләтчеләген үстерү – дала Евразиясендәге төрки цивилизациянең үсешендә әһәмиятле этап.....	74

К. А. Голодяев.

Новосибирск шәһәрләндә борынгы Чат авылы жирлегә һәм соңгы Себер ханының көрәше.....	92

Ф. Ә. Бәйрәмова.

Новосибирск өлкәсендә татар тарихы.....	102

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова.

Ангараның буйларында Өркет дигән кала бар.....	109

А. А. Борһанов.

Иске-Казан тарихи-мәдәни һәм табигый комплексы һәйкәлләре
(дәвам). 121

А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов.

XV гасыр тәңкәләренең Олы Әтрәч авылы тирәсендәге хәзинә янчыгы
(Татарстанның Тәтеш районы). 131

Фәнни популяр язмаларда төбәк тарихы

Р. К. Хәмзина.

Чат татарларының тарихи яшәү урыны. 136

М. М. Абдуллин.

Сабам – минем тарихым. 141

Р. К. Вәли.

Болак артында ни бар? 148

Д. Н. Тажжи.

Кыям Жәгъфәрев: автобиографик истәлекләр (дәвам). 163

З. Г. Хәбилова.

«Идегәй» дастанының яңа басмасы турында. 174

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Ф. З. Яхин.

«Мәликә китабы» тарихы (дәвам). 178

«Идегә» дастаны. 189

И. Г. Закирова.

Өйтүкә жырлары. 202

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

XVIII гасыр Томск губернасы татарлары буенча документаль
материаллар. 216

Шәхесләребез

Игелек эшлә дә суга сал. Рәшит Минһаж әңгәмәсе. 220

Н. Г. Төхбәтуллина, Л. Г. Мифтахов, И. Г. Көбәшев.

«Аһ! Бу нигә болай дисең...» 228

Татар рухы

Р. С. Курчаков.

Туган жирем – туган телем. 234

Р. М. Батулла.

Чыңгыз хан. 236

<i>А. Г. Хәйретдин.</i>	
Аллаһы тәгалә барлыкны нәрсәдән булдырган?	249
<i>Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар.</i>	
Вакыйгалар хроникасы.....	259
<i>Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр</i>	
Татарның бер Согыты.....	264
Б. Л. Хәмидуллинның «...Окаянная дочь Златой Орды...» китабына рецензия.	266
Татарстан Республикасының торак пунктлары.....	268
Т. Ф. Хайдаровның «Эпоха «Чёрной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII–первая половина XV вв.)» китабына рецензия	270
<i>Новосибирск өлкәсе татар иҗтимагый берләшмәләре буенча мәгълүмат</i>	
«Новосибирск өлкәсе Татар мәдәнияте үзәге» Новосибирск өлкәсе дәүләт бюджет мәдәнияте учреждениесе.	272
«Новосибирск өлкәсе төбәк татар милли-мәдәни мохтарияте» иҗтимагый оешмасы.	276
<i>Авторлар буенча белешмә</i>	

Содержание

Слово редактора.....	10

Путь в будущее: Татарская стратегия – 2050

Н. М. Мириханов.

Предлагаемые направления и темы для включения в «Стратегию развития татарского народа».....	11

Ф. А. Байрамова.

Татарская стратегия: смута или последний шанс?	17

Р. Ф. Гатауллин.

Механизм этновоспроизводства.	22

Т. Т. Нигаматзянов.

Видение общественной стратегии развития народа, татарского языка и культуры на 2020–2050 годы.....	26

Письмо в редакцию.....	31

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения.

Л. Х. Мухаметзянова.

С Идели или из Сибири ты, Идегей?	35

Д. М. Исхаков.

Наша национальная история, запрятанная в эпических произведениях народа: Вторая публикация. Тайны дастана «Идегэй» (продолжение). 49	

И. А. Кыямов.

Тонкости богоугодного наследия.....	66

Научные публикации по краеведению.

Ю. С. Худяков.

Развитие государственности древних тюрок в раннем средневековье – важный этап в развитии тюркской цивилизации в степной Евразии. ...	74

К. А. Голодяев.

Древнее чатское поселение на территории Новосибирска и последний бой последнего сибирского хана.	92

Ф. А. Байрамова.

История татар в Новосибирской области.	102

О. Р. Хисамов, И. Г. Гумеров, И. Г. Закирова.

На берегах Ангары есть такой город – Иркутск.	109

<i>А. А. Бурханов.</i>	
Памятники Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса (продолжение).	121

<i>А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов.</i>	
Клад-кошелёк монет XV века из окрестностей села Большие Атряси (Тетюшский район Татарстана).	131

Краеведение в научно-популярных публикациях.

<i>Р. К. Хамзина.</i>	
Историческое поселение чатских татар.	136

<i>М. М. Абдуллин.</i>	
Сабы – моя история.	141

<i>Р. К. Вали.</i>	
Что есть за Булаком?	148

<i>Д. Н. Тажи.</i>	
Киям Жагфаров: автобиографические воспоминания (продолжение).	163

<i>З. Г. Хабилова.</i>	
О новой публикации дастана «Идегей»	174

Наше историко-краеведческое наследие

<i>Ф. З. Яхин.</i>	
История «Книги Малики» (продолжение).	178

Дастан «Идегэ».	189

<i>И. Г. Закирова.</i>	
Песни Айтука.	202

Исторические источники по краеведению.

Документальные материалы по татарам Томской губернии XVIII в. ...	216

Известные личности

Твори добро и ложи в воду. Интервью Р. Мингазова.	220

<i>Н. Г. Тухбатуллина, Л. Г. Мифтахов, И. Г. Кубашев.</i>	
«Ах! Почему это так...».	228

Татарский дух

<i>Р. С. Курчаков.</i>	
Родная земля – родной язык.	234

<i>Р. М. Батулла.</i>	
Чингиз хан.	236

<i>А. Г. Хайрутдинов.</i>	
Из чего создал Аллах бытие?	249

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики.

Хроника событий.	259

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Татарские Сугуты.	264

Рецензия на книгу Б. Л. Хамидуллина «...Окаянная дочь золотой орды...».....	266

Населённые пункты Республики Татарстан.	268

Рецензия на книгу Т. Ф. Хайдарова «Эпоха «Чёрной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.)».....	270

Информация о татарских общественных объединениях

Новосибирской области

ГБУК НСО «Новосибирский областной Татарский культурный центр».....	272

ОО «Региональная Татарская Национально-Культурная Автономия Новосибирской области» («РТНКАНО»).	276

Сведения об авторах

РЕДАКЦИЯДӘН

ОТ РЕДАКЦИИ

Агымдагы ел татар милләте һәм Татарстан өчен әңгелләрдән булмас, безгә зур сынаулар аркылы үтәргә туры килергә мөмкин.

Милләтебез каршында август аена кадәр үзенең киләчәккә төбәлгән Стратегиясен булдыру бурычы тора, ә республикабызга исә киләсе елны билгеләнен үтәсе олуг юбилейга – 100 еллыкка хәзерлекнең төп өлешен башкарып чыгу таләп ителә. Илебез эчендә катлаулана барган икътисади һәм сәяси вазгыять шартларында аларны тормышка ашыру өчен күп көч куярга туры киләчәк.

Шуңа күрә дә халкыбызның, зыялыларыбызның энергияләрен дөрес якка юнәлтү бик әһәмиятле. Моңың өчен, билгеле, кыйблабызны онытмыйча, барлык уй-фикерләребезне үзәбезнең традицион рухи кыйммәтләребезгә, гасырлар буе формалашкан мәдәниятебезгә нигезләп кора белү кирәк. Сәясәтчеләребез уңышлы булсыннар өчен, алар беренче урынга халык мәнфәгатьләрен куярга өйрәнергә тиешләр. Быел Татарстанда үтәчәк парламент сайлауларына хәзерлек вакытында бу бигрәк тә әһәмиятле. Чөнки республикабыз каршында торган үтә дә катлаулы һәм күпкырлы мәсьәләләргә чишү өчен, Дәүләт Советында чын патриотлар, халыкка бөтен күңелләрен биреп хезмәт итүчеләр тупланырга тиешләр. Димәк, сайлаучыларыбыз да парламентка әңгелрәсә кандидатларга карата таләпчән булсалар иде. Аңларга кирәк – эш үткәч терсәкне тешләргә тырышу фәйдәсыз.

Дөньяда бик зур үзгәрешләр бара, элек булган көч үзәкләре урынына яңалары күтәрелә, технология коточкыч тизлек белән үзгәрә. Нәтижәдә алдагы елларда без моңарчы күрелмәгән яңалыклар, фундаменталь үзгәрешләр белән очрашчакбыз. Аларга әзер булып тору кирәк, беренче чиратта ул белемне күтәрү, туктаусыз укырга өйрәнү дигән сүз. Шуңа исәптән үзәбезнең туган телебездән башка чит телләргә дә урыс теле белән бер рәттән ныклап үзләштерү өстендә эшләргә өйрәник. Уңыш исә халкыбызга фәкать тырышлык һәм үзгәчлек нәтижәсендә генә килер.

Бабаларыбыз белеп әйткән – Аллаһыбыз хәстәрне күргәнә бирә дип. Күктән иңгәнне көтеп ятмыйк, киләсе тормышны бүген үк бөтен көчезне куеп үзәбез оештырыйк.

**ПРЕДЛАГАЕМЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕМЫ
ДЛЯ ВКЛЮЧЕНИЯ В «СТРАТЕГИЮ РАЗВИТИЯ
ТАТАРСКОГО НАРОДА»**

Вступление.

Предложения подготовлены на основании обращения Заместителя Премьер-министра Республики Татарстан, Полномочного представителя РТ в Российской Федерации Р.К. Ахметшина от 25.10.2018 г. № 01-03/555.

Предложения составлены в русле современных общих трендов, тенденций, происходящих в Российской Федерации и мире. Составными частями идеологии Стратегии является федерализм, национальное образование, татарский язык, тюркизм.

Приоритеты предлагаемых направлений расставлены по их важности для развития татарского народа на момент разработки документа.

Стратегия является программным документом Правительства и Госсовета Республики Татарстан по взаимодействию с федеральным центром, регионами и татарскими общественными организациями РФ совместно с Федеральной НКА татар и Всемирным конгрессом татар.

1. Система татарского национального образования:

- расширить сеть татарских детских садов;
- максимально использовать возможности ФГОС в изучении татарского языка;
- по всей Российской Федерации создать сеть современных конкурентоспособных национальных татарских школ (муниципальных, частных);
- добиться разрешения сдавать ЕГЭ на татарском языке, поддерживать движение по коррективке или отмене ЕГЭ;
- открыть Татарский университет;
- узаконить в федеральном законодательстве особую роль и субсидиарную ответственность Республики Татарстан в системе национального образования и развития языка, культуры всего татарского населения РФ;

ПРЕДЛАГАЕМЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕМЫ ДЛЯ ВКЛЮЧЕНИЯ В «СТРАТЕГИЮ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО НАРОДА»

- установить тесное сотрудничество с субъектами федерации, имеющими положительный опыт развития системы национального образования (Северная Осетия, Чечня, Якутия, Башкортостан и др.);
- вести постоянную инициативную теоретическую и практическую работу на опережение с органами федеральной власти по реформированию системы образования с целью усиления татарского национального дошкольного, среднего и высшего образования;
- усилить агитацию татарского языка, двуязычия (билингвизма), многоязычия (полилингвизма), широко распространённых в развитых странах;

***Примечание:** В современных условиях глобализации ни один народ не сможет сохраниться и развиваться без собственной системы национального образования. Образование означает, прежде всего, формирование нового поколения этноса, а не только получение суммы знаний. Нет национального образования – нет литературного языка, культуры – нет и народа. ФГОС предполагает изучение татарского языка на добровольной основе только как предмета, а это практически является ликвидацией татарского образования, татарского языка. Если не создадим новую, современную, конкурентоспособную татарскую национальную систему образования, то через 25 лет (через одно поколение) литературного татарского языка не будет.*

2. Применение татарского языка:

- добиться исполнения Закона РТ о государственных языках Республики Татарстан;
- резко увеличить выступления, ведение совещаний, делопроизводства в государственных и муниципальных структурах РТ на татарском языке;
- создать соответствующие условия мотивации, материального и морального поощрения применения татарского языка;
- для ряда должностей государственной и муниципальной службы РТ ввести условие обязательного знания татарского языка как кадровое квалификационное требование;
- для первых лиц руководителей татарских общественных организаций РФ установить уставное условие обязательного знания татарского языка;
- применять татарский язык в сотрудничестве с тюркскими народами РФ и тюркскими странами;
- устранить отличия в татарском и башкирском алфавитах;
- вести работу по формированию единого алфавита для тюркских народов РФ;
- сотрудничество с тюркскими народами РФ в области методологии, методики обучения, подготовки учебников для системы национального образования.

***Примечание:** Татарның үзенә кирәк булмаган тел беркемгә дә кирәк булмаячак.*

3. Федерализм:

- возобновить и усилить работу Казанского института федерализма на основе госзаказов РТ на НИР и грантов;
- активизировать и вести постоянную работу по формированию бюджетного федерализма по принципу 50 на 50 %;
- постоянное сотрудничество с Центром стратегических разработок РФ, Кафедрой федеративных и национальных отношений РАН-ХиГС при Президенте РФ и другими федеральными структурами по развитию федерализма в России;
- установить постоянное научно-практическое сотрудничество с Институтом законодательства при Правительстве РФ (директор – Т. Я. Хабриева, академик РАН).

4. Внутренняя политика РФ:

- вести политику постепенного формирования в Российской Федерации правового многоязычия – определения федеральным законодательством статуса и прав государственных, официальных, специальных, региональных, муниципальных языков;
- прекратить поощрительную политику по вычленению из коренных национальностей РФ новых малочисленных народов;
- создать федеральную законодательную базу в рамках совершенствования местного самоуправления, позволяющую формировать национальные районы, населённые пункты в составе субъектов федерации;
- в составе Федерального собрания и парламентов субъектов федерации предусмотреть палаты национальностей по учёту и защите прав народов РФ при принятии законов, так как простым большинством голосов депутатов в существующих парламентах невозможно защитить права национальностей.

Примечание: Надо избегать со стороны официальных лиц всяких призывов не политизировать национальные, языковые вопросы. Внутренняя политика на то и называется внутренней, что касается жизни населения, национальностей, внутренних проблем страны, которые должны решаться только с широким обсуждением среди разных слоёв населения. Невозможно не политизировать обсуждение вопросов внутренней политики, в том числе национальной политики, языковых проблем. Национальная политика, в первую очередь, – это языковая политика.

5. По финансированию Стратегии:

- создать Фонд «Развития татарского народа»;
- оказывать содействие формированию татарского капитала, развитию татарского бизнеса, сотрудничеству татарских деловых людей с татарскими общественными организациями;

ПРЕДЛАГАЕМЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕМЫ ДЛЯ ВКЛЮЧЕНИЯ В «СТРАТЕГИЮ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО НАРОДА»

- привлекать к реализации Стратегии средства федерального Фонда «Сохранения и развития языков народов РФ»;
- создать аналогичный федеральному Фонд «Развития татарского языка»;
- привлекать татарских меценатов к проектному финансированию в рамках Стратегии (детсады, школы и др.);
- усилить поощрение и мотивацию спонсоров, финансирующих татарские национально-культурные мероприятия;
- добиться законодательного повышения статуса НКА до государственно-общественных организаций;
- привлекать инвесторов тюркских стран к реализации проектов Стратегии.

6. Межрегиональное сотрудничество Республики Татарстан:

- с целью повышения эффективности использования ограниченных финансовых, интеллектуальных ресурсов и времени установить приоритеты в межрегиональном сотрудничестве;
- по всем направлениям главное внимание обратить на сотрудничество с Республикой Башкортостан;
- наряду с Республикой Башкортостан первоочередное внимание обратить на сотрудничество с территориально соседними регионами – республиками Чувашия, Марий Эл, Удмуртия и Оренбургской, Ульяновской, Самарской, Кировской областями, где, с учётом республик Татарстан и Башкортостан, проживает подавляющее большинство татарского населения РФ и с которыми имеются оптимальные и удобные логистика, транспортное сообщение;
- особое внимание обратить на сотрудничество с группами и отдельными субъектами федерации со значительным и активным татарским населением – Москва и Московская область; Республика Мордовия, Пензенская, Рязанская, Тамбовская области; Астраханская, Саратовская, Волгоградская области; Пермский край; Тюменская, Челябинская, Курганская, Свердловская, Томская, области; Республика Крым;
- усилить сотрудничество в сфере языка, образования, культуры с другими республиками РФ с компактным тюркским населением – Чувашия, Алтай, Хакасия, Тыва, Якутия, а также – Дагестан (ногайцы, кумыки), Карачаево-Черкесия (карачаи), Кабардино-Балкария (балкары-малкъары).

Примечание: «Бөтен дөньяга сибелеп яшизуче татар халкы» дигән фикер дәрәслеккә туры килеп бетми һәм барлы-юклы ресурсларыбызны максатчан һәм нәтиҗәле файдалануга комачаулый. Татар халкының күпчелеге Идел-Урал йортта – Та-

тарстан, Башкортостан республикаларында һәм алар белән чиктәш регионнарда үзләренең тарихи җирләрендә йөзләргә ел буе яшәп яталар. Беренче чиратта татар мәсьәләләрен без Идел-Уралда хәл итәргә тиешбез. Идел-Урал йорт татары көчле булса, бөтенроссия һәм бөтендөнья татарлары да көчле була. Ә хәзергә, кайвакыт киресенчә килеп чыга: Идел-Уралда хәлләр еларлык, ә безгә, тынычландыру өчен, җәһәннәм читендәге берничә татарның түбәтәй киеп тыпырдавын күрсәтәләр. Үз-үзбәзне алдамыйк инде, җәмәгать.

7. Участие Республики Татарстан в международном сотрудничестве РФ:

- усилить сотрудничество с Казахстаном, Турцией и другими тюркскими странами – Азербайджаном, Узбекистаном, Туркменистаном, Кыргызстаном;
- сотрудничество, в рамках российско-китайских отношений, с Уйгурским автономным районом Синьцзян в сфере языка, образования, культуры;
- активизировать участие в евразийских проектах: ЕАЭС, ШОС, «Шёлковый путь» и др.;
- с учётом изменения условий сохранить, перезагрузить, по возможности развивать отношения с регионами, хозяйствующими субъектами, общественными организациями Евросоюза и США;
- установить теоретические, консультационные связи с соответствующими международными организациями в сфере защиты прав народов;
- к реализации задач международного сотрудничества активнее привлекать зарубежных татарских деловых людей, учёных и общественные организации.

8. СМИ, культура, наука:

- участие татар и татарстанцев в передачах каналов центрального телевидения;
- участие татарских артистов, связанных с популярной музыкой в международных и российских конкурсах;
- создание общероссийского радиоканала на татарском языке;
- вывод татарского кино на российский и международный экраны;
- увеличение перевода популярной татарской литературы на русский и английский языки;
- дальнейшее расширение и развитие евразийского подхода в освещении истории России, тюрко-татарских государств и татарского народа;
- наладить массовое издание популярных и детских книг на базе материалов семитомника «История татар» Института истории им. Ш. Марджани.

ПРЕДЛАГАЕМЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ТЕМЫ ДЛЯ ВКЛЮЧЕНИЯ В «СТРАТЕГИЮ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО НАРОДА»

9. Религия:

- обеспечить одинаковое отношение ко всем группам татар – атеистам, мусульманам, христианам и др.;
- признать право и оказать содействие татарам-мусульманам на проповедь, молитву и публичное чтение Корана на татарском языке;
- предложить принятие татарских мусульманских организаций регионов РФ в состав ДУМ РТ.

Примечание: «Динебез һәм телебезне саклыйк» дигән матур рифманы еш әйтәбез. Әммә ислам теоретик яктан гына түгел, еш кына гамәлдә дә тел белән, татар теле белән бәйләнмәгән. Гомумән, ислам дине татарның яклавына һәм саклавына мохтаж түгел. Шуңа күрә безгә бу шигарне мөселман динендә татар телен куллану мәгънәсендә кабул итәргә һәм шул юнәлештә ныклы эш алып барырга кирәк. Дин милләткә хезмәт итәргә тиеш. Шулай булмаганда аны безнең динебез дип әйтә алмыйбыз.

Н. М. Мириханов,

*Экс-Полпред Республики Татарстан в РФ,
д. полит. н., засл. работник культуры РТ,
выпускник Академии НХ СССР (РАНХиГС при Президенте РФ)*

ШАУКЫММЫ, ӘЛЛӘ СОҢГЫ ШАНСМЫ?

Фәүзия Бәйрәмова

Соңгы вакытларда татар дөньясына яңа сүз үтеп керде – стратегия. Югарыдан әйтелгән бу сүз әкреләп түбәнгә дә төшә башлады, моның нәрсә икәнен аңлап бетмәсәләр дә, хакимият тә хәрәкәткә килде, халык та кыймылдап алды. Милләтне саклап калу өчен стратегия кабул итәргә кирәк икән! Кимендә ярты гасырлык! Татарстан Президенты шундый әмер биргән, стратегия дигәннәре быел 30 августта кабул ителеп, аны Татарстан Дәүләт Шурасы, Миңнеханов үзе дә раслыйсы икән. Матбугатта стратегиянең эскиз-эчтәлегенә пәйда булды, ул татар турында, милләткә багышланган иде. Инде аның буенча очрашулар Татарстанда бара, алга таба аны бөтен Россия буенча татарлар җыелып тикшерәчәк икән. Әмма стратегия тирәсендә бу кайнашуларга шикләнебрәк караучылар да бар, халык җавап таба алмый – нәрсә бу – чираттагы кампанейщина-шаукуммы, әллә инде милләт өчен соңгы мөмкинлек, соңгы шансмы?

Стратегия – хәрби термин, ул дәүләткә яки милләткә куркыныч туганда, аны саклап калу ниятеннән булдырыла һәм тормышка ашырыла. Гадәттә, мондый мөһим документлар кискен сәяси борылышлар вакытында, инкыйлаблар заманында кабул ителә. Бу вакыйгалар татар башыннан да үтте, стратегия дип аталмаса да, шул рәвешле документлар кабул ителде. Моннан йөз ел элек, 1918 елның башында татар халкының Милләт Мәҗлесе Уфада Идел-Урал дәүләте төзү турында карар кабул итте. Аны шул елның 1 мартында Казанда корылтайда халыкка игълан итәргә тиеш булалар, әмма 28 февраль төнөндә большевиклар корылтай җитәкчеләрен кулга алалар, монда үзбездән татар коммунистлары да зур тырышып күрсәтә. Шулай итеп, татарларның Идел-Урал дәүләте төзелмичә кала.

Инде узган гасырның туксанынчы елларында, СССР таралып, Россия юллар чатында калганда, татарлар тагы бер тапкыр үз дәүләтчелекләрен торгызырга омтылыш ясыйлар. 1990 елның 30 августында Татарстанның Дәүләт суверенитеты турында Декларация кабул ителә, 1992 елның 21 мартында Татарстанның мөстәкыйльлегенә турында референдум уздырыла, шул елның 6 ноябрәндә республиканың яңа Конституциясе кабул ителә. Болар барысы да татар милли хәрәкәтенә тәэсире һәм халык басымы астында эшләнә. Милли хәрәкәт исә үзенә корылтайларында һәм аларда кабул ителгән карарларда турыдан-туры дәүләт бәйсезлегенә мәсьәләсен куя, халыкны шул идея тирәсендә берләштерергә омтыла.

Милли Мәҗлеснең 1992 елның 1–2 февралендә Казанда үткән корылтасында Татарстанның һәм татар милләтенә бәйсезлеге турында мөһим кануннар кабул ителә, моңа ирешү юллары күрсәтелә. 1996 елның 20 гыйнварында Милли Мәҗлес сессиясендә Татар Кануны – Кануннамә кабул ителә, ул берничә тапкыр уннарча мең тираж белән бастырылып, халыкка таратыла. Әмма дөньяларның үзгәрәп китүе, татар милли хәрәкәтенә каршы башланган басым, халыкның фәкыйрьләнүе, икътисади яктан авыр хәлдә калуы Милли Мәҗлес карарларын тормышка ашыруда зур кыенлык тудырып, алар күбесе кәгазьдә генә калды.

Бу стратегия моңа кадәр кабул ителгән милли карарлардан нәрсәсә белән аерыла соң, аңа нәрсә җитми? Һәм ул ни сәбәпкә нәкъ менә хәзер майданга чыкты? Башта шушы сорауларга җавап бирергә тырышып, соңгысыннан башлыйк. Татар стратегиясен мәктәпләрдә милли телләргә укытуны киметүгә, иреккә калдыруга җавап итеп караучылар да бар, әмма бу өлешчә генә дөрес. Безнең уебызча, татар стратегиясе ул Мәскәүдә кабул ителгән Россия дәүләтенә милли стратегиясенә җавап, ягъни, үз-үзенә яклау (самозащита) чарасы. Чөнки Россия стратегиясендә милли телләргә генә түгел, милли республикаларга да урын каралмаган, аларны урыс өлкәләре белән кушып, эреләндерү һәм юкка чыгару көтә. Ягъни, татарның кәгазьдә генә булса да бәйсез булган, өтәлгән һәм таланган дәүләтчеләген дә юкка чыгу көтә. Менә шундый Татарстансыз, ягъни, дәүләтсез шартларда милләтне ничек саклап калырга? Бу стратегия шуңа җавап бирергә, милләтне шуңа эзләргә һәм берләштерергә тиеш, юкка гына анда «мобилизовать», «адаптироваться» дигән сүзләр язылмаган бит! Әмма, кызганычка каршы, татар стратегиясендә Татарстанның субъект буларак юкка чыгу куркынычы турында әйтелмәгән, җәяләр ачылмаган, милләткә дөресе җиткерелмәгән. Ул гына да түгел, бу стратегиядә татарның дәүләтчеләген саклап калу, аны торгызу турында да берни юк. Милләтнең йөз ел эчендә кабул иткән карарларында дәүләтчелек мәсьәләсә беренче урында тора иде. Татар стратегиясендә гомумән сәясәт юк, хәтта федерализмны саклап калу турында да сүз юк! Шунысы да онытмыйк – халыкара нормалар буенча без әле һаман колония статусында, ягъни, яулап алынган милләт, димәк, алга таба деколонизация мәсьәләсен күтәрергә дә эзәр булып торырга кирәк. Шуны онытмыйк – бер түгел кырык стратегия кабул итсәң дә, үз дәүләтнең булмаганда аны тормышка ашырырга ирек бирмәячәкләр, моның ачы мисалы күз алдыбызда, тарихта!

Татар стратегиясендә дин мәсьәләсә дә юк дәрәжәсендә, ә бит гасырлар буге милләтбезне саклап калуда төп сәбәпчә ислам дине булган! Безнең стратегиябез Коръән булган! Бигрәк тә 1552 елдан соң, татар үз

бәйсез дәүләтчелеген, ханнарын, гаскәрен, жирләрен югалтканнан соң, милләтнең төп таянычы Аллаһ булган! Хәзер «Милләтне жыр-моң, те-атр саклап калган», дип әйтергә яраталар, әмма егерменче гасырга хәт-ле татар халкы авыз күтәреп жырлап йөрмәгән, сәхнә-тамашаның да ни икәннән белмәгән, әмма иң авыр чакларда да исән калган! Моның сәбә-бе – милләтнең Аллаһ кушканча яшәве, югары әхлагы, гаять тырышлыгы һәм мәғрифәтле булуы. Соңгы йөз ел татар милләтенең иманын суырды, кыйбласыз итте, адаштырды һәм саташтырды. Милләт Аллаһны әйләнәп үтеп бәхетле һәм бәйсез булырга тели, әмма мондый хәл беркайчан да булмайчак... Шуңа күрә, стратегиядә дә төп урынны татар халкын ис-ламча яшәү рәвешенә чакыру алып торырга тиеш. «Бездә бит әле пра-васлау керәшен татарлары да бар», дип, алар белән сәүдә итүне дә тук-татырга вакыт, чөнки керәшеннәр ачыктан-ачык татарлыктан, исламнан баш тарталар, алар милләтнең нибары 0,01 процентын алып торалар, ә мөселман-татарлар – 99,99%! Әмма ислам динен мәчеттә тәсбих тартып утыруга гына кайтарып калдырырга ярамый, югары әхлак, гаделлек һәм мәрхәмәт, гайрәт һәм тәвәккәллек милләтнең яшәү рәвешенә әйләнергә тиеш. Элек шулай булган, милләт шушы асыл сыйфатлары сәбәпле исән калган.

Милләтне югары күтәргән ике канатның берсе – дин булса, икенче-се – милли мәгариф. Татарлар – укымышлы, китаплы, гыйлемле халык, һәм бу гыйлемне аларга гасырлар бие мәктәп-мәдрәсәләр бирде. Милләт-не үз телендә укый-язарга татар мәктәпләре өйрәтте. Һәм балалар бак-чаларыннан алып – югары уку йортларына кадәр тулы милли мәгариф системасы булганда гына без язма телебезне, мең еллык әдәбиятыбыз-ны һәм мәдәниятебезне саклап кала алачакбыз, чөнки боларны бары тик милли мәктәп кенә бирә ала. Татар мәктәпләрендә, элеккеге кебек, чит тел буларак гарәп һәм төрек телләрен уку да дәрәс булачак, бөтен язма мирасыбызның гарәп әлифбасында булуын да онытмыйк! Бөтендөнья мирасына һәм тормышына кушылып китү өчен безгә барыбер киләчәктә латин әлифбасына күчү турында да уйларга кирәк булачак, моны да стра-тегиядә чагылдырырга кирәк.

Стратегиядә жыр-бийгә, күңел ачуга, тамашаларга күп урын бирел-гән, шул ук вакытта татар тарихына, милли каһарманнарыбызга игътибар юк дәрәжәсендә. Бары тик үз дәрәс тарихын белгән, аның белән горур-ланган, милләтнең азатлыгы өчен көрәшкән каһарманнарын онытмаган татар кешесе генә аның киләчәге өчен кайгыртчак, үз нәселен дә милли һәм дини рухта тәрбияләчәк. Әмма милли каһарманлыкны Икенче Бө-тендөнья сугышы һәм бу ил өчен үлгәннәр белән генә чикләргә ярамый, ә бәлки милләтебезнең азатлыгы өчен көрәшкән һәм корбан булган та-

тарлар турында күбрәк язарга һәм сөйләргә кирәк. Казан һәм Себер өчен шәһит киткән Күчем хан-Кол Шәриф-Сөембикәләр һәм яугирләребез турында, гасырларга сузылган милли азатлык сугышында корбан булган имамнарыбыз һәм милләттәшләребез турында, Сәет батыр һәм Батыршалар, аталы-уллы-оныклы Теләкәй – Күчем батыр – Акай батыр – Габдуллалар турында, чукынмаган өчен тереләй утларда яндырылган, бозлы суларга батырып үтерелгән, Себер сөрелгән, әмма иманын бирмәгән халкыбыз турында, милләтнең азатлык авазы булган Гаяз Исхакый – Садрый Максуди – Габдрәшит Ибраһим – Йосыф Акчүра – Муса Бигиев – Һади Атласилар турында, шәхес культы елларында атылган һәм асылган меңнәрчә муллаларыбыз, йөзләгән галимнәребез, зыялыларыбыз турында бар дөньяга аңлатырга кирәк. Без – көрәшче милләт, азатлыгыбыз өчен чиксез корбаннар биргән милләт, һәм безнең кабат бәйсез булырга да, бәхетле булырга да хакыбыз бар!

Милләтебезне харап итеп килгән, эчтән жимергән тагы бер яман күренеш турында әйтергә кирәк, ул – катнаш никахлар. Татарстанда бу сан 40–50% булса, Урал арьягында, Себердә – 80–90%. Һәм бу катнаш никахлар, нигездә, урыслар белән, һәм андый гаиләләрдә туган балалар да ана теле итеп урыс телен сайлый, нәтижәдә, бу нәсел берничә буында урыс милләте составына күчә. Шулай рәвешле без милләтнең яртысын югалттык, суга салдык инде, калган яртысы да ни телне, ни динне белми. Без кемнәр белән татарны саклап калырга жыенабыз соң? Һәм бу кешеләргә татарлык кирәкме? Безне, татарларны, бу илдә ике юл көтә – я без урыс милләте составына күчеп, физик яктан сакланып калабыз, әмма татарлыгыбызны һәм динебезне югалтабыз, я без, катнаш никахларны милләткә хыянәт, дип игълан итеп, татарлыгыбыз һәм динебез өчен ахыргача көрәшәбез. Әмма бу көрәш аңлату юллары аша, гаиләләр корылганчы алып барылырга тиеш, ата-аналар, матбугат, мәдәният чараларын шушы максатка хезмәт иттерү аркылы.

Стратегия хәтле стратегия язып та, алда көтелгән геополитик үзгәрешләрне искә алмасак, без милләтне күзләре бәйләнгән килеш олы юлга чыгарып жибергән булабыз. Ә геополитик хәлләр шулайрак – Көнчыгыштан – Кытай, Көнбатыштан Европа Рәсәй өстенә килә, алда зур сугышлардан башлап, дөньяны яңадан бүлгәләү кебек хәлләр дә булырга мөмкин. Шулай чагында безнең, татарларның, урыны кайда булыр? Татар халкы тагы кемнәргәдер туп ите булып, шулай гарасатта һәлак булырмы, юкка чыгармы, яки союзникларны дөрөс сайлап, үз юлы буенча китәрме? Үз тирәсенә үзе кебек бәхетсез халыкларны – чуваш-башкортларны, мари-удмуртларны, мордва-эрзяләргә туплап, Алтын Урдага тиң Идел-Урал конфедерациясен булдырырмы? Европага кушылырмы, Чин чирүе

астында калырма, урыс белән бергә кочаклашып, атом упкынына очармы? Милләт өчен стратегия хәтле стратегия язганда, менә шушыларны да күздә тотарга кирәк.

Инде сонгы сорауга да җавап бирик – татарлар, милләт буларак, кайда сакланып калырга мөмкин? Моңа тарих җавап бирә – Идел-Уралда. Кайда заманында безнең бөөк дәүләтләрбез һәм иманлы халкыбыз булган, кайда мең ел элек ислам дине кабул ителгән, кайда мең еллык әдәбиятыбыз һәм мәдәниятебез туган, кайда әле бүген дә милли һәм дини рух яши, язучылар һәм тарихчылар туа, мәчет-мәдрәсәләр эшләп тора, дин галимнәре һәм догачылар бар, кайда татарча китаплар языла һәм аларны укый белүчеләр бар – милләт шунда сакланып калачак, ин ша Аллах! Һәм бөтен көчне бүген Идел-Уралга бирергә кирәк, телебезне, динебезне, жиребезне, ирегебезне шунда сакларга һәм бәйсез дәүләтебезне дә шунда торгызырга кирәк булчак. Татарның яшәү стратегиясе дә менә шушы булырга тиеш – дәүләтчелегебезне торгызу һәм иманга кайту, шул чагында безгә Аллаһы Тәгалә ярдәмче булып, ин ша Аллах!

2019 ел, 22 гыйнвар

<http://tatar-congress.org/yanalyklar/feyziya-beyremova-shaukymmy-elle-songy-shansmy/> (24 гыйнвар, 2019 ел) сайтыннан алынды

МЕХАНИЗМ ЭТНОВОСПРОИЗВОДСТВА

Р. Ф. Гатауллин

Подготовка программы развития татарской нации на долговременный период требует четкого представления механизмов воспроизводства этносов. В данной статье на примере тех условий, в которых происходит воспроизводство таких этносов, как татары, русские, евреи и башкиры, попытаемся дать оценку системе правовых, институциональных, идеологических, демографических рамок, в которых развиваются эти народы. Постараемся также отразить их по трехбалльной системе.

Основа воспроизводства любой человеческой общности связана с демографией, поэтому развитие нации возможно лишь при росте ее численности. Существующая тенденция к сокращению населения в обозримом будущем приведет к уменьшению численности всех коренных народов России кроме кавказцев. В этом отношении татары не исключение.

Проблема и в рассеянности татар по множеству регионов, стран, отсутствии достоверных статистических данных по численности татар даже в субъектах Российской Федерации, что не позволяет отслеживать динамику численности татар в мире. Существующие оценки численности татар в мире колеблются от 6,3 млн. до 10–11 млн. чел. Отсюда первая задача – получить достоверные данные по численности татар в мире и в регионах Российской Федерации. По демографическому фактору условия развития евреев и башкир нами оцениваются по 3 балла, русских в 2, а татар в 1 балл.

Дисперсное расселение татар приводит к их сильной ассимиляции, к потере языка. Поэтому актуальной является отслеживание динамики численности носителей татарского языка и доли смешанных браков. Не секрет, что в целом дети от смешанных браков выбирают в качестве родного языка государственные языки стран и регионов проживания. В России в советский период существовавшие до революции во многих городах татарские кварталы исчезли, вместе с ними ушли в небытие и татарские махалля, являвшиеся автономиями татар. Сегодня есть только тот суррогат автономий, который был воссоздан в лице НКА.

В отличие от евреев и армян, у татар за рубежом не сложилась полноценная диаспора, что определяется следующими факторами: жившие в Иране, Афганистане, Азербайджане татарские этнические группы не участвовали в формировании современной татарской нации. У нас

с ними отсутствует общность культуры и языка. Поэтому в Закавказье большевикам так легко удалось сконструировать из исторических кавказских татар современную азербайджанскую и некоторые другие нации. В направлении отчуждения сыграл свою роль и шиитский фактор. В итоге сегодня несколько миллионов татар, которые были ведущей силой в Иране при хане Хулагу, пытаются интегрировать в состав иранских азербайджанцев и туркменов, а то и персов. Со стороны почти миллионного татарского населения Афганистана в настоящее время интерес к татарскому миру существует более отчетливо. В целом при большевиках была проведена огромная работа по разобщению крымских и казанских татар. Сегодняшние попытки интегрировать крымских и казанских татар, как нам кажется, не имеют системного характера.

В развитых странах, за исключением Финляндии и Австралии, татары в большинстве своем являются выходцами из числа мигрантов постсоветской волны. Правда, в Румынии, Польше, Литве и Белоруссии имеются остатки средневековых татар. Но они разобщены, немногочисленны и не имеют ориентации на создание полноценной диаспоры.

Если фактор диаспоры для развития еврейского народа нами оценивается в 3 балла, то для татар, башкир и русских – по 1 баллу.

По возможности создания необходимой правовой базы для развития нации татары находятся в худших условиях. Это определяется долей населения, проживающего в границах государственного образования, где данная нация является титульной и обладает полнотой реальных прав по законодательному регулированию своего развития.

Русские и евреи, имея полноценную государственность, имеют возможность принять любые законы по развитию своей нации. В этом отношении татары и башкиры такой возможности лишены.

Различия между этими нациями состоят и в том, что большая часть русских и башкир живут в границах своей государственности. Евреи и татары оказались вне таких границ. Наши оценки по данному критерию: русские – 3 балла, евреи и башкиры – по 2 балла, татары в 1 балл.

Кроме того, существующий статус Татарстана не позволяет, в отличие от Израиля и Армении, оказывать полноценную поддержку диаспорам. Все сегодня, к сожалению, сводится к сабантуям и, пожалуй, республика, за исключением разовых мелких вливаний, фактически не имеет другой возможности поддержать татар, проживающих за пределами Татарстана. А Российская Федерация о поддержке татарского населения за рубежом никогда особенно не беспокоилась.

Говоря об институциональных условиях для развития нации нужно говорить и о факторе религии. Выживание еврейской нации в течение

сотен лет в условиях систематического преследования объясняется религиозным фактором. В данном случае, как и у армян, национальность совпадает с верой. Принадлежность татар к классическому исламу создает угрозу нивелирования национальной идентичности под воздействием исламского фактора. В итоге вместо миллионов носителей татарской культуры можем получить столько же представителей «исламской нации». Не исключено, что такая перспектива негласно поддерживается частью татарского духовенства, нередко отмежевывающегося от национальной тематики.

Что касается русских, здесь налицо стремление позиционировать себя как ведущей нации в православном мире. В последние годы среди башкир существуют попытки создать «башкирский» ислам во главе с неким Усман хазратом, бывшим министром времен М. Рахимова.

По религиозному фактору можно дать следующие значения рейтинга: евреи – 3, русские и башкиры – 2, татары – 1.

В области идеологических факторов можно отметить проблему места данной нации в идеологических установках. До второй мировой войны во многих странах культивировали отрицательный образ еврея. Перелом произошел только в связи с холокостом.

В сегодняшней России антитатарские выпады очень часты на телевидении, в официальной истории и т. д. Можно назвать хотя бы художественный фильм «Орда», памятники Ивану Грозному и др. Такой пропаганды нет по отношению к башкирам. По данному критерию наши оценки: русские, башкиры, евреи – по 3 балла, татары – 1 балл.

Навязывание обществу идеологии «мести» за так называемое «татаро-монгольское иго», приводит к тому, что татары начинают стесняться своей этнической принадлежности, скрывают ее, что усиливает ассимиляцию, увеличивает число скрытых крипто-татар.

Наличие национальных символов. Символами евреев является Соломон, Моисей и множество ученых, артистов и прочих деятелей культуры и бизнеса. Русские гордятся Пушкиным, Достоевским, Гагариным и т. д. Башкирам пытаются приписать в качестве национальных символов Заки Валиди и Мустая Карима. А у татар? Кого мы имеем кроме Г. Тукая или М. Джалиля? Назовите хотя бы одного современного крупного бизнесмена России, который бы себя позиционировал как татарина. А артисты? Кроме Бари Алибасова и назвать некого. Ставим: русским, евреям – по 3, татарам и башкирам – по 1 баллу.

Наконец, величина национальной экономики, под которой мы понимаем сумму капиталов и площадей земельных угодий, подконтрольных представителям той или иной национальности, численность занятых в

экономике. По данному направлению оценки составляют: евреи и русские – по 3 балла, татары – 2 балла, башкиры – 1 балл.

Подведем итоги.

Суммарный балл в 20 единиц собирают евреи, затем идут русские – 17 баллов и башкиры – 13 баллов, татары с 8 баллами замыкают рейтинг (см. табл. 1).

Таблица 1

Рейтинг условий воспроизводства нации (в баллах)

Критерии	русские	евреи	башкиры	татары
Демографическая ситуация	2	3	3	1
Фактор диаспоры	1	3	1	1
Концентрация населения в государственных образованиях (с учетом их статуса)	3	2	2	1
Фактор религии	2	3	2	1
Фактор идеологии	3	3	3	1
Наличие символов	3	3	1	1
Экономические условия	3	3	1	2
Итого	17	20	13	8

Мы не претендуем на окончательную истину. Но хотелось бы привлечь внимание общественности к проанализированной ситуации, чтобы планируемая стратегия позволяла нивелировать те угрозы, которые в данной статье обозначены. А их намного больше. Например, такие факторы, как необходимость создания национальной высшей школы, развертывание полноценных исследований по татарской тематике и т. д.

Схожесть с еврейской нацией по численности, характеру расселения, существующему идеологическому прессингу делают для татар бесценным опыт их выживания. Поэтому, перефразируя В. И. Ленина, можно сказать: «Нам татарам учиться и учиться жизни у евреев». Положительный опыт выживания еврейского народа должен найти место в Стратегии развития татарской нации.

ВИДЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НАРОДА, ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ НА 2020–2050 ГОДЫ

Томас Нигаматзянов

1. Вопреки мнению и желанию некоторых влиятельных чиновников, за татарский язык бороться надо. Но не с помощью митингов, а через активное применение татарского языка во всех сферах жизни.

Татарский язык должен показать свою привлекательность: красоту звучания слов и образность мыслей. Поэзия должна стать татарской национальной идеей. Должно стать престижным знать и читать наизусть стихи народных поэтов.

Наподобие конкурсов «Мисс Татарстана», «Мисс России» необходимо организовывать ежегодные конкурсы чтецов татарских стихов, поэтов, расшевелив все поселения.

Конкурсы должны проходить поэтапно: сначала в деревнях и сёлах, потом в районных центрах, затем в городах и, наконец, в Казани. Это по Татарстану. Аналогично по всем регионам России и, возможно, в Москве.

Победителей всех уровней следует поощрять ценными подарками. Чем ценнее и интереснее приз, тем большее число участников этот конкурс вовлечёт в себя. Победитель в Казани должен получить легковой автомобиль, также и в Москве.

2. Способствовать открытию Национального университета.

3. Необходимо добиться создания при правительстве Российской Федерации Министерства по делам национальностей.

4. При исполнении песен на концертах и при их трансляциях по телевидению кроме названия произведения и имени исполнителя нужно указывать автора слов и имя композитора (например, на телеканале «Майдан» авторы слов и музыки не указываются).

5. Нужно взять за правило – на каждом татарском концерте должны выступать чтецы татарских стихов.

6. Нужно добиться строительства здания киностудии «Татар-фильм» им. Габдуллы Тукая – не менее привлекательного, чем здание с уникальной архитектурой в лице Дворца земледелия в Казани.

7. Необходимо создавать художественные фильмы на татарском языке на сельскую тематику, а также на городскую тематику в области татарской культуры и гуманитарных наук: литературы, театра, искусства, политики, философии, филологии, истории и т. п.

8. Необходимо создавать художественные фильмы на городскую тематику в области производства, строительства, бизнеса, технических и точных наук на татарском и русском языках. Фильмы должны отражать сегодняшние реалии, в которых на производстве и науке в городах Татарстана бок о бок работают, отдыхают и общаются татары и русские. Но при этом татары друг с другом общаются на татарском языке, русские – на русском, татары с русскими также общаются на русском языке.

Стало быть, артисты кино должны быть из актёров татар и актёров русских. Это важно для правдоподобия, привлечения широких масс зрителей, популяризации татарского языка, традиций и культуры татар в среде русских и представителей других национальностей. Не зря для правды жизни в кинофильмах на военно-исторические темы, например, немцев периода Второй мировой войны играют немецкие актёры.

9. Надо вернуть в эфир радиоканал с исполнением татарских народных песен.

10. Необходимо добиться внедрения в практику культурной жизни регулярных концертов художественной самодеятельности народов Российской Федерации в Москве, Кремлёвском Дворце съездов с трансляцией по центральному российскому телевидению.

11. В школах Татарстана, в соответствии со статусом государственного татарского языка, изучение его должно быть обязательным для всех учеников: татар, русских и других. Однако с использованием метода профотбора и принципа добровольности необходимо создавать группы по обучению литературному татарскому языку (углублённая программа) и разговорному татарскому языку (упрощённая программа). То есть, учеников, владеющих разговорным татарским языком, следует причислять в группу обучения литературному татарскому языку, а не владеющих разговорным татарским – в группу обучения разговорному татарскому языку. В то же время нельзя препятствовать желанию русскоязычного ученика (и его родителей) получать образование в группе литературного татарского языка.

12. Необходимо добиться сдачи выпускных экзаменов (ЕГЭ) в школах на русском и татарском языках.

13. Необходимо добиваться создания книжных магазинов с татарской литературой в каждом районном центре и центральной усадьбе сельского поселения республик Татарстан и Башкортостан, а также в регионах компактного проживания татар. Например, сегодня в татарском селе Верхние Татышлы, райцентре Татышлинского района Башкортостана, вообще нет ни книжного магазина, ни даже угла в одном из магазинов, где бы продавалась какая-либо литература, хотя бы и башкирская. А ведь в

Томас Нигаматзянов. ВИДЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НАРОДА, ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ НА 2020–2050 ГОДЫ

советское время в этом селе существовало целое здание большого книжного магазина.

14. Необходимо добиться, чтобы экскурсии для татаро- и тюркоязычных туристов по Казанскому Кремлю проводились на татарском языке.

15. Добиться аттестации администраторов гостиниц, спортивно-развлекательных центров, продавцов и кассиров магазинов, работников столовых, кафе и ресторанов на предмет знания разговорного татарского языка. Также добиться аттестации персоналов «Скорой помощи», врачей поликлиник и приёмных покоев больниц, персоналов экстренных служб (телефоны 101, 102, 103, 104, 112) на предмет знания разговорного татарского языка.

16. Добиться составления меню в столовых, кафе и ресторанов и на татарском языке.

17. Создать в Казани и Татарстане сеть татарских столовых, в которых персонал – татары, умеющие свободно разговаривать по-татарски и по-русски, форма одежды – татарская национальная, кухня – татарская, музыка – татарская народная.

18. Создать в районных центрах Татарстана и Башкортостана Домов отдыха, в программе которых экскурсии по районным достопримечательностям и музеям, культурные развлечения в духе татарских традиций, спортивные мероприятия в физкультурно-оздоровительных комплексах. Такие Дома отдыха должны давать районам дополнительные доходы в их бюджеты. Например, в Доме отдыха в том же Татышлинском районе Башкортостана, находящегося в живописном хвойном лесу вблизи известной Базы отдыха «Косая степь», можно было бы организовать экскурсии по следующим музеям: историко-краеведческий музей села Верхние Татышлы, национально-культурный центр удмуртов Республики Башкортостан в селе Новые Татышлы, музей народного поэта Ангама Атнабаева в селе Старый Курдым, музей просветителя и народного поэта Гали Чоккрыя в деревне Старочукурово. Отдыхающие могли бы поразвлечься и укрепить своё здоровье в разнообразных спортивных залах популярного физкультурно-оздоровительного комплекса «Спорт-планета», а также реализовать свои творческие способности в прекрасном районном Дворце культуры. Кому-то посчастливилось бы попасть на ежегодный сабантуй в селе Аксаитово с участием прославленного татарского певца Салавата Фатхетдинова. Но самое главное, отдыхающие постоянно бы купались в ауре татарской речи и татарского менталитета, заряжаясь энергией национальной культуры.

19. Необходимо добиваться создания общественной организации «Культурный Союз народов Российской Федерации» со своим Уставом и

Программой с целью сохранения совместными усилиями языков и культурно-исторических традиций народов.

20. Следует ввести на сабантуях конкурсы чтецов стихов, который должен стать самым ярким театрализованным событием праздника. Конкурс надо проводить по следующим номинациям:

- стихи известных авторов;
- стихи собственного сочинения;
- собственные переводы с татарского языка на русский;
- собственные переводы с русского или с языка других народов на татарский язык.

21. В вузах Республики Татарстан должны функционировать вечерние факультеты общественных профессий для изучения студентами разговорного татарского языка.

22. В выборных компаниях средствам массовой информации необходимо уделять особое внимание, чтобы кандидаты в депутаты всех уровней должны владеть обоими государственными языками.

23. Надо добиваться, чтобы депутаты-татары в Госсовете Республики Татарстан выступали на трибунах на татарском языке.

24. В детских садах следует проводить регулярные игровые уроки разговорного татарского языка по специальным программам, разработанным Институтом языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан и другими учреждениями образования и науки.

25. Надо способствовать созданию клубов по интересам, беря за основу опыт работы казанского молодёжного общества любителей истории, искусства и литературы «Клуб семи муз», функционировавшего в 1978–1988 гг. в городе Казани. В течение целого десятилетия на ежемесячных заседаниях клуба в форме жарких диспутов, а также выступлений известных учёных и деятелей культуры и искусства Татарстана там обсуждались горячие проблемы в области истории и культуры.

26. Нужно с помощью средств массовой информации, кино, театра и художественной литературы создавать условия нетерпимости к татарам-родителям, владеющим татарским языком, но разговаривающим со своими детьми только на русском языке. Поощрять маму-татарку, общающуюся со своим ребёнком на родном татарском языке.

27. В татарских школах и гимназиях добиться использования на уроках технологии, изобразительного искусства, физкультуры, ОБЖ и др. терминологии на татарском языке.

28. Необходимо разработать и издать словари технических терминологий на татарском языке для различных профессий.

Томас Нигаматзянов. ВИДЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НАРОДА, ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ НА 2020–2050 ГОДЫ

29. По татарстанским каналам телевидения регулярно показывать содержательные и привлекательные документальные фильмы о современных технологических процессах (например, нанотехнологиях) и производственных отношениях, в том числе о передовиках и героях труда на предприятиях Казани и Татарстана, на татарском языке в соответствии со словарями технических терминологий.

30. Необходимо добиваться увеличения на территории Татарстана и других регионов числа татарских яслей, детских садов, школ и гимназий.

31. По татарстанскому телевидению по аналогии с русскоязычным телеканалом «Универ» (где профессор Н. А. Сахибуллин блестяще читает лекции по астрономии) нужно демонстрировать популярные научные лекции известных учёных из татар на татарском языке.

32. Названия остановок общественного транспорта на специально отведённых местах должны быть представлены на татарском и русском языках.

РЕДАКЦИЯГӘ ХАТ

Хөрмәтле Дамир әфәнде!

Авыл тарихы китабын язу чорында (6 елга якын барды) халкыбызның борынгы тарихы белән якыннан танышырга, Казан, Уфа һәм Мәскәү архив документларын өйрәнү, халык һәм мәктәп балалары белән очрашу, авылның олы яшьтәге кешеләре белән сөйләшүләр аркылы яңа фикерләр. Менә алар:

Мәктәптә өч теллеклекне кертү.

Россия Федерациясендә өстәмә тагы бер рәсми тел кабул итү.

Авыл халкын эш белән тәэмин итүнең юлларын төпле тәртипкә салу.

Һәр район үзәгендә, Этнә районы мисалында, үзенең театрын булдыру.

Бу әйберләргә тормышка ашыру юллары турында фикерләр түбәндә языла.

Сезгә исәнлек-иминлек, эшегездә уңышлар, гаилә бәхете теләп:

Рәис Сәетов,

Яр Чаллы, гыйнвар, 2019.

Фикер: Халыкка булышу кирәк, юлларын табу һәм тормышка ашыру гына кирәк. Юллар күп. Шуларның кайберләренә тукталабыз.

Беренчесе: Мәктәптә укытуны ничә телдә алып барырга була?

Бу турыда, беренче президентыбыз Минтимер Шәрипович Шәймиевның чыгышын искә төшерик. Ул өч телле заман мәктәбе булдыру турында сөйләде. Күрәсең, мондый уй аның башында күптән йөрсә дә, әле зурлап сөйләгәнә ишетелми иде. Әлегә мәктәпне ни рәвешле күзаллавын тәгәен генә әйтмәде. Жәмәгәтьчелек, галимнәр һәм укытучылар алга таба фикерләрен әйтерләр дип ышанасы килә.

Өч теллеклекне түбәндәгечә дә күз аллап була түгелме соң:

30%	30%	30%	10%
татарча	русча	инглизчә	Һәр мәктәпнең үз карамагына калдырырга, нинди телдә күбрәк укыту кирәк дип таба, шул телдә укытуны алып бара.
татарча	русча	гарәпчә	
татарча	русча	кытайча	
татарча	русча	немецча	
чувашча	русча	берәр чит тел	
марича	русча	берәр чит тел	

Мисал өчен, чиста татар авылында туган телдә материалларны күбрәк бирергә дип табалар икән, гомумән туган телдә укыту 40 % булырга мөм-

кин. Ә чуаш авылында, чуаш телендә укуы 40% ка житәргә мөмкин. Бу принцип чиста рус һәм мари авылларына да кагыла ала.

Мондый системаны башта Татарстанда тормышка ашырырга, аннан соң әкреләп башка республикаларда һәм өлкәләрдә дәвам итәргә булыр иде. Бу система эшләсә, безнең укучыларыбыз урта мәктәп тәмамлаганда Тукайның, Пушкинның, Байронның һәм Гомәр Хәйямның поэзиясен бер дәрәжәдә өйрәнгән булалар. Бу исә безнең яшьләр өчен бөек казаныш була.

Мәктәптә шушындый укуы системасы тормышка ашкан, республикабызның барлык югары уку йортларында да моны кыю рәвештә тормышка ашырырга булыр иде. Нинди фәннәрне кайсы телдә укуыны укуычулар, галимнәр, жәмәгәтьчелек тарафына тапшыру хәерле.

Икенчесе: Россиядә дә рәсми тагы бер тел булырга тиеш.

Икенче рәсми телнең булуы Россия Федерациясендә бүгенге көндә зарури хәл. Нинди телне икенче рәсми тел итеп кабул итәргә тиеш Россия халкы? Бу сорауга һәр халык үзенчә җавап бирергә мөмкин. Татарлар – татар телен, башкортлар – башкорт телен дип әйтәргә мөмкин. Болар икесе дә билгеле, төрки телләр.

Төрки телләр турында Ризәддин Фәхрәддиновның фикере, язмасы белән танышып фикер йөртү файдалы булырга охшаган.

Ризәддин Фәхрәддинов «төрөк» атамасын киң мәгънәдә кулланып төрөк милләтен өч төркемгә аера:

1. Төшлек төрөкләре;
2. Көнчыгыш төрөкләре;
3. Шималь төрөкләре.

Төшлек төрөкләренә бүгенге Анатолия һәм Урта Азиядә, Кырым һәм Кавказ, Иран һәм Төркиядә, шушы урыннарының төшлек тарафларында һәм Африканың кайбер урыннарында гомер сөрүче төрөкләр керә дип күрсәтә.

Көнчыгыш төрөкләренә ул Төркестан һәм Фирганә, Бохара һәм Харәзем, Кытай һәм Әфганстан, Кыргыз һәм Казакъ төрөкләрен кертә.

Төн (төньяк) төрөкләре, ягъни шималь (төньяк) төрөкләре. Себер һәм Уралда, Идел, Дон һәм Жәек буйларында, шушы суларга коя торган елга үзәннәрендә, гомер сөрүче төрөкләрнең һәммәсе дә. Р.Фәхрәддинов: «Болгарлар (Иске болгарлар, олуг болгарлар) – шул өченче бүлем төрөкләренәң ерак бабалары һәм дөрөстән дә үзләредер».

Тарих үзе дә элекке булган хәлләрне кире кайтара түгелме? Бүгенге Россия Федерациясенәң составында нәкъ төн (төньяк) төркиләре яши һәм аларның саны 9 миллионнан да артып китә. Үзәннән үзе икенче рәсми тел булып Россиядә төрки тел күтәрелә.

Бәлки, Россия күләмендә икенче рәсми телне татар теле дип күтәрмәскә, ә Ризәддин Фәхрәддинов әйткәнчә, туган телен төрки(болгар) тел дияргә. Татар теле дию мәскәүлеләрдә нык каршылык тудырырга мөмкин, аларның канында гасырлар буена «татар» дигән исемгә карата тискәре фикер тупланып килгән. Ә болгарлар белән, бигрәк то Болгар дәүләте мөстәкыйль вакытта (300 елдан артык) 900–1200 елларда, алар арасында дуслык көчләрәк була, яшәү, Тукай әйткәнчә, түбәндәгечә барган:

Рус белән тормыш кичердек сайрашып,

Тел, ләгать, гадәт вә әхлак алмашып.

Икенче рәсми тел булып төрки тел кабул ителгән очракта Россия Федерациясенә төрки телле илләр белән тагы да якынырак аралашу мөмкинлеге туа, илнең дөнья күләмендә авторитеты да артачак. Барча халкыбызның, нинди милләттә булуына карамастан, белеме югары күтәреләчәк, халыклар үзләрен тигез хокуклы кешеләр итеп сизгәчәкләр. Бер галимнең фикерләрен искә төшерү бик файдалы булыр. Германиянең Макс Планк институты директоры булып эшләүче олы галимбез Рәшит Сүнәев болай яза: «Телебез миңа аяк чалмады гына түгел, киресенчә, үсәргә ярдәм итте. Туган телен белгән кеше башка телләренә тизерәк өйрәнә бит. Татарча әйтелеш үзе генә дә миңа инглиз һәм немец телләрен өйрәнүне жинеләйтте.»

Өченче: Авыл кешесен эш белән тәэмин итү.

Безнең болгар бабаларыбыз борын-борыннан игенчелек һәм терлекчелек белән шөгәлләнгән. Бу эш белән алар Идел-Урал якларына күчеп килгәнчә дә шөгәлләнгән булалар. Ул турыда элекке чордан килүче аерым милли-этник традицияләр, мәсьәлән, язгы-кырк эшләре алдыннан үткәрелүче Сабантуй бәйрәме, булуы сөйли. Әлеге бәйрәмнең тамырлары болгар кабиләләренең Төньяк Кавказда һәм Азов диңгезе буенда яшәгән чорына ук барып тоташа. Кавказ халыкларында Сабантуй бәйрәме кебек ат чабышларын, төрле ярышларны эченә алган һәм ел да зурлап үткәрелә торган Беренче буразна бәйрәме булуы мәгълүм. Аны бездәгечә диярлек «Сабан бәйрәме», «Сабанга чыгу», «Басу туге» кебек төрле исемнәр белән атап йөртәләр һәм балкарларда, карачайларда тимер төрәнле агач сука да «сабан» дип атала.

Халкыбызның гасырлар буена гына түгел, ничәмә эрәлар дэвамында мәшгуль булган эшеннән экренләп аерылу бара дисәк, дөрес булыр. Хәтта патша заманында да безнең халык жирдә иген иккән, мал тоткан һәм һөнәрчелек белән шөгәлләнгән. Ә халкыбыз чыннан да эш ярата, эш белән тәэмин ителмәгәнгә авылдан китәргә мәжбүр. Бу мәсьәләне хөкүмәтебез көйли ала бит. Шул мәсьәләне чишү юлларын эзләп, «Стратегия» кысасында авылны саклауның яңа юнәлешләрен кертү, ничшик-

сез файдалы булыр. Һәр авылда терлек булса, эш була анда. Эш булса, авыл яши, халык исән булачак.

«И авыл, син мең шәһәрдән мең кабат ямьле вә хуш!», – дип бүген дә әйтерләр шәһәр кешеләре.

Дүртенче: Театр турында.

Татарстанда театрларның оешулары турында кыскача тарихи искәрмә.

1935 елның май аенда Казанда Татарстандагы колхоз-совхоз һәм район театр директорлары һәм режиссерларының киңәшмәсе үткәрелә. Май азагында үткәрелгән әлеге киңәшмә үзенң көче һәм яңгырашы белән Татарстандагы колхоз-совхоз һәм район театрларының 1-нче олимпиадасы дәрәжәсенә күтәрелә. Һәр театр коллективы шул киңәшмәгә нык әзерләнеп килә. Ә алар инде ул вакытта 16 булган. Ә театрлар оешу 1933 елда башлана, 1935 елда алар 16 га житә.

Яшь театрның яшь артистлары өчен иген амбарлары, мәктәп коридорлары, кызыл почмаклар да театр бинасын алыштыра. Әдәбиятка, сәнгатькә сусаган авыл халкы үз театрын, аның спектакльләрен хуш күреп, яратып кабул итә. Театр килү, спектакльләр уйнау көне авылларда бер бәйрәмгә әверелә.

1939 елда Бөтенсоюз колхоз-совхоз театрларының фестивале үткәрелә. Анда алдынгы урыннарны Минзәлә, Мамадыш һәм Балтач театрлары яулый.

Ул вакыттагы республиканың экономикасын бүгенге белән чагыштырып та булмый. Шулай булгач, хәзер дә, һәр район үзәгендә, Әтнә район үзәгендәге кебек, театр оештыру мөмкин әйбер дип уйлыйк. Ә ул халыкны тәрбияләүдә бик зур роль уйначак.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

Л. Х. Мөхәммәтҗанова

«Идегәй» эпосының татар версиясе – гасырлар дәвамында оешкан күркәм әсәр. Татарларның әдәби-мәдәни мирасында бу теманы татар телендәге күп санлы үрнәкләр популярлаштыра, алар арасында информант теленнән язып алынганнарыннан алып, әдәби-эстетик жәһәттән шактый камилләштерелгән китаби-язма дастаннарга кадәр бар. Татар героик эпосы «Идегәй»нең формалашуы XV йөз башыннан XX йөз уртасына кадәрге чорны иңли. Бу – халыкның бүгенге тарихын аның биш гасырлык үткәне белән бәйли торган, милләт формалашуда турыдан-туры катнашы булган сирәк әсәрләрнең берсе.

Татарда дастан барлыкка килү тенденциясе һәм эпик иҗатка омтылышның тамырлары бик тирәндә. Фольклористика тарихында дастаннар XX йөзгә 1920-нче елларыннан татар әдәбиятының төп фундаменты саналып киләләр. Шушы чорда татар халык ижаты үрнәкләрен интенсив жыю-туплау, героик жырлар, әкиятләр белән бер рәттән дастан эпос тарихын да өйрәнү, халыкта киң таралган дастан сюжетларга яңа әсәрләр иҗат итү, мәгълүм дастаннарның жыйнама вариантларын төзү бурычы куела [Сәгъди: 1923. 41 б.]. Әмма татар дастаннарына, ягъни милли эпоска, карата хөкүмәт тарафыннан күрсәтелгән жылы караш чорның ижтимагый-сәяси шартларына бәйле тукталып кала. ВКП(б) Үзәк Комитетының татар галимнәрен милләтчелектә, Алтын Урда чорын идеаллаштыруда, «ханнар-феодаллар эпосы» «Идегәй»не популярлаштыруда һәм артык бизәп күрсәтүдә гаепләгән «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы Татарской партийной организации» дигән 1944-нче ел 9-нчы август карары озак елларга милли эпосны өйрәнүне туктатты. Әлеге карарның нинди нәтиҗәләргә китергәнлегенә хакында әле 1960-нчы еллар азагында ук В.И.Чичеров болай дип язган иде: «Башкирия һәм Татариядә идеологик эшнең торышы жәһәттеннән Эдиге

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

образын гадел рәвештә тәнкыйть иткән 1944–1945-нче елгы карарлардан соң Идел буенда, мәсәлән, эпосны жыю-туплау һәм өйрәнү бөтенләй тукталды. Себердә шулай ук эпик әсәрләргә жыю һәм өйрәнү эше бик начар тора...» [Чичеров: 1958. С. 20]. Чыннан да, әлеге карар «Идегәй» дастанын гына түгел, гомумән татарның дастаны эпик мирасын барлауга да искиткеч зур тискәре йогынты ясаганлыгы бәхәссез. Шушы вакыйгадан соң татар эпосын, аның тарихи-эволюцион үсешен, яшәү формаларын өйрәнү, башка халыклар фольклоры белән чагыштыру берничә дистә елга артка чигерелә. Халыкның ун гасырлык мәданиятенә зур өлешен ачып күрсәтердәй башка бик күп эпик әсәрләр үз чиратларын архивларда көтеп ятарга дучар ителә. Проблемага кабат әйләнеп кайту, «Идегәй» хақында янә сүз кузгату фәкать XX йөзгә икенче яртысынан соң гына мөмкин булды. Берсе артыннан берсе И. Надиров (1988), М. Госманов (1990), Ф. Урманчеев (1997, 1999), В. Хәйруллина (1998), Ф. Вәлиуллина (2007), И. Закирова (2011), Л. Мөхәммәтҗанова (2014, 2018) һ. б. «Идегәй» дастанын төрле аспектларда тикшергән хезмәтләре дөнья күрдә.

Эпик сюжетның кайчан һәм нәкъ менә кайда барлыкка килгәнлеген төгәл ачыклап булу-булмау – шактый бәхәсле мәсьәлә. Мондый проблеманы фольклор сюжетына бәйле тарихи вакыйгалар нигезләрлек чыганаclar базасының житәрлек дәрәжәдә түгеллеге китереп чыгара. Халык әсәрләренә барлыкка килеп, таралуы – бик озак процесс, фольклор әсәре гасырлар буена формалашырга мөмкин. Шулай булса да, күренекле галим В. М. Жирмунский төрки эпосны VI гасырдан башлангыч ала дип исәпли, аның иң борынгы катламын VI–XIV гасырларга нисбәт итә. Тарихи-сәяси темасы ачыкланган эпоска ул Урта Азия халыклары эпик мирасындагы образлар белән уртак образлар чагылыш тапкан, XV–XVII йөз дастаннарын кертә. Ә соңгы катлам – барлыкка килүе XVII–XIX йөзләргә карый торган эпос, ди [Жирмунский: 1974. С. 90].

Тарихтан билгеле булганча, Алтын Урда – XIII гасыр башы – XV гасырлардагы, шуннан соң мөстәкыйль ханлыklarга таркалган урта гасыр Евразия дәүләте. XIV йөзгә 60–70-нче елларын тарихчы галимнәр Алтын Урда өчен тынычсыз, фетнәләргә бай чор дип бәялиләр, ә килеп туган низаclar нигезендә дәүләтнең бердәмлеге ул дәвердә бик нык какшый. «Бу елларда, – дип яза И. М. Миргалеев, – илнең бердәмлеген саклау мәсьәләсендә бик кырыс көрәш барган» [Миргалеев: 2003. С. 3]. «Идегәй» дастаны илдә барган шушы катлаулы вакыйгаларны чагылдыра, мәгълүм тарихи шәхесләргә һәм аларның гамәлләрен тасвирлау аша шул чорның эпик картинасын гәүдәләндерә. Дастан прототиплары Туктамыш, Аксак Тимер, Идегәй һ. б. – барысы да XIV йөз ахыры – XV йөз башында яшәгән реаль затлар. Шунысы әһәмиятле: дастанның теләсә кайсы халык версия-

ясендә шушы һ. б. тарихи затларның тормышы, эш-гамәлләре яктыртылган [Урманче: 1999. С. 136–138].

Димәк, эпик сюжетларның барлыкка килү вакытын билгеләү ничек кенә катлаулы булмасын, тарихи чыганаclarда теркәлгән конкрет вакыйгалар «Идегәй» очрагында вәзгыятьне ачыкларга үзләре ярдәмгә килә. Барлыкка килүе XV–XVII йөзгә караган төрки эпосны «тарихи эпос» дип билгеләгән академик В. М. Жирмунский фикеренә таянып [Жирмунский: 1974. С. 90], Идегәй турындагы дастанны да соңгы чор төрки эпосы дип карыйбыз. Сюжетыннан һәм тематикасыннан чыгып, «Идегәй» дастанын Урта гасырның XV гасырында барлыкка килеп, шушы вакыттан башлап формалашкан һәм таралган дип билгеләү гадел булыр. Һәр хәлдә төрки дөньяда «Идегәй» исемле дастанны әйтә башлау XV гасырдан иртәрәк була алмавы Алтын Урдадагы тарихи фактлар һәм әсәрдә тасвирланган вакыйгалар белән раслана. Әлеге сюжетка төрле халыкта таралган эпик әсәрләрнең һәркайсы – тарихи жырлардан алып, риваять-легендалар, эреле-ваклы сөйләмә эпос һәм күләмле язма вариантларгача – болар бар да халык тормышында лаеклы үз урынын тапкан, аларның һәрберсенең барлыкка килү һәм үсешенә үз ижтимагый-тарихи сәбәпләре бар.

Шулай итеп, «Идегәй» дастаны – XIV гасыр ахыры – XV гасыр башында Алтын Урдада хан тәхетә өчен көрәшнең хәлиткеч чорын тасвирлый торган эпос. Әсәр геройлары – Туктамыш хан, эмир Тимер (Тамерлан, төрки халыклардагы исеме белән әйткәндә, Аксак Тимер), Идегәй һ. б. – үз чорының күренекле шәхесләре. Алтын Урда дәүләтендә барган фажигалә көрәшнең һәрбер кискен вакыйгасы, дәүләттәгә халык өчен бик мөһим факт булып, сүз сәнгатендә, ягъни фольклорда турыдан-туры чагылыш тапкан. Әлеге темага дәүләт тарихын соңгы йөз ел чикләрендә колачлаган жырлар, риваятьләр, дастаннар иҗат ителгән, алар күпләгән вариантларда таралган. Тарихи Идегәйнең исеме татар шәжәрәләрендә күренүе дә шушы вәзгыять белән бәйле. Халыкның тарихи аңына тирән сөңеп калган Идегәй образы, шулай ук бөек ханнарның, эмирләрнең эчкә чуалышларына бәйле озакка сузылган вакыйгалар төрле жанрда таралган фольклор әсәрләренең вакытлар үтү белән бер зур эпик сюжетка берләшүенә һәм алга таба аның эпос буларак Алтын Урда составындагы халыклар арасында киң таралуына йогынты ясаган булса кирәк. Бу чор шәхесләреннән Идегәй эшчәнлегә белән бәйле вакыйгалар халык арасында аеруча нык популярлык казана, шуңа да таркалу алдында торган Алтын Урда дәүләтендәгә хәлиткеч хәлләрне тасвирлый торган күләмле әсәрләр ахыр килеп «Идегәй» исемле эпос булып оеша.

Алтын Урда составына кергән халыкларның күбесендә бу эпос бар, фольклористика тарихында дастан әйтүчеләр авызыннан «Идегәй»нең

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

төрле версиядәге, стиле, структурасы, эчтәлегә белән бер-берсеннән аерылып тора торган әллә ничә варианты язып алынган. Идея ягыннан көчә һәм кыйммәте зур истәлекләр буларак, Идегәй турындагы халык ижаты әсәрләренә кайберләре, сайлана-сайлана, тарих илгә аша узып, гасырлар аркылы безнең көннәргә килеп житкән. Бүген бу эпосның кырым татарлары, каракалпак, алтай, нугай, казах, үзбәк, төрекмән һ.б. халыклардагы версияләре – шуңа мисал.

Чорга бәйле рәвештә, татарларда да башта эпосның традицион-сөйләм, ә соңрак язма-китаби төре формалашкан. Бүгенгә көндә бу мәшһүр дастанның татарларда таралган сөйләм вариантлары хакында нарратив чыганаклардан гына мәгълүмат табарга мөмкин. Идегәй, Туктамыш һ.б. тарихи шәхесләргә багышланган дастан вариантлары язма чыганакларда XIX йөзгә кадәр уртасыннан чагылыш тапкан.

Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемдәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзгә фондларында «Идегәй»гә мөнәсәбәтле шактый документ саклана. Алар арасында дастанның төрле еллардагы күчмәләре, кайбер текстларга комментарийлар һәм аңлатмалар, филолог галимнәргә «Идегәй» вариантлары турында язылган хатлары, истәлекләре һ.б. бар. «Идегәй» дастаны буга бу Үзгәгә (Г.Ибраһимов исемдәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институты архивы) материалларны фәнни әйләнешкә күртү 1940-нчы елдан башланган [Әхмәтжанов: 2005. 169 б.].

«Идегәй» дастанының татар телгә билгелә басма һәм кулъязма вариантларын беренчеләрдән булып тикшергән Ф.Урманчеев күрсәткәнчә, Институт архивында 1854-нче ел датасы куелган кулъязма да бар. Ул – исем билгесез информанттан Габидулла Әхмәдхан углы тарафыннан язып алынып, кабат күчәреләп, архивка тапшырылган дастан тексты [Урманче: 1999. С. 7]. Бу вариантта Идегәй Олы Тархан авылы бәгә буларак тасвирланган. Олы Тархан – бүгенгә көндә Татарстанның Тәтеш районына керә торган авыл. «Идегәй» дип исемләнгән әгә кулъязма* гарәп графикасында, эчтәлегә Идегәйнең батырлыклар эшләп йөрү тарихын яктырта, Идегәй биредә – тышкы дошманнардан илен, халкын яклап көрәшүчә каһарман, зур бәк, аның резиденциясе – Олы Тархан авылы. Бу вариантта Идегәйнең Туктамыш белән көрәш сюжеты бөтенләй урын алмаган. Норадын би дастанда Туктамышның оныгы буларак бирелә. Дастан текстында Чулман, Нукрат, Идел кебек топонимик атамаларны еш очратырга мөмкин. Аңлашылганча, Идегәйгә бәйле вакыйгалар әгә вариантта Идел буга бара. Текстның күләме зур түгел, кулъязма кәга-

* Идегәй // Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемдәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзгә, тасвирланмаган фонд.

зе биш биттән гыйбарәт, текст дүрт ярым биткә сыеп беткән. Дастанда сөйләнгән вакыйгаларның проза өлеше фабула характерында, ә шигъри өлеше барлык текстның дүрттән берен генә алып тора. Композициясе ягыннан карасак, текст Идегәйнең Норадын белән диалогы формасында төзелгән. Фольклор әсәре яисә әдәби ядкарь буларак, «Идегәй»нең әлеге варианты татар телле башка вариантлардан күпкә калыша. Әмма «Идегәй» дастанын башка версияләр һәм вариантлар янәшәсендә чагыштырма-тарихи һәм чагыштырма-типологик планда системалы тикшергәндә эпосның генетикасын, таралу вакытын һәм ареалын билгеләү өчен дастанның бу варианты бик әһәмиятле чыганакка әверелә. Олугъ Мөхәмәд хан заманыннан (идарә итү вакыты 1437–1446-нчы еллар) «Идегәй» сюжетының Идел буенда таралу ихтималы, чыннан да, бик зур. Төрки халыклар белән уртақ башка тарихи-героик эпос, әйтик, «Чура батыр», «Каһарман Катил» кебек үк, «Идегәй» сюжеты да биредә жирле халыкка ярашлы үзгәрешләр кичергән. Сюжет линиясенең чагыштырмача самимилегә, күләме, структурасы белән «Идегәй»нең Татарстан территориясендә табылган әлеге варианты В.В.Радлов бастырып чыгарган, алтай варианты санала торган «Мырат пи»гә бик якын тора [Радлов: 1866. С.200–204]. Үзәктә саклана торган бу кулъязма Идел буенда татар телле информанттан язып алынган булуы белән гаять уникаль.

Н.Н.Березин хрестоматиясендә [Березин: 1862.] төрекмән варианты буларак тәкъдим ителгән текстны П.М.Мелиоранский, Н.Исәнбәт кебек кайбер галимнәр шулай ук татар варианты дип исәпли [Урманче: 1999. С.8.]. Бу вариант XIX йөз уртасыннан язуга күчерелгән. Мондый нәтижәнең нигезендә әлеге фольклор үрнәгенә ясалган чагыштырма-лингвистик анализ ята. Монда шунысына игътибар итәргә кирәк: текстның телендә гарәп-фарсы йогынтысы артык зур дип әйтеп булмый. Бу истәлек Алтын Урда чоры кыпчак-татар телендә язылган. «Идегәй»нең әлеге варианты белән «Дәфтәре Чыңгызнамә»не чагыштырып карасак, аларның икесенең телләре бик нык охшаш булуны күрәбез. Кыпчак теле нигезендә формалашкан татар теленең урта диалектына – казан татарлары теленә хас лингвистик үзенчәлекләрнең [Усманов: 1972. С.125], Идегәй турында Идел буе татарларында таралган башка фольклор әсәрләрендәге сюжет һәм стиль белән охшашлыкның күп булуы «Идегәй» дастанының башлап кайсы территориядә формалашкан булуына мөнәсәбәттә дә уйланырга жирлек барлыкка китерә. Идел буе мәшһүр сюжет өчен бер дә чит регион түгел, киресенчә, биредә гомер-гомергә әлеге шәхеснең эшчәнлеген халык әсәрләре бик биек күтәрә. Халыкның үз героена мөнәсәбәте чынлыкта бик зур әһәмияткә ия. Дәүләтнең жиимерелүе Идел буенда таралган тарихи-героик характердагы фольклор әсәрләрендә һәрвакыт Идегәйнең

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

батырларча үлеме белән бәйләп карала. Кагыйдә буларак, алар барысы да бу хәлләргә тирән үкенү белән сугарылган.

XIX йөзнең 60-нчы еллар ахырында В.В.Радлов себер татарларынан янә берничә вариантта дастаннар язып алган. Шигъри юллар белән проза катнаш «Идегә пи», «Туктамыш хан» (ике вариантта), «Аксак Тимир», «Йыр» [Радлов: 2012. С. 99–117, 199–208, 267–276, 208–140] кебек текстлар – Идегәйгә багышланган эпосның зур циклы үрнәкләре. Игътибар итсәк, бу истәлекләрнең стиле һәм сюжеты бер-берсенә каршы килми, киресенчә, алар берсен берсе тулыландырып киләләр, нәкъ менә шул сыйфат боларның барысын бер цикл дип карау мөмкинлеген тудыра да. Бу әсәрләрдә дәүләт дәрәжәсендәгә мөһим эшләр, бөөк хан, аңа тиң баһадир хакында сүз бара, алар үзара файдалы берлек хасил итәләр, әмма дошманнар мәкере һәм килеп туган хәлләр Туктамыш хан белән Идегәй арасында, Идегәй белән аның улы Мырадыл (кайбер вариантларда – Морадым яисә Норадын, төгәл исеме – Нур-ад-Дин) арасында, Туктамыш белән Мырадыл арасында, соңыннан Туктамышның оныгы Ысмаил белән Мырадыл арасында низаг китереп чыгара. «Ил тоткан канга туяр, мал тоткан ашка туяр» – «Идегә пи» дастанында Идегәйнең атасы әйткән бу гыйбарә әсәрнең асылын тулысынча ача. «Идегә пи» түбәндәгә сүзләр белән тәмамлана: «Ысмаил Мырадылның пашын кисти... Аннан соң Ысмаил пабасының урынына кан булды йуртын тутып» [Радлов: 2012. С. 117].

«Идегә пи», «Туктамыш хан», «Йыр» дип бирелгән истәлекләрнең гомуми темасын дәүләт хакимнәре дәрәжәсендәгә эчке тарткалаш-сугышлар дип билгеләргә мөмкин. В. М. Жирмунский билгеләгәнчә, «Идегәй»нең В. В. Радлов вариантлары чагыштырмача тулы һәм яхшы сакланган истәлекләр исәбенә керә [Жирмунский: 1974. С. 352]. Әлеге эпик үрнәкләрнең информантлары турында В. В. Радловның «Идегә пи»не бараба, «Туктамыш хан»ның ике вариантын һәм «Йыр» дип китерелгән әсәрне тубыл татарларынан язып алганлыгын күрсәткән булуыннан тыш жентекле мәгълүматлар юк.

2004-нче елда Ф. Әхмәтова-Урманче төзегән һәм бастырып чыгарган татар дастаннары жыентыгына «Идегәй»нең күләмле өч варианты кертгән. Бу дастаннарның кулъязмалары барысы да Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фондларында саклана*. Текстлар «Идегә дастаны» [Татар эпосы: 2004. 286–331 бб.], «Мырат пи» [Татар эпосы: 2004. 331–333 бб.], «Идәгә пи» [Татар эпосы: 2004. 338–352 бб.] дигән исемнәр белән бирелгән, бер-берсеннән стиле, вакыйгалар эзлеклелеге,

* Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 52. Оп. 1. Сак. бер. 184, 187, 198.

образлар системасы, теге я бу эпик мотивның булуы яки төшөп калуы белән шактый аерылып торалар, әмма аларны уртақ сюжет берләштерә. Өлеге эпик истәлекләргә яқынайта торган тагын бер житди сыйфат – боларның Көнбатыш Себер территориясендә яшәүче себер татарларыннан язып алынган булуы. «Идегәй»не генә түгел, гомумән татар эпосының иң зур күпчелеген, чыннан да, халыкның себер татарлары дип аталган этник төркеме биргән. Бу факт бигрәк тә сөйләмә характердагы, ягъни информант әйткәннән язып алынган аутентик дастаннарға кагыла. Татар дастаннарының мондый «тере» төре себер татарларына хас булу – дисперс урнашкан татар халкының нәкъ менә шушы этник төркемдә традицион культураның Идел буендагы татарларныкына караганда стабильрәк үсә алган булуына бәйле ахрысы. Эпик фольклор сюжеты эзлекле үссен, дәвамчан булсын өчен мөмкин кадәр озак цивилизациядән ераграк торган тыныч мохит кирәк. Икътисадый, идеологик үзгәрешләр традицион эпос үсешенә, халыкның бу жанрга ихтыяжына уңай йогынты ясый дип әйтеп булмый. «Идегәй» дастанына мөнәсәбәттә дә бу шулай, ягъни ханнар идарәсе һәм Алтын Урда вакыйгалары турындагы урта гасыр сюжетының асыл потенциалы эпик фольклор өчен хәвефсезрәк зонада – Себердә сакланып калган, биредә аны әле XX гасыр урталарынача телдән әйтүче осталар булган. Шул сәбәпле татарларда «Идегәй» нигездә себер татарлары авызыннан язып алынган эпик әсәр булып тора.

«Идегәй»нең югарыда телгә алынган татар вариантлары – эпос структурасында һәм эчтәлегендә булган үзенчәлекләргә өйрәнүдә бәһасе зур чыганақ. Алар татар дастаны «Идегәй»нең яшәеш формасы һәм таралу географиясен ачыклауда күп мәгълүмат бирәләр.

Эпос өйрәнүче галимнәр арасында дөнья эпосы шедеврлары булган, Троя сугышы вакыйгаларына багышланган «Илиада» һәм «Одиссея»не халык авыз ижатында популяр миф, легенда, риваятьләрдән шагыйрь Гомер тарафыннан төзелгән, ягъни жыйнап, кабат торгызылган, кәгазьгә төшерелгән әсәр дигән фикер бар [Лосев: 1960. С. 5–6]. Б. э. башы әдәби истәлегенә барлыкка килү тарихы турында бүген сүз алып бару жиңел түгел, әмма житди фәнни хезмәтләр Гомер эпосының героик эпос стилиндә башкарылган, төп материалы фольклордан булуы турында фундаменталь аңлатмалар бирәләр, әсәрдә эпик традицияләр әдәби эшкәртелгән, э стилиндәге формулалылык дастан әйтүче халык жыраулары куллана торган механизм белән тәңгәл, диләр [Ярхо: 2001. С. 55–127].

«Идегәй» дастанының XX йөз башындагы язмышы да «Илиада» һәм «Одиссея» тарихы белән бик нык охшаш. 1919-нче елда дастанның яңа вариантын Нигъмәтулла Хәкимов төзегән. Нигъмәт Хәким (Хәкимов Нигъмәтулла Гыйниятулла угылы, 1899–1937) – заманында Казан дәүләт пе-

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

дагогика институты галиме, доцент. Текстның исеме «Идэгэ». Н. Хәким бу вариантны Себердә Тара өязе Тобольск губерниясе Еланлы авылында себер чичәне Ситдыйк Мәһди улы Зәйнәтдинов (Ситдыйк карт, 1854–1927) сөйләгәннәрдән язып алып кайткан була. Информантның элгәрләре Көнбатыш Себергә Бохарадан күченгән. Бабасы кебек үк Ситдыйк карт та сәүдә белән шөгыльләнә, товар төяп Урта Азия шәһәрләрендә, казакъ далаларында, Томск, Иркутск, Казан, Түбән Новгород һ. б. шундый шәһәрләрдә йөри. Ситдыйкның мэдрәсәдә белем алганлыгы хақында мэгълүмат бар, ул гарәп телен белгән, укымышлы, халыкның эпик ижатына мәкиббән шәхес булган. Улы Әжим сүзләренә караганда, 1900-нчы еллар башыннан карт «Идэгэ»не тара татарлары сөйләшәндә телдән әйтә торган булган. Чичәннең даими аудиториясе ролен жирле халык үтәгән [Валеев: 1972. С. 212–213].

Ситдыйк карттан Н. Хәким язып алган дастанның күчәрмәсе Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фондына тапшырылган*, әмма фәндә Нигъмәт Хәким варианты дигән исем белән атау кабул ителгән әлеге вариантны информант ничек сөйләгән булса, шул рәвешле язып алынган аутентик текст дип әйтеп булмый. Эпос текстына Н. Хәким кулы белән шактый гына үзгәрешләр, төзәтмәләр кертелгән, текст үзе кат-кат күчәрелгән. «Идэгэ»нең бөтен күчәрмәләрен чагыштырып караганда текстка «яңа автор» кергән төзәтмәләр күзгә чалына. Үзәк архивында Идегәйгә багышланган башка вариантлар белән чагыштырганда да текстның эшкәртелгәнлегә исбатлана. Димәк, Н. Хәким «Идегәй» вариантын 1919-нчы елда Себердә язып алганнан соң, аны эшкәртеп төзәткән, зурайткан, тәртипкә китергән, икенче төрле әйткәндә, жыйнама текст төзегән. «Идегәй»нең Н. Хәким варианты – күләмле, тезмә катыш чәчмә әсәр.

Ситдыйк карт авызыннан язып алынган текстны күпмедер дәрәжәдә үзгәрткәннән соң, Н. Хәким дастанның бер нөсхәсен Ленинград университеты профессоры академик А. Н. Самойловичка жибәргән, текстны китап итеп чыгару ниятен әйтеп, шул китапка галимнән кереш сүз язуын үтенгән. Бу эш шактый озакка сузылган, шул һәм башка сәбәпләр аркасында Н. Хәким эзерләгән «Идегәй» әсәре үз вакытында дөнья күрми калган.

Текст А. Н. Самойлович аша соңрак П. А. Фалев кулына элгә. П. А. Фалев – А. Н. Самойлович шәкерте, дөресрәге, аның лекцияләрен ирекле тыңлаучы. П. М. Мелиоранский васыяте буенча А. Н. Самойлович Идегәй белән Туктамышка багышланган барлык версияләргә дә туплау

* Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, Ф. 52. Оп. 1. Сак. бер. 166, 167, 177, 178 һ. б. Ул әсәр бу номердан журналда басыла башлый (редакция)

һәм өйрәнү эшен жанландыра. 1911-нче елда әлегә өлкәдә иң уңышлы эшләүчегә махсус алтын медаль билгеләп, Петербург университеты студентлары арасында конкурс игълан ителә. 1922-нче елда бу медальгә нәкъ менә П. А. Фалев лаек була. Әмма мәшһүр эпосның төрле версияләрен жыйнауда пионер дип табылган П. А. Фалев Ташкентта басылган хезмәтendә «Идэгә»не «ногайские сказания» дип атый, биредә ни сәбәпледер дастанның В. Радлов варианты да, Н. Хәким варианты да бөтенләй телгә алынмый кала [Фалев: 1922].

Соңлап булса да, академик А. Н. Самойлович Н. Хәким текстына карата кереш сүзне язып, Казанга жиберә. Әлегә фәнни язма Казан педагогика институты профессоры Л. Жәләй кулына килеп кереп, аның архивынан берәз соңрак Х. Ярмигә күчә. В. М. Жирмунский соравы буенча, Х. Ярми аны 1969-нчы елда Ленинградка юллый. Бу хакта мәгълүмат һәм А. Н. Самойлович мөкаләсә тексты үзе Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемendәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзегенә тасвирланмаган фондында саклана. Аннары бу мөкалә С. Г. Кляшторныйга тапшырылып, 1972-нче елда «Тюркологический сборник»та дөнья күрә [Самойлович: 1972. С. 186–211].

«Идегәй»нең Н. Хәким варианты А. Н. Самойлович тарафыннан югары бәяләнгән: «Запись сказания о Едигее и Тохтамыше, произведенная Н. Хакимовым со слов Сыддык-карта является обширной и наиболее в литературном отношении ценной». Дастанның үзенә билгеле нөсхәләре арасында Н. Хәким вариантын галим В. Радлов вариантларынан соң дүртенче урынга куя. «В мои намерения не входит всестороннее исследование нового, чрезвычайно ценного в историко-литературном отношении варианта о Едигее, найденного Н. Хакимовым в Западной Сибири. Такое исследование, надеюсь, появится в свет за подписью национальных ученых Татарии, Казахстана, Дагестана, Крыма или Узбекистана после опубликования настоящей записи варианта Сыддык-бабая»*, – дип язган галимнең ышанычы бик озак тормышка ашмый тора. Н. Хикмәт тексты 2003-нче елгача беркайда да басылмый. Дастанны баян иткән Ситдыйк бабайга да, әлбәттә, янадан мөрәжәгать итүче булмый, аның башкаруында «Идэгә»нең ни рәвешле яңгыраган булуын бүгенге көндә белү мөмкин түгел.

Н. Хәким төзегән жыйнама вариант әле бүгенге көнгә кадәр чагыштырма планда махсус жентекле өйрәнелмәгән. Әсәр беренче кат фольклорчы галимә Ф. Әхмәтова тарафыннан эзерләнеп басылып чыкты [Әхмәтова-Урманче: 2003. 102–135 бб.]. Соңрак дастан варианты «Татар эпосы.

* Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемendәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзегенә тасвирланмаган фонды материалларыннан.

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

Дастаннар» жыентыгына кертелде [Татар эпосы: 2004. 286–331 бб.]. Дастанның берничә күчәрмәсе Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фондында саклана*.

«Идегәй»нең Н.Хәким варианты – татар халкының героик китаби дастаннар рәтен баста торган гаять күркәм әсәр [Мухаметзянова: 2014. С.94–98]. Китаби дастан термины белән аталмаса да, дастанның чичән-импровизаторныкыннан аерылып тора торган ягына үз чорында академик А.Н.Самойлович та әһәмият биргән. Тексттагы берничә шигъри юлның тел-стиль ягынан сизелерлек аерылып торуына игътибар итеп, ул бу юлларның борынгы дастаннанмы, әллә соңгырак чор ижатымы икән дигән сорау да куйган [Самойлович: 1972. С.205]. Чичән-импровизатор тарафыннан чарланган дастан белән язма-китаби дастан арасында принципияль аермалар булу, әлбәттә, табигый. Галим-белгеч тарафыннан махсус эшкәртелеп оешканлыгына, шул сәбәпле тел-стиль ягынан да, композицион билгеләре белән дә үзгәрешләр кичерүенә карамастан, дастанның нигезен «тере» эпос тәшкил итә. Дастанда гасырлар тирәнлегеннән килә торган эпик традицияләр, Ситдыйк карт сөйләгән сюжет, вакыйгалар эзлеклелеге, идея сакланган. Димәк, «Идегәй»нең Н.Хәким варианты – дастанның татар вариантлары рәтен тулыландыра торган кыйммәтле ядкарь.

Н.Хәкимнән берәз соңрак, XX йөзнең 30-нчы елларында язучы һәм фольклорчы галим Нәкый Исәнбәт, «Идегәй»нең себер татарларыннан язып алынган барлык мәгълүм вариантларын, шул исәптән Н.Хәким вариантын да, бергә жыеп, аларны Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре белән берлектә карап чыгып, эшкәртә. «Идегәй» темасына багышланган бик зур фактик материалны файдаланып, бер жепкә тезеп төзекләндерү нәтижәсендә дастанның тоташ шигъри тексты оеша.

Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге документларын актарганда Н.Исәнбәт варианты санала торган, классик дәрәжәдә ижат ителгән текстның барлыкка килүе, дөрөсрәге, янадан тудырылуына мөнәсәбәтле кызыклы фактларга юлыктык. Үзәкнең тасвирланмаган фондында «Идегәй»гә багышланган материаллар папкасында Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында озак еллар лаборант, стенографист, фәнни хезмәткәр булып эшләгән Х.Гатина кулы белән 1940-нчы елда гарәп язуында язылып, 1994-нче елда ни өчендер

* Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 52. Оп.1. Сак. бер. 166, 167, 176, 177, 178 һ. б.

кириллицага күчерелгән, «Идегәй»нең жыйналма вариантын эшләү практикасыннан» дип язылган язу саклана. Анда болай диелгән: «Шәйхи (Шәйхи Маннур – Л. М.), Нәкый абзый (Н. Исәнбәт – Л. М.), Х. Ярми «Идегәй» дастанының жыйналма вариантын эшләп утырабыз. Нәкый абзыйны акырткан-бакырткан чакларыбыз да булды. Жыйналмага өстәгән, кушкалап жибәргән жирләрән «кыркый» башладык. Без үзөбездә булган вариантлар буенча барабыз, ә ул үзө керткән юлларны якламакчы. Ни булса да булды, бер сүзгә килеп эшләп утырабыз...».

Өлеге документ – 1940-нчы елда дөнья күргән «Идегәй»нең бер автор тарафыннан гына эшлängән эсәр булмыйча, халык вариантларына нигезләнep, фәнни һәм иҗат коллективы тарафыннан кабат төзелгән дастан булуын ассызыкый торган житди фактларның берсе. Биредә хэтта дастанның мондый төрен барлыкка китерүдә кулланылган кайбер ысуллар да ачык күрсәтелгән. Галим һәм әдип Н. Исәнбәтнең иҗат фантазиясе халык традицияләре сагында торучы галимнәр күзәтчелегендә тормышка ашырылган. Татар телле мондый дастаннарыбыз азчылыкны тәшкит итә, мәшһүр «Идегәй» югарылыгында башкарылганы бездә башка юк дияргә мөмкин. Бу татар китаби дастанының күпмедер дәрәҗәдә табиый-традициональектән читкәрәк киткәнлеге, ясалма тудырылганлык хосусияте белән турыдан-туры бәйле. Индивидуаль эшкәртүгә махсус дучар ителеп тә, халык традицияләренә тугрылыкны барлык тулылыгы белән саклап кала алу – эшкәртүче-әдиптән бик зур жаваплылык таләп итә торган гажәеп зур хезмәт.

Дөнья эпосында мондый тип эсәрләренә милли мәдәният әһелләре тарафыннан саф фольклор материалы нигезендә кабат барлыкка китерелгән ясалма халык поэмасы дип атау да бар. Әйтик, Э. Ленротның «Калевала», А. Пумпурның «Лачплесис», Ф. Крейцвальдның «Каливипоэг» эсәрләренә карата шундый атама кулланыла. Халыкның эпик иҗатын яңа тарихи шартларда кабат торгызу – шактый катлаулы эш. Бу эшнен нәтижәсе билгеле бер тарихи дәвердә халык ихтияҗы белән барлыкка килеп, халык аңына, фикерләвенә, көн күрү рәвешенә яраклы үскән саф традицион эпоска тәңгәл килмәскә дә мөмкин. Әмма, ничек кенә булмасын, кайбер халыкларда, шул исәптән, татарларда да, эпос жанрының мондый төре бар. Мондый текстлар – дастаннарның махсус белемле һәм эзерлекле кешеләр тарафыннан башкарылган булуы белән аерылып тора торган үзенчәлекле тармагы.

Мондый эсәрләргә башка халыкларда да мисаллар житәрлек. Әйтик, башкортларның «Урал батыр»ы, мордваларның «Масторава»лары яисә карел-финнарның 1835-нче елда ук Элиас Леннрот төзеп бастырган, килеп чыгышы турында гасырлар буена бәхәс алып барыла торган

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН, ИДЕГӘЙ?

уникаль «Калевала»лары. Фәндә мондый төр ижат жимешенә карата теге я бу эсәрнең жыйнама варианты дигән хаклы караш мәгълүм, эмма һәр жыйнама вариант – гаять индивидуаль һәм аерым мөнәсәбәт таләп итә. Мондый төр эпоста индивидуаль ижат билгеләре, шулай ук фольклор белән генетик уртаклык кимәле эдипнең осталыгына бәйле – «автор»ның эсәрдәге эзе жиңел тотып алына торган булудан алып, эзерлексез укучы өчен халык ижатыннан берни белән аерылмаслык дәрәжәгә дә житкерелгән булырга мөмкин. «Идегәй»нең Н. Исәнбәт исеме белән йөри торган варианты – татарларның энә шундый югары дәрәжәдә оста эшкәртелгән-жыйналган эпосы. Н. Исәнбәт исеме белән билгеле «Идегәй» – татарларда телдән башкарылган дастан вариантларыннан Идел буенда кабат үсеп чыккан тоташ шигъри гүзәл эпик ядкарь.

«Идегәй»нең татар версиясе тел-авыз ижаты үрнәге буларак язып алынып, сонрак күз алдыбызда диарлек әдәби эшкәртелгән, язма-китаби формага кереп, өр-яңа сулыш алып яшәүче эпик ядкарь буларак кадерле. Ул үткән вакыт аралыгы Урта гасырлардан алып бүгенге көнгә кадәрге чорны били. Төрле жиргә сибелеп яшәүче татарларда «Идегәй» дастаны – туган жире дип бер генә төбәкне атап булмавы белән дә уникаль эсәр. Идел бие татарлары тарихына мөрәжәгать итсәк, XVI йөзнең икенче яртысыннан башлап биредә идея-сәяси эчтәлектәге эпик сюжетларга ихтияжның бик нык үсеп китүе мәгълүм. Мондый күренеш татарларның шушы чордан рус дәүләте хакимиятендә яңа социаль-сәяси шартларда яши башлаулары белән аңлатыла. Киеренке сәяси хәл тарихның билгеле бер чорында татарларның рухи тормышына зур йогынты ясаган. Шушын-дый катлаулы вәзгыятьтә «Идегәй» дастаны татарлар өчен, образлы итеп әйткәндә, караңгыда үзенә бер яктылык чыганагы булып торган.

1552-нче елдан соң татар халкының мәдәнияте стабиль үскән вакыт аралыгын табу бик кыен. Халкы белән бергә барлык авырлыкларны кичеп исән калган тарихи-героик «Идегәй»нең язмышы гажәеп. Барлыкка килүеннән алып ахыргача формалашып житүенә кадәр гасырлар буена халыкта бу эсәргә ихтияжның кимемәве әлеге эсәрнең умыртка баганасын тәшкил иткән какшамас идеясендә, әлбәттә. «Идегәй» милләт өчен маяк ролен үтәгән. Эпик фольклор аша башка кардәш халыклар белән уртак темага кабат-кабат мөрәжәгать итү һәм «Идегәй»не төрледән төрле вариантларда тарату халыкның килчәккә өметен сүндермәскә тырышуы белән бәйле. Катлаулы шартларда «Идегәй» дастаны халык өчен үз-үзен саклау чарасы булган. Сюжет Идел бие татарларында гына түгел, төрле жирдә яшәүче башка этник төркемнәрдә дә популяр иде. Идел буенда милли рухи культура өчен аеруча критик чорларда «Идегәй» тара, тобол татарларына таралып, Себер киңлекләрендә үзенә сы-

еныр урын тапкан, әйткәнебезчә, тынычрак, куркынычсызрак урында исән кала алган.

Хәлбуки, милләт өчен әһәмияте зур булган бу тема, уңайлырак вакыт табылуга, кабат Идел буена әйләнеп кайткан. Моңа кадәр мәгълүм сөйләмә һәм кулъязма вариантлардан, XX гасыр уртасына таба, әсәрнең яңа сулыш белән язма-китаби формада янә калкып чыгуы – татарларда «Идегәй» узган мәгърур юлның чын мәгънәсендә югары бер дәрәжәсә. Халыкта телдән таралган вариантларыннан алып, әдәби камиллек дәрәжәсенә житкереп эшләнгән язма вариантларына кадәр «Идегәй» эпосы шигъри-сэнгати энциклопедия буларак кыйммәт.

«Идегәй» – эпик фольклорда дәвамчанлык үрнәге. Гасырлардан гасырларга күчеп, безнең көннәргә тарихи үткәнне һәм дәүләтчелек идеясен китереп житкергән бу әсәр дөнья да яшәгән эпик байлык арасында һичшиксез үз урыны булган масштаблы феноменаль күренеш.

Әдәбият

Әхмәтжанов М. И. Кулъязма мирас: фонд һәм коллекцияләр күрсәткече. Казан: ИЯЛИ АНРТ, 2005. 224 б.

Әхмәтова-Урманче Ф. Документларның да үз язмышлары. Идегәй. Татар халык дастаны // Казан утлары. 2003. №9. Б. 102–135.

Березин И. Турецкая хрестоматия. В 3-х т. Т.2. Казань: Тип. Ун-та, 1862. 144 с.

Валеев Ф. Т., Зайнитдинов С. М. Приложение к статье А. Н. Самойловича // Тюркологический сборник. 1972. М: Наука. Гл. ред. восточ. литературы. С. 212–213.

Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974. 728 с.

Лосев А. Ф. Гомер. М.: Госпедиздат МП РСФСР, 1960. 350 с.

Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003. 164 с.

Мухаметзянова Л. Х. Дастан «Идегей: книжная версия татар Поволжья // Вестник Челябинского государственного университета. Филология и искусствоведение. 2014. Вып. 91. № 16 (345). С. 94–98.

Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. I: Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев и саянцев. СПб.: Тип. Имп. АН, 1866. 455 с.

Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. IV. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. Сост. Ф. Ф. Юсупов. Казань: Татар. книж. изд-во, 2012. 519 с.

Л.Х. Мөхәммәтжанова. ИДЕЛДӘНМЕ, СЕБЕРДӘНМЕ СИН,
ИДЕГӘЙ?

Самойлович А. Н. Вариант сказания о Едигее и Тохтамыше, записанный Н. Хакимовым // Тюркологический сборник. 1972. М: Наука. Гл. ред. восточ. литературы. С. 186–211.

Сәгъди Г. Әдәбият тарихымы, язмалар тарихымы // Безнең юл. 1923. № 1. Б. 37–45.

Татар эпосы. Дастаннар. Төзүче, кереш сүз һәм искәртмәләргә язучы, сүзлеккә эзәрләүче Ф. В. Әхмәтова-Урманче. Казан: Раннур, 2004. Б. 286–331.

Урманче Ф. Народный эпос «Идегей». Казань: Фэн, 1999. 200 с.

Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1972. 224 с.

Фалев П. А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий: Лекции, читанные проф. П. А. Фалевым в 1921 г. в Туркестанском Восточном Институте. Ташкент: Туркестанское Гос. изд-во. 1922.

Чичеров В. И. Вопросы изучения эпоса народов СССР // Эпос народов СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 5–23.

Ярхо В. Н. Поэмы Гомера: фольклорная традиция и индивидуальное творчество // Ярхо В. Н. Собрание трудов. Древнегреческая литература. Эпос. Ранняя лирика. М: Лабиринт, 2001. С. 55–127.

ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

**Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре
(Дәвам. Башын карагыз № 4, 2018).**

Д. М. Исхаков

«Туктамышның дәвере» һәм дастандагы затлы катлам

«Идегәй» дастанын өйрәнгән вакытта шуны истән чыгармаска кирәк – XIV йөзгә икенче яртысы – XV йөзгә башларында Алтын Урда дәүләтенә хөкөм итүче халкы, ягъни, татарлар, кабилә-ыруларга бүленгән булганнар, ә алар исә, үз чиратында, югары дәрәжәле (иң затлылары – карача бәкләр бирүче кабиләләр, әйтелгәнчә, алар дүртәү булган) һәм түбәнрәк дәрәжәле кабиләләрдән торганнар. Туктамыш хан дәверендә һәм Идегәй заманында бу кабиләләрнең төгәл саннары билгеле түгел – XIV йөзгә башларында алар 60–70 тән дә ким булмаганнар [Исхаков, Измайлов: 2007. С. 132–133]. Бәлки, XIV–XV йөзләргә чикләнгән бу сан 90 житеп, тагы да арткандыр (алга таба карагыз), чөнки яшәп килгән кабиләләрдә – ә Алтын Урдадагы ыру-кабилә бүленеше булган татарларның саннары XIV йөз урталарына ким дигәндә 2–2,8 млн. житкән [Шунда ук. С. 166] – аларның тармаклануы күзәтелгән. Ләкин, бу кабиләләрнең этник тамырлары һәм Алтын Урда җәмгыятендәге тоткан урыннары төрле-төрле булганлыктан, алар дәүләт эшләрендә барысы да бертигез дәрәжәдә катнаша алмаганнар.

Менә шул яктан «Идегәй» дастанына анализ ясасак, без аннан шактый гына фән өчен яңа булган нәтиҗәләр чыгара алачакбыз. Дөрәс, аларга килеп җитү өчен нык кына тырышырга кирәк булчак, чөнки ул информация дастаннарда хас үзенчәлекләр белән бирелә, ачык итеп, туп-туры гына китерелми. Һәм, һәрбер эпостагы кебек, монда да вакыт – хронология реаль рәвештә түгел, ә эпик закончалыклар белән бирелә, ягъни, төрле дәвердә яшәгән тарихи шәхесләр дастанда бер заманда хәрәкәт итүчеләр буларак бирелергә мөмкиннәр, ә бу, билгеле, шушы эпик геройлар артында торган чынбарлыкны «тотып алырга» комачаулый. Әйткәнне истән чыгармыйча, безгә башта тарихи яктан билгелерәк, чыганаclar нигезендә ачыгырак бирелгән вакыйгаларга мөрәҗғәгать итү һәм аларда күренгән шәхесләргә барлау кирәк. Аннан соң инде тарих томанында калган сәясәи төркемнәргә, алар белән бәйлә шәхесләргә тукталырбыз.

Идегәйнең үлемен дастанда яктыртуны беренче итеп карап китсәк уңышлырак булыр сыман. Дастаннан күренгәнчә, Туктамыш ханның улы

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ
ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Кадыйрбирде солтанны бәрелеш вакытында Идегәй би үз кулы белән үтергәч һәм качып киткәч, «Барын мырза» дип исемләнгән шәхес, «Тук-тамышның биләренә» мөрәжәгать итеп, әйтә:

Идегәйне кем жиңсә,
Житеп башын кем алса –
Хан тагына ул менәр! – дип [Идегәй: 1988. 240 б.].

Шуннан соң, «унике түрә, алты би», Идегәйне куып китәләр һәм аны бер күл янындагы камышлыктан эзләп табып, бик нык яралыйлар, теге-сенең хәле беткәч, Барын мырза Идегәйнең янына килеп, аны үтерә:

Барын мырза бер житеп,
Идегәйне бер чапты.
Башы тәнненән аерылып,
Тәгәри биреп аны әйтте... [Идегәй: 1988. 243 б.].

Тәгәрәп киткән баш берничә хикмәтле сүз әйтеп өлгәрсә дә, аннан соң Идегәй жан бирә. Шушы фактны күрсәткәч, дастанда мондый юллар китерелә:

Идегәйнең башын кискән Барын
булды,
Башын китергән Шырын булды [Идегәй: 1988. 243 б.].

Дастанның бу өлешен тирәннән аңлау өчен безгә кайбер тарихи чыганакларга мөрәжәгать итү кирәк. Ләкин, аларны тикшерә башлаганчы, «Идегәй» дастанының кырым татарлары арасында сакланган версиясенә күз салыйк. Анда исә югарыда сурәтләнгән вакыйга турында сөйләнеп, аның буенча тулырак мәгълүмат бирелә. Менә ничек бара анда вакыйгалар агымы: Шырын мырза Барын мырзага Идегәйнең киселгән башын сорап мөрәжәгать итә һәм кеше үтерү белән бәйле авырлыкны үз өстенә алып, аның белән мырзаны «каннан арындырырга», ягъни, үч алудан коткарырга, вәгъдә итә. Әмма, башны тотуга, Шырын мырза качып китә, аны Кадыйрбирде солтан алдына алып килеп сала да, бүләк ала – аңа «хөкемдар» статусы бирелә. Барын мырза исә «мырза» булып кына кала. Шушы үзе өчен тискәре нәтижә турында Барын мырза дастанда Шырын морзаның башка кеше эшләгән эшеннән файдаланганын әйтеп, Идегәйне үтерү «Барынгә хезмәт итмәде», – дип белдерә. Аннан соң ул мырза Идел-Урал яклары арасында язылган (яисә, аның текстына кырым татарлары версиясенән алынып өстәлгән) дастан версиясендә булган сүзләрне әйтә:

Идель юрты деврильди,
Яу устюне яв кильди.
Әдиге айткан кунь кельди,

Чынгъызның кьойган хан дагъы
Хан (дөрестәге – кан – Д. И.) дагъына айланды.

Алтын Орду таркьалды,
Хан сарайы кьалмады.
Кърым, Къазан, Аждаркан
Айры-айры иль болды [Кърымтатар: 1991. 56 б.].

Чынлыкта, югарыда китерелгән һәм 1419-нчы елны Идегәйне үтерү белән бәйле эпизод турында тарихи чыганаclar да сөйләләр һәм без алардан ул вакыйгага бәйле кайбер детальләр турында белә алабыз. Әйтк, Кадыйр-Гали бәкнең «Жамигыт-тәварих» (1602) исемле хезмәтендә мондый юллар бар: «Идегә би алтмыш өч яшендә вафат булды. Кадыр Бирде хан белән сугышта яраланды, Барин Сарай шәһит кылды [аны]» [Мирастан: 2011. 166.]. Димәк, Идегәйне үтерүче шәхеснең исеме Сарай булып, ул Барын кабиләсе вәкиле икән. Шулай ук, Үтәмеш-хажиниң «Кара-таварих» (XVI–XVII йөз башлары) исемле хезмәтеннән күренгәнчә, яраланган Идегәй күл буенда качып ятканда аны Сарай бәк (димәк – Сарай мырзагына түгел, ә бәк булган) табып ала да, аны судан чыгара. Шул чакта Идегәй аннан сорый: «Сезнең ханыгыз бармы?», – дип. Тегесе җавап бирә: «Тәңре рәхмәтигә барды» (ягъни, үлдә – Д. И.), – дип. Идегәй тагы да әйтә: «Сез[нең] ил ни булгай, бурунги падишаһлар андаг халде ил гамын кайгу-сын[нан] йер икендур» (ягъни, ашарлар иде – Д. И.) [Үтемиш-хаджи: 2017. С. 146–147]. Соңгы чыганакта башка детальләр күренми.

Гомумән алганда, кырым татарлары (аларның зур өлеше, билгеле булганча, нугайлардан) арасында сакланган «Әдиге бий» дастаны вариантында Идегәй бинең үлеме турында мәгълүмат тулырак. Тагы бер галим – XVIII йөздә Кырым ханлыгында яшәгән тарихчы – Шырын бәкләре нәселеннән булган Абдулгаффар Кырымлының «Үмдет ал-ахбар» исемле хезмәтендә, без тикшерә торган эпизод буенча ике яңа мәгълүмат күренә: беренчедән, Сарай бәкнең Барын кабиләсенең бәге икәнлегә монда турыдан-туры раслана [Кырымлы Абдулгаффар: 2014. С. 95, 103], икенчедән, Идегәйнең башын кисеп алып ханга китереп бирүче итеп Шырын кабиләсенең бәге Ректимур (Үрәң-Тимур) күрсәтелә. Шунның өчен ул Жанибәк (Жәләлетдин булса кирәк – Д. И.) хан тарафыннан бүләкләнә, – дип әйтелә чыганакта. Ә менә Сарай бәккә шул вакыйга уңаеннан Хажитар-ханда даруга бәге булу дәрәжәсе генә бирелә [Шунда ук. С. 103]. Ләкин, Абдулгаффар Кырымлы бу хәбәрнең Үрәң-Тимурга кагылышлы өлеше буенча, аңа ышанып бетмичә, шөбһә белдерә һәм аның Туктамыш ханнан соң ук үлүен әйтә, ә «баш карачы» дәрәжәсенең Шырын бәге Текене (Тегинә) б. Ректимурга күчүен күрсәтә [Шунда ук. С. 103–104].

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Шулай итеп, тарихи чыганаclarда Идегәйнең үлеме эпизоды буенча беркадәр каршылыklar бар. Әмма, төп вакыйгалар агымы һәм сюжет линиясе дастан белән туры килә.

Булган информация нигезендә безгә хәзер югарыда күрсәтелгән ике затлы татар – «Шырын мырза» (бу очракта бәкләр Урәң-Тимур яисә аның улы Тегинә күз алдында тотыла) һәм «Барын мырза» (Сарай бәк) турында тирәнрәк мәгълүмат бирә алабыз. Ә аның өчен шушы бәкләрнең һәм аларның кабиләләренең таралып баручы Алтын Урдадагы социаль статусларын ачып бирү кирәк.

Беренче чиратта моның өчен безгә яңадан Үтәмеш-хажиниң «Кара таварих» әсәренә мөрәжәгать итәргә кирәк булачак. Шушы тарихчы хезмәтендә Кадыйрбирде һәм Жәләлетдин ханнар (икесе дә – Туктамыш хан уллары) янында Шырын кабиләсә бәге Урәң-Тимурның уллары Йахшы-хужа һәм Тегинә искә алыналар. Аннан соң, Тегинә бәкнең Конграт кабиләсә бәге Хәйдәр белән бергә поход шартларында солтан Олуг-Мөхәммәдне хан итеп күтәрүләре тасвирлана бу чыганакта [Утемиш-хаджи: 2017. С. 69–71]. Тагы бер затлы татар – Айас бәк, кыпчак кабиләсенә бәге ахрысы, Олуг-Мөхәммәд тарафыннан сугышлардагы уңышлары өчен Сарайчыкта даруга [бәге] дәрәжәсен ала [Утемиш-хаджи: 2017. С. 77–78].

Идел буенда язылган «Дәфтәре Чыңгыз-намә» хезмәтенә бер версиясендә инде тикшерелгән Идегәйнең үлеме белән бәйле эпизодта Шырын бәге Урунг (Урәң)-Тимур белән бергә Барын бәге Сарай да искә алынганлыгы инде безгә мәгълүм [Исхаков: 2002. С. 34].

Чынлыкта, күрсәтелгән шәхесләр Туктамыш ханның үзе һәм аның варислары янындагы карача-бәкләр булганнар, Кырым ханлыгында да шушы династия вәкилләре утыру сәбәпле, 4 кабиләдән (Шырын, Барын, Аргын, Кыпчак) чыккан бәкләр карачылар урынын биләгәннәр. Ә моның тарихи сәбәпләре бар: Үтәмеш-хажи үзенә «Чыңгыз-намә» әсәрендә күрсәткәнчә, нәкъ менә санап кителгән 4 кабилә («ил») «Туктамыш ханның бабаларының искедән килгән илләре», – дип саналган [Утемиш-хаджи: 1992. С. 114]. Бу очракта «каучин» атамасы белән йөртелгән Чыңгызхан дәвереннән Чыңгызыйларга бүлеп бирелгән кабилә-илләр күз алдында тотыла. Ягъни, «Идегәй» дастанында «Шырын» һәм «Барын» мырзалар дип исемләнгән шәхесләр – чынлыкта бу кабиләләргә белдерүче эпонимнар – XIV–XV йөзләрнең чикләрендә сәяси әһәмияткә ия булган карачы бәкләренең үз кабиләләрен чагылдыралар, чөнки традиция буенча нәкъ менә шул илләр/кабиләләр Алтын Урданың сәяси тормышында төп рольне уйнаганнар – ханнарны тәхеткә утыртканнар, хәрби хезмәтне башкарганнар.

Әйткәннәргә өстәп тагы бер информация китерүне кирәк дип саныйбыз – инде күптән басылган, ләкин тарихчыларыбызның игътибарыннан

читтә калып килүче бер чыганак бар – 1455-нче елда Мәскәү митрополиты Ионаның Казан ханлыгында яшәгән бер аксөяккә язган хаты сакланган [Акты: 1841. С.497–498]. Аның адресаты «Шаптак Сараевич», – дип исемләнә. Олуг-Мөхәммәд ханның да Туктамыш хан белән якын туганлыгын исәпкә алганда, бу шәхес тә безгә таныш булган Барын Сарай бәкнең туганы (улы?) булып чыгарга мөмкин (Казан ханлыгында Барыннарның булуы бәхәссез – карагыз: [Исхаков: 1998]).

Шулай итеп, инде тикшереп үтелгән мәгълүматлар күрсәткәнчә, «Идегәй» дастанында исемнәре телгә алынган башка аксөяк татарлар да аерым игътибарга лаек, чөнки алар артында да Алтын Урда дәүләтендәге татар кабиләләре яшеренгән булырга тиеш. Кайбер очракта бу яхшы күренә, ә башка очракларда аерым анализсыз аны ачыклап булмый. Безнең алдыбызда торган бу бурычны башкаруга керешкәнче, дастанда күрсәтелгән Алтын Урда дәүләте эчендә яшәп килгән бер бүленешкә тукталып китү кирәк.

Дастанның баш өлешендә Туктамыш хан турында мондый юллар бар:
Татардан туган Нугай илендә
Туктамыш дигән хан булды,

.....

Сарай дигән каласы,
Сиксән күчә арасы,
Сары мәрмәр Алтын Таш
Сигез йортка дан булды [Идегәй: 1988. 11–12 бб.].

Эпоста китерелгән сүзләрдән безгә «сигез йорт» дигән төшенчәгә игътибар итү кирәк, чөнки ул, безнең фикеребезчә, әһәмиятле бер проблемага ишарә. Эш шунда ки, эмир Аксак-Тимер («Бырлас Шаһ Тимер») Туктамыш ханга хат язгач, соңгысы аңа җавап хаты жиберә һәм анда әйтә:

Тугыз йортка дан булган,
Кара лачын ау кошым
Сиңа булмас, Шаһ Тимер, – дип [Идегәй: 1988. 13 б.].

Бу сүзләрдән соң ул үзе Шаһ Тимергә мөрәҗәгать итеп, болай ди:

Сигез йортка сыймадың,
Тугыз йортны куймадың... [Идегәй: 1988. 14 б.].

Китерелгән репликадан аңлашыла – «сигез йорт» Аксак-Тимер биләмәләренә якын (яисә, аларга инде кергән) жирдә булып, «тугыз йорт» Туктамыш хан биләмәләренә караган. Эпоста алга таба әле генә китерелгән фикер тулысынча раслана. Мәсәлән, Субра-ерау (жырчы) Идегәйгә карап мондый сүзләр әйтә:

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ
ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Яу түбәгә баш егет,
Яшең утызга житмәен,
Тугыз йортка дан булдың, – дип [Идегәй: 1988. 59 б.].

Бу очракта, һичшиксез, Идегәйнең Кобогыл исеме астында Туктамыш ханның төп биләмәләре урнашкан төбәктәге «йортлар» эчендә яшәүе күз алдында тотыла. Ләкин, «Нугай иле» = Алтын Урданың эчке бүленешләренең дастанда башка вариантлары да күрсәтелә. Әйтик, дастанда вакыт-вакыт «азамат ир» Туктамышның «Туксан башлы урдасы» искә алына. Дөрөс, эпоста «Алтын Урда, Ак Урда Алтмыш йортка юл иде», – дигән сүзләр дә әйтелә [Идегәй: 1988. 20 б.]. Әмма, анда күбрәк «туксан башлы Урда» дигән төшенчә кулланыла. Әйтик, Идегәй яшләр арасында беренчелекне даулаганда, әйтә:

Туксан башлы Урданың
Туксан угылы бер булып, – дип [Идегәй: 1988. 28 б.].

Дастанның тагы бер урынында, Идегәйнең Туктамыш хан исеменән хәрәкәт иткән Киң Жанбайга әйткән сүзләрендә, шушы ук сандагы «башлы» Урда тагы искә алына:

Туксан башлы Урдага
Тунамый ия булмасам, – дип белдерә Идегәй [Идегәй: 1988. 85 б.].

Шул ук санны Идегәй белән бергә киткән 17 егет тә аның сүзләрен раслап, кире кайтарып әйткәндә, кабатлыйлар:

Сине йорттан аерган,
Байтак куган Туктамыш
Туксан башлы урдасына
Туналмый ия булырсың
..... [Идегәй: 1988. 92 б.].

Туктамышның «туксан башлы урдасы» эпоста соңгы тапкыр менә мондый юлларда тагы бер мәртәбә искә алына:

Азамат ир Туктамыш –
Унике ире алдында,
Тугыз ире артында
Туксан башлы урдасын
Тәңре хөкеменә тапшырып,
Дәрвазасын яптырып,
Шәһәрәнә кереп камалды [Идегәй: 1988. 154 б.].

Бу юллардан аңлашыла – «туксан башлы» бүленеш ул Урда булып оешкан, ягъни, күчмә тормышлы, татарлар өчен хас булган.

Инде югарыда әйтелеп киткән «тугыз йорт» мәсьәләсен дә берәз конкретрак күз алдына китерүгә мөмкинлек бар дастандагы информация нигезендә. Сүз Туктамыш ханның «тугыз ире» яисә «тугыз батыры» турында бара. Беренче тапкыр дастанда аларны «хан ханәше» Йәникә Туктамыш ханга мөрәжәгать итеп, Кобогылның (чынлыкта – Идегәйнең) кем икәнлеген раслау өчен «туй кылдыру» (киңәшкә корылтай жыю) кирәклеген әйткәндә искә ала. Ул әйтә: «Тугыз ирең чакырткыл», – дип [Идегәй: 1988. 45 б.]. Кобогылның кем икәнлеген белә алмагач, Туктамыш хан үзе янына Туктар улы Тугача бине чакыртып ала. Тегесе табышмакны чишә алмагач, әйтә:

Тугыз батыр агасы
Кыпчак биең бар булып,
Белсә белер Кыпчак би, – дип [Идегәй: 1988. 48–49 бб.].

Эпоста Кыпчак бинең сугышчы буларак билгеләнүче сыйфатлары китерелә (пычаклар, тимер тун – көбә, сөңге) һәм аның турында өстәп әйтәләр – «Мөйтеннән туган Кыпчак би», – дип [Идегәй: 1988. 49 б.]. Димәк, «тугызның» башында торган («агасы» булган) бу би Мөйтен кабиләсеннән (иленнән) икән. Алга таба, Субра ерау Туктамышка ни өчен Аксак-Тимер биләмәләренә качып киткән Идегәйне куып житәргә кирәклеген аңлатканда, дастаннан күренә – хан «тугыз ирен торгызып», алар боерыкны үтәү өчен атка атланганда, боларның барысының да биләр булганнар икәнлегенә [Идегәй: 1988. 73 б.]. Туктамыш хан шул вакытта Кәмалның улы Киң Жанбайга Идегәйне тотып алырга боера да, әйтә:

Әй тугыз ир, тугыз ир!
Жанбай белән бара күр!
Алдап-йолдап Идегәйне
Үз кашыңа ала күр! – дип [Идегәй: 1988. 75 б.].

Дастан текстыннан күренгәнчә, Киң Жанбай б. Кәмал ханның «киңәш бирүче бие», «олы би» һәм Туктамышның «өлкән аталыгы» саналган [Идегәй: 1988. 22, 49, 50, 52, 115 бб.]. Ләкин ул «тугыз ир» составына турыдан-туры кермәгән ахрысы. Нәтижә мондый: тугыз «ир/батыр» – барысы да биләр (бәкләр), аларның башында Кыпчак би («Мөйтеннән туган») торган, ләкин, «олы би» дип исемләнгән Жанбай (Киң Жанбай) б. Кәмал да шушы берләшмәне житәкләүдә катнашкан. Монда, инде аңлашылганча, сүз Алтын Урда эчендә булган ниндидер бер эһәмиятле бүленеш турында бара, әмма аның серен ачу өчен безгә «тугызлыкның» асылына төшенү кирәк.

Таблица 2

«Идегэй» дастанындагы «тугуыз ир/батыр»

Исемлекнен версиялєре					
№	I	II	III	IV	V
1	Мейтеннєн туган Кыпчак би	Мейтеннєн туган Кыпчак би	...	...	Мейтеннєн туган Кыпчак
2	Исєнгєй улы Ходаибирде би	...	...	Исєн углы Хо- даибирде	...
3	Кара Кужа Аргын би	...	...	Аргынның углы Кара Кужа	...
4	Кємалның улы Киң Жанбай	Кємалның улы Киң Жанбай	...	Кємалның углы Жанбай	Кємалның углы Жанбай
5	Янгура – йорт бие	Янгура – йорт бие	Янгура – йорт бие	...	...
6	Илтєрєс – ил бие	Илтєрєс – ил бие	Илтєрєс – ил бие	...	...
7	Айбалталы Дєрмєн би	Айбалталы Дєрмєн би	Айбалталы Дєрмєн би	...	...
8	Байназар – диван би	Байназар – диван бие	Байназар – диван бие	...	...
9	Кинегєсле Кєрим би	Кинегєсле Кєрим би	Кинегєсле Кєрим би	...	...
10	Уймавыттан Үмєр би	Уймавытта Үмєр би	Уймавыттан Үмєр би	...	...
11	Тармавыктан Тємєн би	...	...	...	...
I-я версия: Идегэй 1988. 142б.					
		Кушназар-кош бие	...	...	...
		Алангасар Алман би	Алангасар Алман би	...	...

II-я версия: Идегэй 1988. 116, 121 бб.	Чакмагыштан – Чака- лы би	...	...
	III-я версия: Идегэй 1988. 155-156 бб.	Акның угылы Булат	...
		Алчагыр угылы Мырза	...
		Соргантай угылы Субра	...
		IV-я версия: Идегэй 1988. 205 б.	
			Орыш бие – Шырын
			Төмөн башы – Туй- бак
			Аждаркан- нан – Мулай

V-я версия:
Идегэй 1988.
221 б.

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Чынлыкта, дастанда шушы «тугыз ирне/батырны» берничә мәртәбә аерым рәвештә санап китәргә тырышу да күзәтелә. Ул исемлекләр бер-берсе белән бөтенләй үк тәңгәл килмәсәләр дә, аларда уртаклыклар да бар (1 таблицаны карагыз). Андагы мәгълүматлар шушы «тугызлык-ның» бер серен шунда ук ачып бирә – чынлыкта, шушы сандагы «ир-ләр/батырлар» – барысы да биләр/бәкләр – артында татар кабиләләре яшеренгән, чөнки Кыпчак, Аргын, Дөрмән (Дөрбән), Кинегес (Кенегес), Төмән – Алтын Урдада булган татар кабиләләренен (илләрнен) атамалары. Шул уңайдан безгә, беренче чиратта, дастандагы «тугыз ирнен/батырның» исемнәре китерелә торган өч исемлеккә игътибар итү кирәк (I–III). Алар арасында беренчесе – иң тулысы булырга охшаган. Ләкин анда да исемлектә 9 түгел, ә 11 атама бар (II-версиядә – 10, III-версиядә – 8). Дөрес, бәлки бу исемлектән «йорт бие» һәм «ил бие» дип аталган ике позиция төшереп калдырылса – бу очракларда кабилә житәкчеләре түгел, ә административ дәрәжәләргә ия булган шәхесләр күз алдында тотыла булса кирәк – «тугыз» килеп чыга. Әмма, дастанда Барын мырза турында да «олыс бие» дигән төшенчә кулланылу сәбәпле – ә ул карала торган исемлектәге «йорт/ил бие» төшенчәләренә бик якин – бу исемлек мәсьәләсе тагы катлаулана.

Ничек кенә булмасын, тупланган мәгълүмат алга таба «тугызлык-ның» тирәнрәк мәгънәсенә төшенергә ярдәм итә һәм безгә ул нигездә бик тә кызыклы нәтижәгә килергә мөмкин булачак.

Таблица 2

«Әдигә» дастанында «тугыз батыр»

Вариантар		
I	II	III
Мең Болат батыр	—	—
Йөз Ногай батыр	—	—
Хырювның Буган батыры	—	—
Найман Касай батыр	—	—
Уйсын Нукай батыр	—	—
Байрабастның Толыш улы Янмухамбет батыр	—	—
Кыпчак Куба батыр ¹	—	—
Канлы Кара Байысы	—	—
Шырын Сылу-Мамбет	—	—
Мангыт Манька йырав	—	—

Кенгесе улы Кер-Янбай бий	Джанбай сын Кобая из племени кенегес	Кенегестин Кен Жанбай
—	Омрук-Тимир из племени киргиз	
—	Кара-Ходжа из Крыма, аргын	
—	Дженгай-Кусса из племени кипчак	Каракыпчак Копланды
—		Муйтеннән чыккан Косдаulet
—		Эсентай улы Кудайберди батыр
—		Акбалтыр улы Увак
—		Монжир улы Чувак

Алынды: Эдигэ: 2016. С.31–32, 56, 80–82, 210.

Моңың өчен, беренче чиратта, «Дәфтәре Чыңгыз-намә»дә сакланган бер затлы татарлар (титуллары – биләр) исемлегенә мөрәжәгать итәргә кирәк. Анда 10 бинең исеме атала, ләкин 6 очракта ул атамалар кабилә этнонимнары булып тора. Менә алар: 1) [Уйшын] Майкы би, 2) Калдар би, 3) Урдуж (Ордач) би, 4) Кыбчак (Кыпчак) би, 5) Тамйан (Төмән/Тәмән) би, 6) Кирайет би, 7) Буркыт (Буртак) би, 8) Тимер Котлы би, 9) Муйтен би, 10) Теленгут/Таленгут/Тангут би [Ivanics, Usmanov: 2002. P.49; Мирастан: 2011. 75 б.]. Шушы ук чыганакның башка бер версиясендә шулай ук 10 бинең (5 исем-эпоним) исемлеге китерелә, ләкин анда югарыда аталган исемлек белән берәз аерымлыктар да бар: 1) Майкы би, 2) Калдар би, 3) Уркеш би (Урдач булса кирәк), 4) Кыпчак би, 5) Тамиан би, 6) Кереит би, 7) Кунрад (игътибар!) би, 8) Темиркутлу би, 9) Тулак би, 10) Теленгут би [История Чингиз хана: 1907. С.131]. Ике очракта да бу биләр агалары басымы астында читкә китеп барган Чыңгызны эзләп киләләр һәм аларны әйдәп баручы итеп Уйшын Майкы би күрсәтелә. Чынлыкта, икенче исемлектәге «Кунрад би» анда була алмый, чөнки «Дәфтәре Чыңгыз-намә»нең беренче версиясендә күрсәтелгәнчә, Чыңгызны эзләргә барудан 4 би баш тарта – алар Кунгырат би, Кытай би, Салчут би һәм Кыят би [Мирастан: 2011. 48 б.; Ivanics, Usmanov: 2002. P.49]. Алар барысы да монгол кабиләләрен чагылдыралар. Әгәр дә без дастандагы исемлекләрдәге кабиләләрнең тулы атамаларын торгызсак, мондый нәтжә килеп чыга: 1) Уйшын, 2) Кимак (бәлки – Албыр/Ольбер), 3) Мең, 4) Кыпчак, 5) Төмән, 6) Кирайет, 7) Буркыт, 8) Тангаур, 9) Муйтен, 10) Теленгут/Толенгут. Һәм алар, уйлап карасаң, һәммәсе дә диярлек

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

«чын татарлар», ягъни төркиләр. Монголлардан төрле исемлекләрдәге Мангыт, Дөрбән, Барын кабиләләрен генә санарга була. Шулай да, кимаклардан булган Калдар б. Балын бәкне (ул – Албыр кабиләсеннән булган) искә алмаганда, санап кителгән «йортлар» электән «ышанычлы» яки «иске» (Чыңгызхан дәвереннән килгән) кабиләләрдән булып, аларның бәкләре Чыңгызыйлар белән якин булып чыгалар. Бәлки без монда төркиләренң күпләлеген Жучи Олысы «татарларының» этник составы белән аңлатырга тиешбездер.

Әгәр дә без санап кителгән кабиләләр арасыннан – «тугызлыктан» – берсен өскә чыгарсак (бу очракта – Кенегес кабиләсе вәкилен), шул ук юл белән «Дәфтәре Чыңгыз-намәдәге» Уйшын Майкы би дә башкалардан аерыла, чөнки эшлэгән эшләр өчен Чыңгызхан аңа «бәкле» дәрәжәсе бирә [История Чингиз хана: 1907. С. 131; Мирастан: 2011. 49 б.; Ivanics, Usmanov: 2002. P. 51].

Нәтижәдә «тугызлыкны» без 1+8 дип карый алабыз, ә бу исә Туктамыш хан биләмәләрендәге «тугыз йорт», «тугыз ир/батыр» саны белән туры килә. Монгол тарихчысы Лубсан Данзан буенча, Кенегес (Кингит) кабиләсенң башлыгы Хукин нойон Жучи Олысының көнбатыш өлеше өчен җаваплы итеп билгеләнгәндә, аның карамагында 8000 гаскәри булган [Лубсан Данзан: 1973. С. 232]. Ә бу бит 8×1000 дигән сүз, меңлек исә Монгол империясендә әһәмиятле сугышчылар төркеме булган. Рәшид ад-Дин да исә Кенегес (Кингит) кабиләсенң Жучи олысына кергән 4 берәр меңлек гаскәр эчендә булуы күрсәтелә [Рашид ад-Дин: 2002. Т. I. кн. 1. С. 172]. Ләкин бу тарихчы ул биләмәдә уң як (барунгар) гаскәрләре белән Уйшын Майкы би җитәкчелек иткәнлеген күрсәтә [История татар Западной Сибири: 2015. С. 123–124]. Бусы исә «Дәфтәре Чыңгыз-намә» Уйшын Майкы бинең Чыңгызханнан уң якта утыруында чагыла. Димәк, Кенегес һәм Уйшын кабиләләре (һәм аларның бәкләре) тигез дәрәжәдә саналганнар һәм Жучи Олысында көнбатыш өчен җаваплы булганнар. Шуңа күрә «Идегәй» дастанында нәкъ шушы төбәкне чагылдырган «тугыз ир/батыр» башында Кенегес кабиләсеннән булган Җанбай б. Кәмалның [Эдигә: 2016. С. 31–32, 41, 56, 61 и др.] торуы очраклы түгел. Юкка гына ул дастанның кайбер версияләрендә «вәзир, олыг вәзир» дип кенә түгел [Эдигә: 2016. С. 180, 185, 244], ә Туктамыш ханның «олы бие», «корытай башы», «беренче киңәшчесе», «киң акыллы бие» [Шунда ук. С. 61, 137], – дип аталмый. Аннан соң, ул дастанда кайбер очракларда «кенегеснең артык бие», «кенегестән киткән» би итеп күрсәтелә [Шунда ук. С. 31–32, 90, 160]. Димәк ул Кенегес кабиләсеннән «өстен» торган, ахрысы, кайсыдыр чорда Җанбай бәкләр-бәге/олы бий буларак Ак Урданы – Алтын Урданың көнбатыш өлешен, кулда тоткан. Ә аның моңа тарихи хокукы булган.

Ә нәрсә күз алдында тотылган соң Аксак-Тимер «сыймаган» башка бер, «сигез йорттан» торган, биләмә астында? Нәрхәлдә, ул биләмә Аксак Тимернең үз жирләре булганга охшамый, чөнки дастанда Туктамыш хан Аксак-Тимер турында мондый сүзләр әйтә:

Асылсыздан туган Тимер би
Сәмәркандка шаһ булса,
Унике йортка баш булса [Идегәй: 1988. 115 б.]

Күренә ки, Аксак-Тимернең биләмәсендә 8 түгел, ә 12 «йорт» булган булып чыга. Шуның өстенә, «сигез йорт» дастанда Алтын Урда белән бергәрәк карала:

Алтын Урда, Ак Урда
.....
Сарай дигән каласы,
Сиксән күчә арасы,
Сары мәрмәр Алтын Таш
Сигез йортка дан булды
..... [Идегәй: 1988. 12 б.]

Шулай булса да, Туктамыш ханның Аксак-Тимергә жибәргән хатынан күренгәнчә, бу «сигез йорт» «Сәмәркандта утырган» Шаһ Тимергә, «әмир бырласка» (Барлас кабиләсенә әмиренә) да, ниндидер мөнәсәбәттә була:

И Шаһ Тимер, Шаһ Тимер,
Тешәң житсә, таш кимер!
Сигез йортка сыймадың,
Тугыз йортны куймадың [Идегәй: 1988. 14 б.].

Безнең фикеребез буенча, дастандагы «сигез йорт» астында Алтын Урданың сул канаты кабиләләре – элекке Күк Урда – күз алдында тотыла. Моңы дастандагы мәгълүмат аркылы гына раслап булмый, ә башка бер тарихи чыганак – Ибн Баттута (1304–1377) язмаларынан чамалап була. Ул Хәрәзм вилайәтендә булганда, аның сәяси үзәге булган Хәрәзм шәһәрәндә барган суд процессын күрә һәм тасвирлый. Ибн Баттута күрсәтә: монда бөөк әмир булган Котлы-Тимер (Кутлудумур) резиденциясендә көн саен була торган суд эшләрендә кази һәм хокук белгечләре белән битекче (яргучылар), шулай ук (игътибар!) «өлкән әмир, аның янында 8 [башка] өлкән әмирләр һәм төрки шәехләр (яргучылар)» катнашканлыгын [Золотая Орда в источниках: 2003. Т. 1. С. 146]. Күренә ки, суд эшләрендә «утыручы» 8 «өлкән әмир» мондагы төп 8 кабиләнең бәкләре булырга мөмкин. Ахрысы, бу «сигезлеккә» тагы бер судта катнашкан

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

«өлкән эмир» кәрмәгән, бәлки ул «бөөк эмир» Котлуг[Котлы]-Тимернең (кабиләсе буенча – Кыят – карагыз: [Исхаков: 2009. С. 39–40]) вәкиле буларак катнашкандыр бу судларда. Әгәр дә шушы гипотезаны кабул итсәк, «Идегәй» дастанында әйтелгән «тугыз йорт» һәм «сигез йорт», ягъни Алтын Урданың уң һәм сул канатларындагы төп кабиләләрнең – «йортларының», тулаем саны 17 булып чыга. Нәкъ менә шул сан безгә Ибн Баттутадагы тагы бер мәгълүматка таянырга ярдәм итә.

Бу тарихчыга 1334 елны (вакыйга 2 июндә була) Биштау (Бишдаг/Пятигорск) төбәгендә булган зур бәйрәмдә (корылтай булса кирәк) катнашырга туры килә (тулырак карагыз: [Исхаков: 2011]). Шул бәйрәм вакытында башка йолалар һәм церемонялар белән бергә, Үзбәк хан анда хәрби парадка охшаган гаскәри берләшмәләрне (сүз төмәннәр/унмеңлек гаскәри берләшмәләр турында бара) барлауны да үткәрә. Һәм бу вакыйгада 17 эмир / төмән башлары (темниклар) катнаша! (карагыз: [Золотая Орда в источниках: 2003. Т. 1. С. 138]). Алар кул астында, чыганактан күренгәнчә, 17 унмеңлек (17×10000) гаскәр була.

Бу унайдан тагы бер чыганакка мөрәжәгать итү кирәк – сүз «Дәфтәре Чыңгыз-намә»нең яңа бер версиясе турында бара (карагыз: [Мустакимов: 2009]). Анда «Жанибәк хан заманындагы бәкләрнең атлары» башы астында бер төркем затлы татарлар санап кителә (безгә таныш булган Шырын Урук-Тимур, Аргын Кара-Ходжа, Барын Сарай-бий да бар анда). Аларның саннары шулай ук 17! Санап кителгән бәкләр барысы да Жанибәк хан дәверендә яшәмәсәләр дә [Исхаков: 2009. С. 34–35], бу очракта китерелгән сан әһәмиятле, чөнки ул югарыда ясалган нәтиҗәне хуплый.

Шулай булгач, Үзбәк хан һәм Жанибәк хан дәверендәге Алтын Урданың «тугыз йортка» (уң канат – Ак Урдага) һәм «сигез йортка» (сул канат – Күк Урданың калдыгына) бүленеше XIV–XV йөзләрнең цикләренә кадәр килеп җиткән. «Идегәй» дастанындагы мәгълүматлар моны ачык күрсәтләр.

Инде «туксан башлы Урда» төшенчәсенә дә тукталып китик. Безнең фикер буенча, аның артында билгеле бер дәвердә (XV йөзнең башларында) Алтын Урдада булган кабиләләр һәм эре ыруларның саны тора. Чөнки, тарихчылар инде билгеләп үткәнчә [Султанов: 1977], күчмә тормышта яшәгән Шибанилар дәүләтендә («күчмә үзбәкләр» дәүләтендә) XVI гасырда «илатийа» дип билгеле булган (мәгънәсе – күчмәләр) 92 кабилә-ыруга бүленеш булган (моны Ахсикендинның «Маджму ат-таварих» хезмәтеннән күреп була – [Сайфад-дин: 1996. С. 16–17]). Шибанилар җитәкләгән «күчмә үзбәкләр» (ягъни, Үзбәк ханнан калган халык) XVI йөз башларына кадәр (төгәлрәге – 1509–1511 елларга кадәр) Урал буе – Көнбатыш Себер – Казахстан далаларында көн күреп, аннан соң гына көньякка – Аксак-Тимер

варисларының биләмәләренә күчеп китүләрен истә тотсак, шушы 92 ыру/кабилә Алтын Урданың «туксан башын» чагылдыра дип уйлый алабыз. Дөрес, чынлыкта кайбер очракларда «Идегәй» дастанында Ак Урданың – Туктамыш хан Урдасының, «алтмыш башлы» булуы турында да әйтелә (нугай версиясендә: [Эдигә: 2016. С. 79]). Идел бue татарлары арасында язып алынган дастан версияләрендә исә Ак Урданың, инде билгеләп үтелгәнчә, «Алтмыш йортка юл» булганлыгы күрсәтелә [Идегәй: 1988. 20б.]. Сүз бер үк жисем – Алтын Урдадагы кабиләләр саны турында – барса кирәк. Ләкин, бу соңгы очракта без шушы дәүләттәге иртәрәк чор өчен – XIV йөзнең ураталарында, яисә XIII йөздә, булган кабиләләр саны белән очрашабыз дип уйларга урын бар. Мәсәлән, ан-Нувейри (1279–1333) билгеләп үткәнчә, 1316 елга Үзбәк хан кул астында 70 эмир – төмән башлыклары, булган [Золотая Орда в источниках: 2003. Т. 1. С. 84].

Безгә хәзер яңадан «Идегәй» дастанындагы 9 «иргә/батырга/бәкләргә» әйләнеп кайту кирәк. Дастан текстында санап кителгән бәкләр (кайбер очракта аларның исемнәре урынында кабилә атамалары – эпонимнар гына тора), чынлыкта, барысы да тарихи шәхесләр булганнар дип уйларга урын бар. Әйттик, «аргыннарның башы» саналган Кара-Ходжа (Кара'ужа) бәк Шәрәфетдин Али Йездинең «Зафәр-намә» (1424/1425) әсәреннән күренгәнчә, качып йөрүче Туктамыш хан исемәннән Тимур янына килә. Аның турында чыганакта бик төгәл итеп шушы ханның «элгәредән килгән нукерларынан иде», – дип языла [Золотая Орда в источниках: 2003. Т. 1. С. 366]. Бу вакыйга Тимурның 1405 елны Отрар шәһәрендә үлүе алдыннан була. Чынлыкта, Кара'ужа бәк Олуг-Мөхәммәд белән бергә соңыннан Казан вилайетенә килеп урнашкан һәм ул бәкнең нәселе Кырым ханлыгында да калган. Алга таба бу мәсьәләгә без «Чура батыр» дастанын тикшергәндә тулырак тукталырбыз (Казан ханлыгындагы Аргыннар турында карагыз: [Исхаков: 2002]). Инде «Барын мырза» һәм «Шырын мырза» турында әйтелде. «Барын мырзаның» без Барын кабиләсә бәге Сарай икәнлеген ачыкладык. «Шырын мырза» исә Тегинә бәк булырга тиеш. Хәлбүки, нугайларда язып алынган «Эдигә» эпосының кайбер версияләренә Шырын кабиләсә «батыры» итеп «Сылув-Мамбет» күрсәтелә. Гомумән, нинди жирлектә язып алынуына карап «Идегәй» дастанындагы «ирләр/батырларның» кабиләләре һәм исемнәре беркадәр аерылырга мөмкин. Монда иң әһәмиятлесе – аларның саннары – «тугызлык». Ләкин ул сан да тотырыклы түгел. Әмма, ул мәсьәләне без хәзер ныклап тикшерә алмабыз, чөнки ул төп темадан ераклаштырыр бу язманы.

Хәзер безгә башка бер мәсьәләгә күчү кирәк булачак – ул да булса Алтын Урда дәүләтенң атамалары һәм аларның барлыкка килү сәбәпләре.

(Дәвамь бар).

Д. М. Исхаков. ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ
ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Әдәбият

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1334–1598. СПб., 1841. Т. I.

Лубсан Данзан. Алтан Тобчи (Золотое сказание). Пер. с монг., введение, коммен. и прилож. Н. П. Шастиной/Памятники письменности Востока. – М., 1973.

Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В. Г. Тизенгаузена. Ч. I. Извлечения из сочинений арабских. Ч. II. Извлечения из сочинений персидских. Сост., ввод. ст. и коммент. Р. П. Храпачевского. М., 2003.

Идегэй. Татар халык дастаны. Казан: Татар кит. нәшр., 1988.

История и культура татар Западной Сибири. Монография. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015.

История Чингис хана и Тамерлана // Труды Оренбургской УАК. 1907. Вып. 19. С. 115–117.

Исхаков Д. М. От средневековых татар к татарам нового времени (этнополитический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Научное издание. – Казань: Мастер Лайн, 1998.

Исхаков Д. М. Родословные и эпические произведения как источник изучения истории сословий Улуса Джучи и татарских ханств // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. – Казань, 2002. С. 329–366.

Исхаков Д. М., Измаилов И. Л. Этнополитическая история татар (III–середина XVI вв.). Научное издание. Казань: РИЦ «Школа», 2007.

Исхаков Д. М. Исторические очерки. – Казань, Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009.

Исхаков Д. М. Одно из важных наблюдений Ибн Баттуты по внутреннему устройству Золотой Орды // Золотоордынское наследие. Вып. 2. Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посв. памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 21–27.

Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия. Тертип этидж. Дж. Бекиров. – Ташкент: «Ўқитувчи», 1991.

Кырыми Абдулгаффар. Умдет ал-ахбар. Кн. 1: Транскр., факсимиле. Серия «Язма мирас. Письменное наследие. Textual Heritage». Вып. 1./ Транскр. Дерья Дерин Пашаоглу; отв. ред. И. М. Миргалеев. – Казань: Ин-т истории им. Марджани АН РТ, 2014.

Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасыралар әдәби-тарихи ядкярләре/ [транскр. эшләүче, хәзерге татар әд. теленә күчерүче, иск. һәм сүзл. төз., кереш мәкаләләр авт. С. Гыйләжәтдинов]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

Мустакимов И. А. Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства. Сб. ст. Вып. 1. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 122–131.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.: НИЦ «Ладомир», 2002. Т. I. кн. 1.

Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти, аның уулу Нурмухаммад. Тарыхтардын жыйнагы («Маджмуат ут-таварих») / котор. М. Досболов, Д. Сооронов. – Бишкек: «Акыл» мамконцерни, 1996.

Султанов Т. И. Опыт анализа традиционных списков «племен иланий» // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). – М.: Изд-во «Наука», гл. ред. «Вост. лит-ры», 1977. С. 165–176.

Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскр. И. М. Миргалеева, Э. Г. Сайфетдиновой, З. Т. Хафизова; пер. на рус. яз. И. М. Миргалеева, Э. Г. Сайфетдиновой; общая и научн. редакция И. М. Миргалеева / Серия «Язма мирас. Письменное наследие. Textual Heritage» Вып. 4. Отв. ред. выпуска И. М. Миргалеев. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме/Факсимиле, перев., транскр., текст, прим., исследование В. Т. Юдина. Комментар. и указ. М. Х. Абусаитовой. – Алма-Ата: Гылым, 1992.

Эдигэ: Ногайская эпическая поэма / Под ред. Н. Х. Суюновой; Кара-чаево-Черкесский ин-т гум. исслед. при Правительстве КЧР. – М.: Наука, 2016.

Ivanics Maria, Usmanov M. A. Das Buch der Dschingis – Legende (Däftär-i Čingiz-nāmā). I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles). Studia Uralo-Altaica 44. Szeged, 2002.

САВАПЛЫ МИРАС НЕЧКӘЛЕКЛӘРЕ

(Татарстанның хәзерге Чирмешән районы, Кара Чишмә авылы тарихын өйрәнү тәҗрибәсеннән).

Илдар Кыямов

Соңгы елларда авыл тарихларына зур әһәмият бирелә башлады. Моңы татар халкының үзәң уяну, тарихи хәтерә яңару дип кабул итү дәрестер. һавәскәр авторлар үзләре яшәгән жирлекнең үткәнән тасвирлап, кызыклы гына басмалар тәкәдим итеп тора. Элегрәк елларда мондый төр басмалар күбрәк шәхси истәлекләргә нигезләнгән булса, соңгы вакытларда архив чыганақлары һәм археология материалларына таянып язылган ярыйсы гына житди китаплар да дөнья күрә. Бу фактны тарихчы галимнәр дә раслый. «Татарларның зыялы шәхесләре элек-электән үз тарихлары белән кызыксынган, – ди Татарстан татар төбәкчеләре жәмгыятә житәкчесә Альберт Борһанов. – XIX гасыр азагында XX гасыр башында ук безнең Шиһабетдин Мәржани, Каюм Насыйри, Риза Фәхретдин, Касыйм Бикколов һ.б. мәгърифәтчеләр үз төбәкләре тарихын өйрәнә башлый. 1920-нче елларда Татарны өйрәнү (татароведение) үзәгә төзелә, шуның нигезендә татар авыллары барлана, ләкин Сталин чорында төбәкчеләрнең эшләре туктатыла. 1960-нчы елларда галим Равил Фәхретдинов һ.б. тарафыннан әлегә мәсьәлә кабат кузгатыла. Ә инде 1990-нчы елларда яңа дулкын чыкты: үз авылларының тарихын язучы үзешчәннәр барлыкка килде. Эшмәкәрләр китап нәшер итүчеләргә үзенә ярдәм күрсәтә башлады».

«1966-нчы елда Татарстанда 4855 авыл исәпләнсә, 1987-нче елның 1 гыйварында авыллар саны 3266га калган. Безне алыштырачак яшә буын бу урыннарда авыл булганын жөмһүриятебезнең картасыннан карап кына беләчәк. Шуңа күрә, авыллар тарихы, һичшиксез, язылырга һәм киләчәк буын вәкилләренә кадерлә мирас итеп тапшырылырга тиеш», – дип яза авыллар тарихы буенча танылган галимә Фирдәвес Гарипова. Игътибарны саннарға юнәлтсәк, соңгы 30 ел эчендә янә 200ләп татар авылының жир йөзеннән юкка чыгуы билгелә. Шушы вәзгыяттә, авылларыбыз тарихын теркәүнең әһәмиятә бермә-бер артканы шик кузгатмыйдыр, дип уйлыйм.

Һәрбер автор үз авылын бик борынгы итеп күрәсә һәм күрсәтәсә килә. Ләкин революция еллары яки Гражданнар сугышы чорыннан гына язып китүчеләр дә бар. Мондый авторларға төбәкчеләр жәмгыятә киңәшләре бик урынлы. Борынгырак чорларны «казу» өчен кая барырга кирәген алар

төшөндөреп бирерләр. Һәр авылның үзенчәлегә, төсө була. Табигатә үзгә, яки базарлы авыл, заводлы, тегермәнле авыл, шөгиль-кәсебе белән аерылып тора, олы юл буенда һ. б. Шуларны тәфсилләп язү да артык түгел.

Иң беренче эш итеп, авылның исеме ачыклаудан кереп китәсе дип беләм. Кайбер авылларның ике, хәтта өч исеме булырга да мөмкин. Аларның һәрберсе шушы жирлекнең үткәннәрендәгә төрлө чорларны тасвирлый һәм тарих катламанарына үтәргә үзенә күрә бер ачкыч та булып тора ала. Әйтик, безнең райондагы Лашман авылының алты исеме билгеле. Мин тарихи документларда очратканнары: Вәлит, Капитоновка, Сөлчәбаш, Яңа авыл, Яңа Лашман, Лашман. Сүз унаеннан, Чирмешән районында 42 авыл бар, шуларның тарихын чагылдырган китапларның саны бүгенгә көндә 85кә җитә икән. Бусы да якташларым өчен горурлык хисе уята!

Шушы сиксән биш китапның берсе – минеке. 720 биттән гыйбарәт «Кара Чишмә карьясе» дип атала ул. Мин туып-үскән авылның тарихын һәм рухи мәдәниятен чагылдыручы ике килограммлы басма. Авылыбыз элек Уфа губернасы Минзәлә өязенең Ярсубай волостена караган. Яңа китабым «Идел-Пресс» нәшриятендә дөнья күрдә. 2017-нче елның 12 маенда кулыма алдым. Мөхәррире – эзтабар, язучы-архивчы Шаһинур Мостафин, техник редакторы – Светлана Кинтас, корректорлары – Фирая Маликова белән Гүзәл Дәүләтжанова. Ныгытып эзләнүләрем ун еллап барды. Шулар хакында язып, үземнең ун еллык тәҗрибәмнән кайбер сәхифәләргә биредә кинәш рәвешендә баян итәрмен. Китапны күз алдына китерү өчен, иң әүвәл эчтәлегенә күз салыйк.

Эчтәлек

«Фәрхәнә әби елгасы»н эзләгәндә (Автордан – кереш сүз урынына).

«Басу юлындагы авыл» (Бераз геологик-географик мәгълүмат).

Карешмәнең исемең кемнәр куйган? (Борыңгы тарихыбыз сәхифәләре).

Атамаларда – авыл тарихы (Микротопонимнар).

Динем – ислам (Имамнарыбыз һәм мәчетләребез хакында).

Ике борынлы комган күк заманалар (XX гасыр башындагы болгарынышлар)

«Урал» колхозчыларында бердәмлек зур» (Күмәкләшү чоры һәм колхоз үсеше).

«Кулакларны кызгану бетте!» (Кара Чишмә репрессия дәверендә).

«Әллә нинди әрнүләргә төшерде Германия» (Бөек Ватан сугышы еллари)

Күңел дөньясы байлыгы (Гореф-гадәтләр һәм мәдәни тормыш).

Зурлуйк әле сезне, мөгаллимнәр! (Мәктәп һәм авыл мөғарифе тарихыннан).

«Әй, Хамаша, төн булмаса!..» (Һөнәрчелек һәм кәсепләр).

Һәр хастага – шифа бар (Халык медицинасы һәм сәламәтлек саклау).

Төнлә Туймәткә менмәгез! (Ырымнар, ышанулар, хорафатлар).

Арт капкадан кергәндә (Авылдашларым турында уйланулар).

Безнең авыл – зур авыл (Урамнар буйлап сәяхәт).

Бездә кашык Гариф абзыйның гына кушаматы юк» (Исемнәр, телебез һәм нәсел тамгалары турында).

Шәхесләребез (Күренекле авылдашлар).

«Керкәлеләр ашасын!» (Безнең мәзәкләр).

Күргәнегезчә, бүлекләрнең исемнәре парлы. Беренчесе – ижади исем. Аларда мин башлыча үз жирлегебездә яшәп килүче кызыклы әйтем-гыйбарәләрне, яисә тарихи документларда очраган цитаталарны кулланырга тырыштым. Икенчесе – фәнни исем. Анысы теманың тулы аталышын күрсәтеп, мәгънәне ачып бирә. Китапның һәр бүлегендә китерелә торган эпиграфлар да – авылдашларымның ижаты, аларның шигырьләреннән яисә, канатлы сүз булып киткән гыйбарәләреннән бер-ике жөмлә. Китабымда мин халык, якташларым турында сөйләргә, аларның жыелма, документаль портретын тудырырга тырыштым.

Эчтәлектән аңлашылганча, Кара Чишмә авылының рухи мәдәниятенә дә киң урын бирелгән. Халык йолалары, бала-чага уеннары, мөнәжәтләр, бәетләр, нәсел кушаматлары, тамгалар, исемнәребез, ышанулар, мәзәкләр, халык Һөнәрләре дә әтрафлы гына тасвирланды. «Авыл урамнары буйлап сәяхәт» дигән бүлектә һәр урам, урам саен һәрбер йорт аерымы язып чыгылды. Анда бүген яшәүчеләр, аларның ата-аналары, беркем төшереп калдырылмыйча, барлап үтелде. Элегрәк ул нигездә яшәгән бабаларын исә, архивтагы «Хужалык кенәгәсе»ннән тулыландырып, үз күзәтүләремне өстәп, фоторәсемнәр белән баетып китапка кергәтем.

Авыл тарихын язучы өчен кирәкле ун юнәлеш:

1. Авыл турында язучыга ниятләгән кешегә мәгълүмат туңгый башларга һәм өлкән буынның истәлекләрен язып алырга кирәк. Һәрбер көн бездән ветераннарны, аксакалларны алып китә торы. Өгәр дә сезнең авылда кемдер ниндидер язмалар теркәп барган икән, бәхетегез дип санагыз. Ул дәфтәрләрне хужасы (яки балалары, оныклары) исән чакта кулга төшерергә тырышыгыз. Авылда яшәгән, колхозда эшләгән әби-бабайлар – иң шәп информантлар, аеруча зыялы кешеләр – парторг, рәис, агроном, укытучы һ.б. булып эшләгән кешеләр төгәл һәм анык мәгълүмат бирә ала. Өлкәннәр авызыннан ишеткән вакыйгалар жанлылыгы, тормышчанлыгы, халыкчанлыгы белән кадерле. Читләрдә гомер итүче

өлкөн якташларыгызны да онытмагыз, аларда да кайчак бик кыйммэтле, кайчак гажэеп истәлекләр сакланучан. Мәктәп житәкчелеге белән уртак проект эшләп алырга да ярый. Мәсәлән, укучылардан авыл тарихы буенча реферат яздырырга. Алар әби-бабасы, тирә-күршесе, кардәшләренән сорашып кирәкле мәгълүматны туплый. 10–15 пункттан тора торган сораулыкны эзерләп тә бирсәң, эш янә дә жайлырак бара чак. Балаларны кызыксындыру чарасы да күрелсә, эш икеләтә жанланачак.

2. Район музеена һәм архивына юл тотарга. Авылыгызда музей, йә хәтер почмагы бар икән, фотоаппарат тотып, шунда рәхим итегез. Районнарның күбесендә музейлар эшләп килә. Анда да үзегезнең авыл хакында кызыклы гына сәхифәләр ишетерсез. Барысын да ипләп, пөхтә итеп язып алу мәслихәт. Болар сезгә китапны язган чакта кирәк булчак.

3. Республика архивларындагы чыганаclarны өйрәнергә. Жигелрәктән башлайм дисәгез – элеккеге партархивка – ТР Дәүләт архивына юл тотыгыз. Биредә һәр колхоз карамагында 1930-нчы елларда оешкан башлангыч партия оешмасы беркетмәләре саклана. 1940-нчы елдан карасагыз, отасыз – чөнки ул беркетмәләр рус хәрәфләре белән килә. 1930–1940-нчы еллар арасындагылары исә, латин язуында. Укып, мәгънә чыгара алмыйча, шактый ук «тирләргә» туры килергә мөмкин, ләкин үзеңә кирәклесен тапкач, бу борчулар онытыла. Партия яшәеше һәм директивалар белән беррәттән, үз авылыгызның конкрет шәхесләре – ата-бабалар турында да ярыйсы гына фактлар жыйчаксыз. Коммунист авылдашларыгызның исем-фамилиясен белсәгез, аларны табарга архив хезмәткәрләре булышыр. Коммунистларның шәхси эшләрендә бик мөһим биографик моментлар, сугышчан юлы, хезмәтләре теркәлеп калган була. Революция һәм колхозлашу чоры, ачлык, репрессия еллары турында 8 март урамындагы архивыбыздан күп нәрсәне ачыкларга мөмкин. (Репрессия чорын язганда ипләлек һәм сабырлык сорала, чөнки ул хәлләр хәзер исән булган дәвамчыларының йөрәк ярасына кагыла). Бу архивтагы документларның кайберләре (1920-нче еллардагылары) гарәп имлясында язылган. Андыйларына үзегезнең «теш үтмәсә», укый белүче төбәкчеләр ярдәменә мөрәжәгать итә аласыз.

Инкыйлапка кадәрге дәверне өз суды документлары буенча «актарырга» тәкъдим итәм. Шәхсән үзем, Минзәлә өязенең 1241-нче фондтагы бөтен документларын – 1780-нче елдан алып 1917-нче елларга хәтле «сөзеп» чыктым. Һәрбер эшне алып «Черный Ключ» дигән сүз очрамасы, дип актардым. Искиткеч вакыйгалар яктыртыла. «Решительные определения» дигәннәре аерата кызыклы, чөнки ул судның карары кебек нәрсә һәм анда төп фигурантлар жыйнак формада, мәгәр тулы итеп яктыртыла. Кайчак шул чорны үзең читтән карап утыргандай хис итәсең.

Ә иң гади юл – архивның юл күрсәткечен иренмичә карап чыгу. Авылыгыз хакында кайсы фондның ничәнче тасвирламасында язылганын чамалап, заказ бирергә кирәк. Ә чама чамадан узмый дигәндәй, ул инде интуициягә таяна. Ә интуиция нигезендә тәҗрибә ятканы һәммә-безгә билгеле...

Шулай ук өязнең земство документлары да авылыгыз кичмешенә хәйран гына яктылык сирпи ала. Ул чыганаclar КФУның фәнни китапханәсендә саклана. Анда болардан тыш, төрле еллардагы археография материаллары да бар. Кайчандыр сезнең авылда археография экспедициясе булып киткән икән, димәк борынгы чор гарәп язулы әсәрләрегез дә шунда эләккән булуы ихтимал. Кем белә – берәр якташыгыз авыл тарихын да язып калдырган булуы бар. Аларны күзәтеп алу авыл тарихы китабын тагын да баeтачак. Ләкин КФУ китапханәсенә элэгү кыенлыklar тудырырга мөмкин, шуңа күрә иң элек, телефон аша булса да белешегез – сезнең авыл картотекада бар микән? Әгәр булмаса, вакытыгыз гына бушка узачак.

Дини тормыш, хәзрәtlәр һәм мәчетләр хакында Уфадагы архивтан белешәсе. Метрика кенәгәләрә, ревизия «скаскалары» да – бик әтрафлы, төпле чыганаk. Алар авыл тарихы хакында күп нәрсә «сөйли» ала. «Скаскалар» Борынгы актлар дәүләт архивында саклана. Моның өчен Мәскәүгә бару зарур. Тамагасар һәм интернет белән дуслыгыгыз булса, читтән торып та, кирәкле мәгълүматны алу ысуллары билгеле, теләк кенә кирәк.

4. Район газетасы төпләмнәрән җентекләп карап чыгарга. 1930-нчы еллардан башлап, һәр районда басма орган нәшер ителгән. Авыл турындагы мәгълүматларны, фактларны шуннан терки барырга була. Район үзәгендә табылмаган очракта, ул газет төпләнмәләрә Казанда – республиканың Матбугат архивында һәм Милли китапханәдә саклана. Шулай ук колхозлашу чорында «Кызыл Татарстан» өлкә газеты да районнар буенча тулы сводкалар биреп барган. Бигрәк тә 1931-нче елга игътибар итегез.

5. Моңарчы басылган тарихка нисбәтлә китапларны укырга. Тирә-күрше авыллар турындагы басмаларны барлап чыгыгыз. Үзегезнең авыл, сезнең җирлек турындагы урыннарын очратмый калмассыз. Аерым авторлар авылыгыз, яки аның кешеләрә хакында телгә алган китапларны да күздә тотыгыз. Башка төбәк тарихын укыганда да: «Ә бездә бу хәл ничек барган икән соң?» – дигән сорау сезне гаять мавыктыргыч эзләнүләргә этәрер.

6. Барлык мөмкин булган чыганаclarдан фотосурәtlәр табу, яки үзең төшерү. Авыл кешеләренең шәхси архивларында сакланган истәлек дәфтәрләрә, шәҗәрәләр һәм фото сурәtlәрне табу да автор өчен шак-

тый кыен эш. Хэзер тамгасар (компьютер) заманы, аны бик жайлы гына эшлэп булса да, авыл кешесе кадерле ядкаръларен, никтер, бик күрсэтергэ телэми. Авыл халкының фикир сөрөшө дэ шактый үзенчәлекле. Китапны эзерләү барышында үзләрөндө булган материалларны бик уртаклашырга теләмәсәләр дэ, инде басылып чыккан китапта туганнары, нәселләрө хақында мул һәм киң итеп укыйсылары килә! Хезмәтең басылып чыккач, канәгәтсез, ризасыз кешеләр булачагына да эзер торасы әле. Андыйлар да табыла. («Мине аз язгансың, безнең нәселне кертмәгәнсең, миндә фотолар бар иде бит» һ. б.). Бер генә юл кала инде – күңеленне иркен тотып, куелган максатыңа бар да бар! Йорт саен дигәндәй, авылыгыз үткәнөнә караган фотоларны барлагыз, сорашыгыз. Аерым авылдашларыгыз фото төшерү белән мавыкмаганмы? Уникаль сурәтләрне күчереп алырга тырышыгыз. Авыл картасы һәм планнары да архив киштәләрөндө ята. Алар китабыгызны бизәп жибәрәчөк, хезмәтегезнең документальлеген арттырачак.

7. Сугыш чоры чыганакалары. Беренче Бөтендөнъя сугышында яраланган солдатларның исемнәрө интернетка чыкты. Аны белешеп, авылыгыз исемен кертөп карап чыга аласыз, үзөгөз көтелмәгән яңалыклар табарсыз. Гражданнар сугышы чорын табуы кыенрак, шулай да элеккегө партархивта бер фонд бар. 1967-нчө елда Октябрь революциясенөң 50 елыгына Гражданнар сугышы ветераннарын бүләкләү өчөн характеристикалар язылган. Анда солдатның кайсы фронтта, нинди вазыйфада сугышканы да телгә алына. Иң беренчө, авылыгызның Гражданнар сугышында катнашкан ветераннары исемлеген ачыклау сорала. Шул исемнәрөне алфавит буенча карточкадан эзләп таба алачаксыз.

Бөөк Ватан сугышында ятып калган авылдашларыгызны «Хәтер» китабыннан карап чыгыгыз. Моннан тыш, авыл Советларында исемлек тә бирерләр. Бу чорга караган 4 төрлө интернет-ресурс та эшлөп килә: «Мемориал», «Подвиг народа», «Память народа», «Солдат.ру». Әмма анда солдатларның адреслары күрсәтелми. Бу – Россия Федерациясенөң «Персональ мәгълүматлар турындагы закон» таләбө. Ул да эзлөнүләрне чикли, тикшерүгә нык комачаулык тудыра. («Шул солдат микән бу, түгел микән?» – дип юрап утырасы). Шулай да туган елы һәм районы буенча чамаларга мөмкин. Хәрби комиссариатлар да, югарыдагы кануннарга таянып булса кирәк, аерым кешеләр турындагы документларны эзләргә атлыгып тормыйлар. Оборона министрлыгының Подольскидагы Үзәк хәрби архивына запрослар жибөргәч, алардагы мәгълүматның кырык йозак артында торганлыгына инандым. Әллә никадәр «отписка» жибөрдөләр. Янәсө, «вакыт юк, мондый кешө бездә теркәлмәгән, районнан сорөп карагыз» һ. б. Яшь буынны ватанпәрвәрлек рухында тәрбияләргә теләсәк, хәрби комиссариатлар да, гаскәр архивларыбыз да кыймылдарга тиештер ич?!

Югарыда бәян ителгән чыганаclarдан тыш, мин үзем «Кара Чишмә карьясе»ндә сугыш ветераннарының туганнарыннан да истәлекләр тупладым. Фронттан килгән хатларны да өйрәнәп чыктым. Архивның коры язуына караганда, туганнарның жанлы хатирәләре солдатның портретын янә дә тулыландыра ала. Һәлак булган 76 авылдашымның һәм сугыш кичәп кайткан 115 ветеранның чагыштырмача тулы биографияләрен язып чыктым. Таба алганнарының фотолары да куелды.

8. Китapның план-проспектын (эчтәлеген) төзү һәм язып чыгу. Бусы инде иң ләззәтле, ижади этап. Барлык кирәкле материалларны тап-кач, кулыгыздагы шул хәзинәне системага салу – бүлекләп урнаштыру эше башлана. Инде эш барышында ук туарга да мөмкин аның берише бүлекләре. Авыл хакында гомуми мәгълүмат беренче бүлектә булса, хронологик яисә башка бер принцип буенча, бүтән бүлекләргә урнаштыра аласыз. Әүвәлгә бүлекләрдә авылның табигате, жир-су байлыklары, урынчалык атамалары (микротопонимнар) да телгә алынса, хезмәтегезне тагын да баерак, янә дә тулырак итәрсез.

9. Язылган хезмәтеңне редактор һәм фәнни рецензентка күрсәтәп алу. Тарих – житди өлкә, бер төбәкнең үткәннәрен язарга алынасың икән, хата һәм ялгышуларны мөмкин кадәр киметү максатында, китapны нәшриятка тапшырганчы, профессиональ тарихчыга укытып алу гаять мөһим. Килер буыннарда тапшырылачак бу мирасның тел-стиль ягы да аксамасын. Моңың өчен профессиональ редактор карап-төзәтәп чыкса да зыян итмәс, чөнки тел ягыннан да шактый кайтыш, зәгыйфь хезмәтләргә юлыкканыбыз бар. Андый китapны бик укыйсы да килми инде...

Инде болары да башкарылган икән, химаяче табып, кулъязмагызны нәшрияткә тәкъдим итәсе генә кала. Химаяче дигәннән, китap чыгымнарын күтәргән хәллә якташларның нәсел-нәсәбен, туган-тумачаларын гына яктырткан «тарих»лар да бастырыла. Гомумән, авыл өчен алар кызыклы гына чыганак булса да, киң катлам авыл халкының мәхәббәтен яулый алмый шул. Шуңа күрә дә, авыл тарихын, шул жирлектә туып үскән бер кеше язса, хәерлерәк һәм әлеге авторның намус төшенчәсенә тугъры булуы да гаять мөһим. Гадәттә, болар авылның зыялы кешеләре: укытучы, мәданият хезмәткәре, музейчы, элеккеге житәкче, дин әһеле, журналист, хәбәрче яки китapханәче булырга мөмкин. Андый кеше табылмаган тәкъдирдә, язучы кешенең авыл халкы белән тыгыз элемтәдә торып, барлык нәрсәләргә дә киңәшләшеп-ачыклап, дөресләп язуы бик күркәм булачак.

Шунысы да бар: авыллар төрле елда төрле өлкәләргә караган булуы ихтимал. Минем очракта да шулай булды. Чирмешәннең Кара Чишмә авыл жирлегә элгәреге өч губерна – Уфа, Самара, Казан губерналары

чигендә утыра. Шунлыктан, төрле заманнардагы административ бүленешне дә төгәл еллары белән чамалау, документ эзлэгәндә исә, күздә тоту зарур. Юкса, «якка китеп» кыйммәтле вакытыңны исраф итәсең. Чыганаclar да, тиндәшле рәвештә, шул өлкә архивларыннан соратыла. Иң кызыгы шунда: тарихны өйрәнү, документлар анализлау, фотолар туплау – ул өзлексез процесс. Шуңа күрә, китапны язганда, бу пунктлар бер-бер артлы, баскычлап эшләнмичә, параллель рәвештә барырга тиеш. Авыл тарихы буенча материал юллау – кибәннән энә эзләүгә тиң. Нидер табылган көн бәйрәмгә әйләнә. 30–40лап «эш»кә заказ биреп тә, күнел сөөнердәй бер кәлимә табылмаган көннәр дә була. Бу – бик күп вакыт сорый торган, ялыктыргыч хезмәт, билгеле. Ифрат та катлаулы, зур һәм җаваплы шөгыль. Узгандагы сәхифәләрне барлау көн саен, сәгать саен тырышлык куюны, акыл көчеңне һәм физик җегәрлегеңне сорый. Ләкин, нәтижәсе куанычлы. Сөз бик тә кирәкле, саваплы эш башкарасыз бит. Киләчәк буыннарга кадерле мирас калдырасыз!

Архив хезмәткәрләренә, тәҗрибәле төбәкчеләргә, галимнәргә мөрәҗәгать итәргә дә оялмагыз. Хаталанып, ялгыш юлга киткәнче, кемнәндер соравың, вакытыңда үз эзенә төшүең хәерлерәк. Шул гади генә киңәшләргә колак салып, тырышлык белән алга барсагыз, килер бер көн, сөз үзегез дә төпле киңәш бирерлек архивчы, төбәкче булып җитәрсөз.

**РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК
В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В
РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ
ЕВРАЗИИ**

Ю. С. Худяков

Происхождение тюркского этноса прослеживается в Центральной Азии с исторического периода поздней древности, когда центрально-азиатские степи были подчинены древней могущественной Хуннской кочевой державе. Из сочинений китайских летописцев известно, что предки древних тюрок, которых можно назвать «ранними тюрками», происходят из хуннской этнической среды. Тюркский правящий род происходил из среды древних кочевников, относящихся к «отдельной отрасли» хуннов, «по прозвищу Ашина» [Бичурин: 1998. С. 224]. Историческое родство хуннов с тюрками позволяет предполагать, что в состав хуннского кочевого объединения входили древние прототюркские кочевые племена. По другим сведениям объединение тюрок происходило «из смешения разных родов» кочевых племен, кочевавших в области «Пьхин-лян». По утверждению китайских летописцев, в течение рассматриваемого исторического периода это объединение также «прозывалось» Ашина [Бичурин: 1998. С. 225].

В отношении значения термина «Ашина» учеными высказывались различные мнения. Некоторые исследователи считают, что он восходит к монгольскому слову, обозначающему волка – «*шуну*». Такая трактовка восходит к генеалогической легенде о происхождении тюрок от легендарной прародительницы – волчицы. Согласно одной трактовке, первоначально высказанной С.Г.Кляшторным, этот термин по происхождению иранский. На сакском языке он означал слово «*asana*» – достойный, благородный. Иранскими по происхождению он считал тюркский титул «*ябгу*» и название тюркского отборного войска «*бури*» – волки [Кляшторный: 1965. С. 280–281]. Однако, в дальнейшем, он изменил это свое мнение по данному вопросу и высказал предположение, что термин «Ашина» означает тюркское цветовое определение «*Кок*» – «небесно-синий»,

или «небесный», а словосочетание «кок-тюрки» должно означать «Ашина» и «тюрки» [Кляшторный: 2006. С. 441]. Однако, в истории известны и другие подобные цветовые определения разных этнонимов тюркских и монгольских этносов, таких как «кок-тюрки», «сары-тюргеши», «кара-тюргеши», «кара-китаи» и другие подобные этнические наименования. Поэтому с подобным объяснением трудно согласиться.

В середине I тыс. н.э. под давлением войск другого китайского государства, возглавляемого сяньбийской династией Вэй, ранние тюрки были вынуждены переселиться в западном направлении, где они поселились в районе Гаочана, на территории современного Синьцзяна. Там они попали под власть правителей крупного кочевого государства того времени – Жужаньского каганата. На территории Восточного Туркестана, на могильнике Чауху 3 хуннского времени, исследовано своеобразное захоронение по обряду ингумации в сопровождении верхового коня, которое можно отнести к археологическим памятникам ранних тюрок [Худяков, Комиссаров: 2002. Рис. XIX]. В дальнейшем, по требованию жужаньских правителей, ранние тюрки были вынуждены еще раз переселиться на «южную сторону Алтайских гор», где они должны были добывать «железо для жужаньцев» [Бичурин: 1998. С. 225]. Вероятно, ранние тюрки, оказавшиеся на южном Алтае, должны были изготавливать и поставлять жужаням в качестве дани разнообразные железные изделия, в том числе и предметы вооружения.

На территории Алтая тюрки во главе с правящим родом Ашина смогли объединить под своим предводительством местные алтайские племена. Вероятно, именно в это время они приняли в качестве самоназвания свой этноним «тюрк». О содержании данного термина также существуют разные мнения.

Согласно представлениям средневекового тюрколога Махмуда Кашгари, термин «тюрк» буквально означает «войско». Так тюрок якобы назвал сам Аллах. По утверждению, приписываемому этому исламскому божеству: «Воистину у меня есть войско, я назвал его тюрк и поселил на востоке» [Худяков: 2007. С. 29]. Высказывались и другие суждения о значении этого термина. По мнению Н. Я. Бичурина, самоназвание тюрок происходит от монгольского слова «*дулга*» – шлем [Бичурин: 1998. С. 224–225]. Согласно одной из тюркских генеалогических легенд, один из предков их правителей, сын волчицы – прародительницы Надулу-шад, благодаря своим сверхъестественным способностям, «произвел теплоту» и тем самым спас свой народ от гибели. Поэтому тюркское население «с общего согласия» поставило его «государем над собою под наименованием *Тукюе*» – «*Тюрк*» [Бичурин: 1998. С. 226]. Вероятно, применение

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ
ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В
РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

данного этнонима в качестве имени собственного «Тюрк» должно было означать «правителя тюрков».

Рис. 1. Реконструкция тюркского воина берельской эпохи.

Вполне вероятно, что в это же время, в середине I тыс. н.э., в зависимость от жужаней попали телесские племена «*гоацзюйских динлинов*», в числе которых были уйгуры, и древних кыргызов – «*гяньгуней*». Согласно сведениям китайских летописцев, правитель жужаней, каган Хулюй, покорил на землях, расположенных «на севере» от жужаньских владений, племена *Хэвэй* и *Йегу* (уйгуров и кыргызов) [Бичурин: 1998. С. 191]. В данный исторический период владения жужаней на территории Восточного Туркестана простирались до города Карашара [Таскин: 1984. С. 48]. Вполне вероятно, что подчинение жужанями древних кыргызов, теле-

сцев и уйгуров, также, как и ранних тюрков, могло произойти, когда все эти этносы проживали на территории Восточного Туркестана. Видимо, в период своего обитания в Синьцзяне, древние кыргызы – «гяньгуни» и телесские племена гаоцзюйских динлинов могли «перемешаться» между собой, о чем свидетельствуют китайские летописи [Бичурин: 1998. С.358]. По некоторым сведениям, содержащимся в китайских источниках, древние кыргызы – «гэгуни» обитают на землях, расположенных «на северо-запад от хуйхэ» – уйгуров [Кюнер: 1961. С.55].

Ко времени освоения ранними тюрками «южной стороны Алтайских гор» на территории Горного и Рудного Алтая относятся археологические памятники берельского типа. Подобные археологические комплексы представляют собой каменные курганные насыпи с погребениями по обряду ингумации в могильной яме в сопровождении одного или нескольких верховых коней. Вероятно, у носителей булан-кобинской культуры Горного Алтая древние тюрки могли воспринять характерные для них особенности поминальной обрядности, включая сооружение квадратных оград из каменных плит с остатками тризн и установкой вертикальных каменных стел, а также рядов каменных столбиков-балбалов. В составе берельского предметного комплекса представлены длинные концевые, срединные боковые и фронтальные роговые накладки от сложносоставных луков, железные трехлопастные и прямоугольные в сечении черешковые наконечники стрел, костяные трехгранные и ромбические черешковые и втульчатые наконечники стрел, железные мечи, палаши и кинжалы, железные пластины от ламеллярных панцирей, железные удила. Подобные предметы были обнаружены в ходе раскопок археологических памятников Берель и Дялян в Горном и Восточном Алтае [Тетерин: 2004. С.39–63]. Тюркские всадники были вооружены луками и стрелами, клинковым оружием, защищены шлемами и нагрудными панцирями (Рис. 1).

По сведениям китайских летописных источников, первым, достоверно известным и могущественным правителем древних тюрков, был Бумын, носивший титул «великий ябгу». Он унаследовал власть вслед за своим предшественником великим ябгу Туу. В 536 г. войска древних тюрков, возглавляемые Бумыном, разгромили и подчинили своему правителю восставших против жужанского кагана телесские кочевые племена. Полагаясь на свои возросшие военные силы, тюркский вождь обратился к жужаньскому кагану Анахуаню с просьбой выдать за него замуж свою дочь. Если бы Бумын стал зятем кагана Анахуаня, он вошел бы в число ближайших родственников верховного правителя и правящей элиты Жужаньского каганата. Однако, получив послание тюркского предводителя, жужаньский каган Анахуань «крайне разгневался». Он послал Бумыну

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ
ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В
РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

своего посланника с «таким ругательным ответом: «Ты мой плавильщик: как же осмелился сделать такое предложение»? [Бичурин: 1998. С. 232]. Своим поведением жужаньский каган не оставил выбора тюркскому правителю. Тот также сильно рассердился и убил жужаньского посланника, а после этого прервал всякие контакты с жужаньским каганом и обратился к китайскому императору Вынь-ди из сяньбийской династии Вэй с просьбой выдать за него замуж представительницу этого правящего рода. Император согласился выдать за Бумына принцессу Чанлэ. Став зятем китайского императора, Бумын заключил с ним прочный династийный союз. Несмотря на то, что император Вынь-ди вскоре умер, родственные связи династии Вэй с тюркским правителем сохранились.

Обеспечив себе поддержку со стороны империи Западной Вэй, в следующем году тюркский правитель отправил свое войско на Жужаньский каганат и «совершенно разбил жужаньцев». После этого поражения недальновидный жужаньский правитель Анахуань был вынужден покончить свою жизнь самоубийством. После данных событий жужани провозгласили каганом его родственника Дыншуцзы. Вскоре после этой решающей военной победы тюркский правитель Бумын провозгласил себя «*Эль-каганом*» (правителем государства), а свою супругу назвал титулом «*хатун*» [Бичурин: 1998. С. 232]. В дальнейшем, в эпоху Второго Восточного Тюркского каганата, когда у правящей элиты восточных тюрок сложился свой характерный взгляд на историческое прошлое, время правления кагана Бумына воспринималось как далекая эпоха, сопоставимая с началом мироздания: «Когда вверху возникло Голубое Небо, а внизу Бурая Земля, между ними обоими возник род людской. И воссели над людьми мои пращуры – Бумын-каган, Истеми-каган» [Кляшторный: 2006. С. 438].

Пришедший после Бумына к власти его преемник, каган Исиги-хан Коло, разгромил остатки жужаней, но вскоре сам умер. После него новым правителем Первого Тюркского каганата и его восточного крыла был провозглашен младший брат умершего правителя Мухан-каган. Он отличался необычной внешностью и твердым, жестким характером. В китайских источниках утверждается, что Мухан-каган «был тверд, жесток, храбр и много ума имел; занимался более всего войною» [Бичурин: 1998. С. 233]. Он довершил разгром государства жужаней, а вслед за этим на западе от своих владений разбил владение *Иу* (Хами), находившееся в Синьцзяне, на востоке «прогнал» киданей, на севере «покорил *Цигу* (кыргызов)» и «привел в трепет все владения, лежащие за границею» китайской империи [Бичурин, 1998. С. 233]. После этих побед древние тюрки расселились по всей обширной территории Евразийского степного пояса в пределах Центрально-Азиатского региона. Вероятно, в состав древ-

нетюркского этноса были включены родственные этнические группы тюркоязычных кочевников, проживавших на территории данного региона. Среди них получили широкое распространение основные компоненты, характерные для древнетюркской культуры.

Весьма успешными были завоевания древних тюрков в юго-западном и западном направлениях от территории Саяно-Алтая. Их распространение в этих направлениях возглавил младший брат кагана Бумына, правитель западного крыла Первого Тюркского каганата, ябгу-каган Истеми. Активная завоевательная политика древних тюрков в этих направлениях, стремление к покорению Средне-Азиатского региона и западной части Степного пояса Евразии была продиктована тем, что древние тюрки должны были подчинить своей власти потерпевших от них поражение и бежавших на запад, в степи Восточной Европы, кочевые племена аваров. В середине VI в. древние тюрки завоевали Семиречье и горы Тянь-Шаня, степи современного Казахстана, дошли до Аральского моря [Гумилев: 1993. С. 34–35]. Эти завоевания способствовали масштабным переселениям древних тюрков и других кочевых племен, говоривших на тюркских языках. Проживавшие на этих территориях тюркоязычные и ираноязычные кочевые племена были ассимилированы или оттеснены к окраинам степного пояса Евразии [Кляшторный, Савинов: 1994. С. 18]. Через несколько лет, к 558 г., древние тюрки достигли на западе низовьев р. Волги. Как отметил Л. Н. Гумилев, появление в степях Евразии огромной кочевой державы, охватившей большую часть Степного пояса Евразии, «оказалось фактором огромного значения» в истории кочевого мира и ведущих мировых держав Азии и Европы эпохи раннего Средневековья, в том числе Китая, Ирана и Византийской империи [Гумилев: 1993. С. 35]. Поскольку первоначально погоня древних тюрков вслед за бежавшими на запад, в Европу, аварами не удалась, правитель западного крыла Тюркского каганата, Истеми-ябгу-каган, решил изменить основное направление своих завоевательных походов. Он направил свои войска на юг, против государства эфталитов, находившегося в южной части Средней Азии и Афганистане. Ябгу-каган Истеми высказался по этому поводу таким образом: «Авары не птицы, чтоб, летая по воздуху, избежать мечей тюркских, они не рыбы, чтоб нырнуть в воду и исчезнуть в глубине морской пучины, они блуждают по поверхности земли. Когда покончу с эфталитами, нападу на аваров, и они не избегнут моих сил» [Гумилев: 1993. С. 36]. Для успешного ведения военных действий против государства эфталитов, расположенного на территориях к югу от западного крыла Первого Тюркского каганата, Истеми-ябгу-каган заключил военный союз с государством Сасанидов в Иране. В это время правитель эфталитов, шах

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

Михиракула, вел войну на северо-западе Индостана. Узнав о враждебных намерениях со стороны западных тюрок, он попытался заключить союз против тюрок с китайской империей Западной Вэй. Однако, сделать этого не удалось. Сменивший его на престоле другой эфталитский шах Гатфар попытался предотвратить заключение союза между западными тюрками и персами. Он приказал задержать и уничтожить на территории Согдианы посольство западных тюрок, направлявшееся в Иран. Однако об этом стало известно и подтолкнуло к активным действиям тех и других против эфталитов. В 565 г. армия западных тюрок нанесла эфталитам решающее поражение в битве при Несефе. Эфталитское государство было разгромлено и перестало существовать. Западные тюрки завоевали всю территорию Средней Азии [Гумилев: 1993. С. 40–41].

После этой победы южная граница западного крыла Первого Тюркского каганата распространилась вплоть до р. Аму-Дарьи и границы Сасанидского Ирана. На памятной стеле, установленной в честь восточно-тюркского принца Кюль-тегина в Хушо-Цайдаме в долине р. Орхон в Монголии, об этих событиях, относящихся ко времени завоеваний древних тюрок на территории Средней Азии, отмечено, что в это время «тюркский народ» в течение периода экспансии Первого Тюркского каганата расселился на землях от «Кадырканской Черни» (горного хребта Большой Хинган) до «Железных ворот» (проход Бузгала в горах Буйсун-Тау, расположенный южнее г. Самарканда в Средней Азии) [Кляшторный, Савинов: 1994. С. 18].

В качестве дипломатических посланников Западного крыла Первого Тюркского каганата в некоторых случаях выступали согдийские купцы. В 567 г. ко двору иранского шаха Хосроя I Ануширвана прибыло посольство, направленное Истеми-ябгу-каганом, во главе которого был богатый согдийский купец Маниах. Помимо дипломатических поручений он привез с собой большую партию шелковых тканей, которую надеялся выгодно продать в Иране. Шах приказал закупить эту партию и приказал тут же, в присутствии согдийских купцов, сжечь. Он опасался, что продажа большой партии тканей понизит на них цену. Согдийские купцы были очень раздосадованы этим. Вероятно, они решили поспособствовать тому, чтобы с помощью военных сил древних тюрок добиться благоприятных условий для развития торговли. В то же время тюркское посольство, возглавляемое согдийским купцом Маниахом, было направлено в обход Ирана, через степи Казахстана и Восточной Европы, в Византийскую империю. Послу Маниаху удалось договориться о заключении союза между Тюркским каганатом и Византийской империей. Вместе с Маниахом в Среднюю Азию был направлен византийский посол Земарх. Узнав об этом, иранский шах

отправил свое посольство к древним тюркам. Оба посольства, византийское и иранское, встретились в долине р. Талас, не доезжая до ставки Истеми-ябгу-кагана. Вполне вероятно, что древние тюрки специально задержали приезд персидского посольства до появления Земарха, чтобы наглядно продемонстрировать отношение древнетюркских властей к посольствам обеих сторон. После приезда в ставку Истеми-ябгу-кагана византийский посол был принят незамедлительно, чем была подчеркнута важность этой встречи [Мокрынин: 1975. С. 112]. Во время дипломатического приема тюркский правитель всячески подчеркивал свое благожелательное отношение к византийскому послу. Иранскому посланнику он объявил о предстоящем начале военных действий.

Отношения между правящей элитой тюрков западного крыла Первого Тюркского каганата и правителями Сасанидского Ирана стали враждебными. Иранские правящие круги стремились сдерживать развитие транзитной торговли шелковыми тканями, пути которой пролегали через владения иранских шахов, поскольку они опасались снижения цен на эти товары, в то время как согдийские купцы, являвшиеся подданными западно-тюркских ябгу-каганов, стремились увеличить объемы торговли этим ценным товаром. В увеличении объемов торговли шелком были заинтересованы и правящие круги западного крыла Первого Тюркского каганата, которые взимали налоги с согдийских торговцев.

В противостоянии с Сасанидским Ираном ябгу-каган Истеми попытался установить союзные отношения с историческим противником персидских шахов – христианской Византийской империей. Во время дипломатических контактов с византийцами представители западного крыла Первого Тюркского каганата предлагали византийцам как можно быстрее, единовременно, начать военные действия против Ирана. Однако, заключив между собой союзные отношения, древние тюрки и византийцы не сумели выступить против персов одновременно. Тюрки западного крыла Первого Тюркского каганата начали военные действия в 569 г. Однако, война сложилась для них неудачно и через три года, в 571 г., они были вынуждены заключить мир. По результатам мирных соглашений они сохранили за собой территорию Средней Азии [Мокрынин: 1975. С. 116]. Византийская империя вступила в войну с Сасанидским Ираном позднее. Вполне возможно, что византийцы довольно серьезно опасались победы древних тюрков над персами, что открывало перед ними перспективу оказаться в противостоянии с новым сильным противником – государством древних тюрков.

Встретив активное вооруженное противостояние со стороны персов, древние тюрки западного крыла Первого Тюркского каганата направили свою военную активность в степи Восточной Европы, где они воз-

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

намерились покорить ранее бежавших от них аваров. Однако, в новых условиях авары не решились на вооруженное противостояние древним тюркам. Они мигрировали еще дальше в западном направлении и оказались в степях Центральной Европы, на территории бывшей некогда римской провинции Паннонии. Они предприняли военные действия против Византийской империи и принудили византийцев к заключению мира на выгодных для себя условиях. Это вызвало большое недовольство со стороны древних тюрков [Гумилев: 1993. С.48]. Войска древних тюрков продвинулись в западном направлении в степи северного Причерноморья. Это был исторический момент наивысшего подъема военного могущества древних тюрков и максимального расширения границ Первого Тюркского каганата. Большая часть обширной территории всего степного пояса Евразии от Черного моря на западе до Желтого моря на востоке оказалась под властью тюркских правителей.

Вероятно, степные пространства на территории Восточной Европы составили определенный удел в составе западного крыла Первого Тюркского каганата.

На восточных окраинах тюркской государственности в зависимости от тюркских каганов попали правители северных китайских государств Северное Чжоу и Северное Ци, которые должны были платить подати шелковыми тканями тюркским правителям. Когда в 572 г. к власти в Первом Тюркском каганате пришел Тобо-хан, он сделал свое кочевое государство «богатым и сильным». И даже «имел намерение разгромить Срединное государство». Император Северного Чжоу «поспешил заключить с ним союз мира и родства, и ежегодно давал ему 100 000 кусков шелковых тканей». Император Северного Ци также «истощал свои казнохранилища для платы» дани тюркскому кагану. В китайские государства направлялись многочисленные посольства, численность которых достигала тысячи человек. Всех их принимающие стороны были обязаны содержать с «отличными почестями». Каган Тобо-хан «в счастья очень превозносился, и приближенным своим говорил; только бы на юге два мальчика [т.е. Дома: Северный Чжоу и Северный Ци] были покорны нам: тогда не нужно бояться бедности». Со временем, под влиянием одного из плененных буддийских проповедников, каган Тобо-хан стал склоняться к буддизму [Бичурин: 1998. С. 237–238]. Вероятно, в результате принятия этой мировой, прозелитарной религии, каган надеялся идеологически объединить большую часть своих подданных вокруг каганского престола.

В последующий период осложнились отношения между древними тюрками и византийцами. При встрече с византийским послом Валентином в 576 г. правитель западного удела в составе могущественной тюрк-

ской державы *Турксанф* демонстративно выразил свое недовольство тем, что византийцы заключили мирный договор с аварами и обрушился с обвинениями и угрозами в адрес императора. Турксанф заявил, что он знает, где пролегают пути вокруг Черного Моря, по которым можно достичь столицы Византийской империи, Константинополя, и он прибегнет к применению военной силы против византийцев, когда сочтет это необходимым [Гумилев: 1993. С. 48–49]. Высказанные угрозы не заставили себя долго ждать. Вскоре после этих угроз древние тюрки выполнили некоторые из них в отношении Византийской империи. Войска древних тюрков захватили хорошо укрепленную Боспорскую крепость, находящуюся на Креченском полуострове, которая являлась одним из наиболее важных опорных пунктов на Черном Море. В результате этого нападения обнаружилось, что древние тюрки «ведут борьбу против римлян». Вслед за этим войска древних тюрков вторглись на территории, принадлежавшие Византийской империи в Крыму и на северном Кавказе [Гумилев: 1993. С. 50]. Эти нападения имели эпизодический характер. Правители древних тюрков не были заинтересованы в значительном ослаблении или устранении с исторической арены Византийской империи, которая являлась важнейшим геополитическим противником Сасанидского Ирана, противостоящего западному крылу Первого Тюркского каганата в Средней Азии. Вскоре после этих военных походов войска древних тюрков оставили занятые ими византийские владения в Крыму и на Кавказе и ушли в степи Северного Причерноморья.

К последней четверти VI в. н. э. древним тюркам удалось достичь наивысших военных и политических успехов в деле объединения большей части кочевых племен Степного пояса Евразии в рамках единого государственного образования.

Основу успешного ведения древними тюрками победоносных войн среди кочевников и соседних странах оседло-земледельческой и урбанистической цивилизации составляла развитая, централизованная военная организация, основанная на десятичной системе деления войска и народа на десятки, сотни, тысячи и тумены, которая позволяла мобилизовать все взрослое мужское население для военных нужд, внедрение новых, передовых для того времени, видов и типов наступательного и защитного вооружения, выделение в качестве самостоятельного рода войск тяжеловооруженной панцирной конницы, умелое тактическое руководство и правильный выбор стратегических направлений для ведения военных действий [Худяков: 1986. С. 160–169]. Существенное значение для успешного ведения политики правителями Первого Тюркского каганата имела сложившаяся в окружающем кочевом мире и соседних странах осед-

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

ло-земледельческой и городской цивилизации. Деятельность тюркских каганов и их окружения была достаточно традиционной для кочевых государств. Она включала объединение под своей властью большую часть кочевых племен Центрально-Азиатского региона, установление контроля над синьцзянским участком Великого Шелкового пути и определения даннических отношений между представителями кочевой государственности и правителями государств, находящихся на территории Северного Китая. Правители Первого Тюркского каганата смогли добиться этих целей уже вскоре после образования древнетюркской государственности в середине VI в. н. э. [Худяков: 2007. С. 37]. Благодаря сложившейся благоприятной обстановке древние тюрки смогли достичь более значительных результатов, чем их предшественникам хуннам и сяньбийцам, в деле образования кочевых государств в Центральной Азии. Древние тюрки смогли, пусть на сравнительно непродолжительный исторический период в течение второй половины VI в. н. э., объединить огромные территории и этнические группы. Объединение в рамках единого государственного образования обширных пространств Степного пояса Евразии способствовало развитию торговых и культурных связей, что оказала содействие распространению культурных достижений в соседние регионы.

В конце VI в. н. э. произошли существенные изменения в отношениях между тюрками восточного крыла Первого Тюркского каганата и китайцами. Небольшие китайские государства были объединены в империю Суй. В 581 г. каган Шаболио совершил поход на Китай, однако, потерпел неудачу. Среди восточных тюрков был голод, «вместо хлеба употребляли растертые в порошок кости; свирепствовали повальные болезни, от которых великое множество людей померло» [Бичурин: 1998. С. 240]. Обострение внутреннего положения вызвало определенный раскол в правящей элите восточного крыла Первого Тюркского каганата. Часть древнетюркской высшей знати выступила против правящего кагана. Недовольных возглавил двоюродный дядя кагана, Дату-хан. Оба претендента на верховную власть в Первом Тюркском каганате обратились за посредничеством к китайской империи Суй. Жена кагана Шаболио, китайская принцесса Цянь-гинь, обратилась с письмом к китайскому императору, в котором просила поддержать своего мужа. В результате военных действий территория Средней Азии осталась в составе Первого Тюркского каганата. Однако, кагану Шаболио пришлось признать свое неравноправное положение, согласившись назвать себя «сыном» китайского императора, что подчеркивало его зависимое положение. Против подчинения китайской империи Суй выступила правящая элита западного крыла Первого Тюркского каганата. Правитель этого крыла Далобянь «поссорился с

Шаболио, и потому они разделились» на два отдельных государственных образования [Бичурин: 1998. С. 284]. В результате выпавших на его долю невзгод каган Шаболио психологически сломался. Он смирился со своей участью вассала по отношению к китайскому императору и регулярно поставлял дань правителю из династии Суй. В 587 г. Шаболио умер. Его преемнику, кагану Шеху-хану Чулохэу, удалось на некоторое время восстановить государственное единство Первого Тюркского каганата. Он разгромил своих противников среди тюркских правителей. Однако, по отношению к китайскому императору он сохранил свою верность.

Как отмечено в китайских источниках, несмотря на то, что в недавнем прошлом тюркские кочевники доставляли Китайской империи «много беспокойств», в конце VI в. они «все сделались нашими вассалами» [Бичурин: 1998. С. 243].

В 588–589 гг. войско западного крыла древних тюрков, возглавляемое полководцем Савэ, вместе с вассалами совершило большой поход против Сасанидского Ирана. В состав этого войска были привлечены отряды подвластных и союзных народов. В состав объединенного войска оказался привлечен даже отряд боевых слонов. Решающее сражение состоялось под городом Герат. В этой битве древние тюрки и их союзники потерпели поражение. Полководец Савэ погиб в Гератской битве. Его сын Пармуда попытался организовать сопротивление победителям, но также потерпел поражение и попал в плен [Гумилев: 1993. С. 131].

В это же время китайским властям из Суйской династии удалось спровоцировать в ставке восточного крыла Первого Тюркского каганата беспорядки. Войска империи Суй разгромили и завоевали государство Чень, которое в предшествующий период находилось в южной части Китая. Из правящей династии этого государства происходила вдова умершего кагана Шаболио, царица Да-и, или Цянь-гинь. Суйский император, желая унижить и причинить страдания этой вдовствующей хатун, прислал ей в подарок «драгоценный дверной щит», захваченный в качестве трофея при штурме дворца правителя царства Чень. Этот страшный «подарок» должен был постоянно напоминать вдовствующей хатун о печальной участи ее погибших родственников. Расстроенная, несчастная женщина, сочинила по поводу потери своих родственников печальную песню. Каким-то образом содержание этой песни стало известно китайскому императору из династии Суй и она страшно разозлила могущественного властителя. Он стал добиваться от правившего в это время тюркского кагана Юньюлюя, чтобы тот лишил жизни несчастную женщину. Тот был вынужден подчиниться и Да-и была убита. Однако, ее гибель вызвала резкое недовольство среди некоторых приближенных этого слабовольно-

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

го тюркского правителя. Она стала поводом для новой междоусобицы в Первом Тюркском каганате.

Против тюркского кагана Юньюлюя выступил один из его приближенных из правящего тюркского рода, Тули-хан. Этот междоусобный конфликт продолжался в течение нескольких лет. В восточной части тюркской орды проявились «большие замешательства», в результате которых каган погиб. Он был убит своими подчиненными [Бичурин: 1998. С. 246]. К власти в восточном крыле Первого Тюркского каганата пришел Бугя-хан Дату. Однако, его не поддержали некоторые другие представители знати восточных тюрок, ориентировавшиеся на Тули-хана, который пользовался поддержкой китайских властей. В результате затянувшейся междоусобной борьбы в 603 г. н. э. прежде единое государство – Первый Тюркский каганат, окончательно распался на два самостоятельных, противостоящих друг другу самостоятельных кочевых объединения: Западный и Восточный Тюркские каганаты [Кляшторный, Султанов: 2000. С. 90].

В степных районах Восточной Европы в последующие годы обособился влиятельный Хазарский каганат. В ходе дипломатических, военных, торговых и культурных контактов между древними тюрками и другими народами средневековые тюркские кочевники смогли заимствовать у других народов и адаптировать к условиям кочевого образа жизни некоторые технические достижения и культурные особенности.

Культура древних тюрок в рамках кудыргинского этапа сформировалась на территории Горного и Рудного Алтая в середине I тыс. н. э. из разных компонентов. После образования Первого Тюркского каганата она стала образцом для восприятия для многих тюркоязычных кочевых племен большей части Степного пояса Евразии, стремившихся воспринять некоторые ее элементы. Памятники кудыргинского этапа распространены на обширной территории Центральной Азии от Саяно-Алтая до Тянь-Шаня. Однако, имеются некоторые несоответствия сведений письменных исторических источников и материалов из археологических раскопок древнетюркских погребальных комплексов.

В средневековых китайских летописных сочинениях сообщается, что древние тюрки хоронили умерших соплеменников по обряду кремации, сжигая тела умерших соплеменников и их верховых лошадей. В летописи «Синь Таншу» сообщается, что после прощания с телом умершего родственника, они в «избранный день берут лошадь, на которой покойник ездил, и вещи, которые он употреблял, вместе с покойником сжигают». После этого «собирают пепел и зарывают в определенное время в могилу. Умершего весной и летом хоронят, когда листва на деревьях и растениях начнет желтеть и опадать; умершего осенью и зимою хоронят,

когда цветы начинают разворачиваться» [Бичурин: 1998. С. 234]. Еще одно похожее описание содержится при упоминании о похоронах конкретного человека, тюркского кагана Хйели, попавшего в плен к китайцам и умершего находясь в неволе. Когда в 634 г. знатный пленник умер, его труп был «был по кочевому сожжен» [Бичурин: 1998. С. 261]. Подобные захоронения по обряду кремации с кремированными лошадьми в числе погребальных комплексов знатных древних тюрков до настоящего времени не обнаружены. Возможно, что по такому обряду хоронили представителей высшей знати древних тюрков. Как отметил в свое время Н. Я. Бичурин, вероятно, в китайской летописи «описываются похороны хана» и других «знатных и богатых людей» [Бичурин: 1998. С. 234, Прим. 1]. Другие исследователи считали захоронениями по обряду кремации жженные кости, которые находят внутри древнетюркских поминальных оградок. Однако, попытки выделить среди них кремированные захоронения древних тюрков пока были неудачными [Худяков: 2007. С. 55–56]. В свое время А. Д. Грач предложил отнести к числу древнетюркских погребений по обряду кремации скопления жженных костей без сопроводительного инвентаря в каменных оградках с установленными рядом с ними стелами [Грач: 1968. С. 207–213]. Но отнесение этих памятников к культуре древних тюрков вызывает определенные сомнения. Одно древнетюркское захоронение, совершенное по обряду кремации с кремированным верховым конем было исследовано в ходе раскопок могильника под горой Тепсей на правом берегу р. Енисей. Однако, его нельзя отнести к числу древних захоронений. Вероятнее всего, это захоронение свидетельствует о переходе некоторой части кок-тюрков, живших в Минусинской котловине, на характерный для енисейских кыргызов обряд кремирования тел своих умерших соплеменников [Худяков: 1979. С. 206]. Даже если среди какой-то части правящей элиты древних тюрков практиковалась традиция кремирования тел умерших сородичей, большая часть древнетюркского населения хоронила своих соплеменников по обряду ингумации в сопровождении верховых, взнузданных и оседланных лошадей. Ко времени объединения многих тюркских кочевых племен в рамках Первого Тюркского каганата погребальная и поминальная обрядность древних тюрков находились в стадии формирования раннего кудыргинского этапа древнетюркской культуры [Гаврилова: 1965. С. 58–61]. Поэтому древнетюркские погребения с лошадьми на разных территориях имеют некоторые отличия. Кудыргинские могилы были перекрыты каменными выкладками овальной, или прямоугольной формы. Погребенные были уложены на спине, в вытянутом положении. Ориентированы головой в южном направлении. Сопроводительные захоронения лошадей были по-

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ
ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В
РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

мещены в могильную яму на боку, справа или слева от тела умершего человека. В большинстве случаев они были ориентированы головами на юг, в ту же сторону, что и человек. Лишь в некоторых случаях коня ориентировали головой на север, в противоположную сторону от ориентации умершего человека [Гаврилова: 1965. С. 22–27]. Древнетюркские погребения с лошадьми, которые можно отнести к кудыргинскому этапу, раскопаны на территории Саяно-Алтая, Казахстана и Кыргызстана. Для этих памятников характерна широтная ориентировка погребенных людей и сопроводительных захоронений верховых коней, а также размещения коня на уступе или дне могильной ямы. Лошади были ориентированы в одну и ту же или противоположную сторону, по отношению к погребенным людям [Могильников: 1981. С. 33].

Судя по значительным различиям в захоронениях, основной канон погребальной обрядности у древних тюрок на кудыргинском этапе развития культуры в период существования Первого Тюркского каганата в законченном виде еще не сформировался. По мере того, как в состав древних тюрок включались другие этнические группы тюркоязычных кочевых племен, эта обрядность продолжала изменяться и трансформироваться

Важное место в культуре древних тюрок в течение всего периода ее существования занимала поминальная обрядность. Для ранних тюрок, которые переселились из Гаочана на Алтай в середине I тыс. н. э., на берельском этапе формирования их культуры, подобная обрядность не была характерна. Однако поминальные комплексы сооружались носителями булан-кобинской культуры в Горном Алтае, от которых их могли воспринять тюрки [Худяков: 2007. С. 58]. В период военных побед и широкого распространения владений Первого Тюркского каганата по степям Евразии поминальная обрядность с установкой в ряд каменных столбиков – балбалов по числу убитых врагов, поминаемым воином, стала выполнять важную роль в рамках военно-дружинной идеологии. Важнейшим показателем воинской славы после смерти тюркского воина перед своим народом и государством стало количество и протяженность ряда балбалов, служивших символами врагов, убитых им в период своей военной карьеры. В китайском летописном сочинении описание поминального обряда совмещено с обрядом захоронения. «В здании, построенном при могиле, ставят нарисованный облик покойника и описание сражений, в которых он находился при жизни. Обыкновенно если убил одного человека, то ставят один камень. У иных число таких камней простирается до ста и даже до тысячи. По принесении овец и лошадей в жертву до единой, вывешивают их головы на вехах. В этот день и мужчины и женщины в нарядных платьях собираются на кладбище» [Бичурин: 1998.

С.234]. Согласно представлениям, сложившимся у древних тюрков, души убитых тюркским воином врагов должны были после его смерти служить ему на том свете. Традиция установки балбалов сформировалась в древнетюркской поминальной обрядности далеко не сразу. Первоначально военно-дружинный характер этого древнетюркского культа проявлялся в том, что в заполнение внутри поминальной оградки помещали отдельные предметы вооружения, в том числе роговые накладки луков, железные наконечники стрел и панцирные пластины [Гаврилова: 1965. С.14–17]. Судя по имеющимся материалам, эта традиция оформилась среди древних тюрков восточного крыла Первого Тюркского каганата в Саяно-Алтае и Монголии. Однако древние тюрки, входившие в состав западного крыла этого тюркского государства на Тянь-Шане и в Семиречье, ее большей частью не восприняли. С этой территории происходит только одна находка каменной скульптуры черепахи, которая могла служить постаментом для установки каменной стелы с памятной надписью.

У западных тюрков поминальная обрядность сохранилась в другом варианте – в виде почитания предков как по мужской, так и по женской линии. Среди каменных древнетюркских изваяний, обнаруженных на Тянь-Шане, встречаются даже стелы, передающие изображения детей. Вероятно, обычай установки каменных столбиков-балбалов по числу убитых поминаемым воином врагов был особенно привлекателен для представителей правящей элиты, и прежде всего, военно-служилой знати Первого Тюркского каганата. В честь представителей высшей знати восточных тюрков их знатные родственники и соплеменники стали сооружать монументальные поминальные памятники, площадь которых была окаймлена прямоугольными оградами, состоявшими из земляных валов и рвов. Внутри подобных оград находились архитектурные сооружения, которые представляли собой поминальные храмы, сооруженные в честь умерших знатных восточных тюрков. На восток от центральной части или внешнего земляного или каменного ограждения таких поминальных комплексов устанавливались один или два ряда вертикальных каменных столбиков-балбалов. На отдельных из этих каменных столбиков были выбиты родовые тамговые знаки, которые свидетельствовали о родовой принадлежности убитых тюркскими воинами врагов [Войтов: 1996. С.29]. На некоторых из этих поминальных памятников были установлены каменные постаменты в виде скульптуры черепахи, на поверхности каменных панцирей которых устанавливались вертикальные каменные стелы с навершиями в виде драконов и поминальными надписями, нанесенными с использованием китайской иероглифической, индийской и согдийской письменностей, в которых прославлялись поминаемые

Ю. С. Худяков. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

тюркские военные предводители и герои [Кляшторный, Лившиц: 1971. С. 121]. В дальнейшем каменным стелам, установленным в честь поминаемых родственников, древние тюрки стали придавать антропоморфный внешний облик. Вполне вероятно, что традиция установки каменных изваяний с нанесенными на них антропоморфными изображениями поминаемых умерших сородичей по мужской линии сформировалась еще в период существования Первого Тюркского каганата, поскольку в последующий исторический период она сохраняла свое значение и развивалась как среди восточных тюрков, так и среди западных тюркских кочевников.

Традиция установки каменных изваяний, изображающих поминаемых древнетюркских женщин и детей, вероятнее всего, сформировалась среди западных тюрков в период существования западного тюркского государственного образования, поскольку в последующий исторический период подобных женских и детских каменных скульптур в культурном комплексе у восточных тюрков не прослеживается. В дальнейшем данная традиция получила оригинальное развитие среди западных и восточных тюрков в периоды существования Второго Восточного Тюркского каганата и Западного Тюркского каганата. Эта же поминальная обрядность продолжала сохранять свое значение среди племен тюркских кочевых объединений и после того, как восточные и западные тюрки утратили свою государственность вплоть до завершения исторического периода существования древнетюркской культуры, до окончания исторической эпохи раннего и рубежа периода развитого Средневековья.

Культурные особенности, сформировавшиеся погребальной и поминальной обрядности, и характерном предметном комплексе в культуре древних тюрков в период существования Первого Тюркского каганата, в течение последующих столетий получили свое дальнейшее развитие в культурах восточных и западных тюрков на территории Центрально-Азиатского историко-культурного региона вплоть до завершения рассматриваемого исторического периода раннего Средневековья. Наследие древнетюркской культуры сохранило свое значение в культурах некоторых других тюркских этносов в периоды развитого и позднего Средневековья и этнографической современности.

Литература

Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998. Т. I. 390 с.

Войтов В. Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VII вв. М., 1996. 152 с.

Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М.; Л.: Наука, 1965. 143 с.

Грач А. Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии // История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. С. 207–213.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1993. 526 с.

Кляшторный С. Г. Проблемы ранней истории племени Турк (Ашина) // Новое в советской археологии. М.: Наука, 1965. С. 278–281.

Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. М.: Наука, 1971. Вып. X. С. 121–146.

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии. СПб.: «Фарн», 1994. 165 с.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. 320 с.

Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб.: Наука, 2006. 591 с.

Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Изд-во Вост. лит-ры, 1961. 392 с.

Могильников В. А. Тюрки // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М.: Наука, 1981. С. 29–43.

Мокрынин В. П. Дипломатическая практика в Западно-тюркском каганате // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Фрунзе: Изд-во «Илим», 1975. С. 110–123.

Таскин В. С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. М.: Наука, 1984. 486 с.

Тетерин Ю. В. Вооружение кочевников Горного Алтая берельской эпохи // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2004. Вып. 1. С. 37–82.

Худяков Ю. С. Кок-тюрки на Среднем Енисее // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск: Наука, 1979. С. 194–206.

Худяков Ю. С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 268 с.

Худяков Ю. С., Комиссаров С. А. Кочевая цивилизация Восточного Туркестана. Учеб. пособие. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2002. 156 с.

Худяков Ю. С. Древнетюркский культурный феномен в Центральной Азии. Учеб. пособие. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2007. 156 с.

ДРЕВНЕЕ ЧАТСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ НОВОСИБИРСКА И ПОСЛЕДНИЙ БОЙ ПОСЛЕДНЕГО СИБИРСКОГО ХАНА

К. А. Голодяев

Чаты пришли на берега Оби в начале второй половины XVI в. Сюда их с р. Омь вытеснил Кучум, который после убийства сибирского князя Едигера занял его трон. Естественно, что местное население рассматривало Кучума как узурпатора. Тем не менее, его военные походы значительно расширили границы ханства. Кучуму подчинились многие сибирские народы, в том числе и коренной народ нынешней Новосибирской области – барабинцы, а вот чаты отошли на восток.

Барабинцы компактно у нас жили (и живут до сих пор) на западе области (Бараба, Чаны), а чаты осели вдоль р. Обь. Мы хорошо знаем их поселение Юрт-Ора севернее Колывани, объявленное ныне достопримечательным местом. В том же районе есть археологические памятники ещё конца I тыс., предположительно относимые к чатской культуре – например, городище Крутоборка-1. Также на территории Новосибирской и Томской областей существуют многие другие, более поздние чатские городища и могильники.

В начале XVII в. немного севернее нынешней Колывани уже существовал укрепленный Чатский городок, который закрывал теленгутским всадникам дорогу на Томск. Он охранялся чатами совместно с русскими казаками и пережил несколько осад.

Когда в конце 1620-х гг. сформировался антирусский союз Кучумовичей, теленгутов и барабинцев, часть чатов также примкнула к нему. Например, знатный мурза Тарлав, ранее принявший подданство Белого царя, отложился от русской службы, вышел с людьми из Чатского городка, ушел вверх по Оби, и в 1629 г. на краю Караканского бора, при впадении в Обь речки Чингис, основал новую столицу чатов – Чингис-городок. Сейчас на его месте большое русское село, сохранившее это старое название. В 1631 г. здесь случилась битва, морально переломившая ход войны для антирусской коалиции. Крепость была взята штурмом казаками и чатами мурзы Бурлака, а Тарлав был убит и торжественно захоронен своим противником Яковом Тухачевским.

Ещё одно загадочное поселение чатов находилось прямо на территории нынешнего Новосибирска. Сегодня оно более известно, как «Чёртово городище» и считается памятным для большей части населения нашего города.

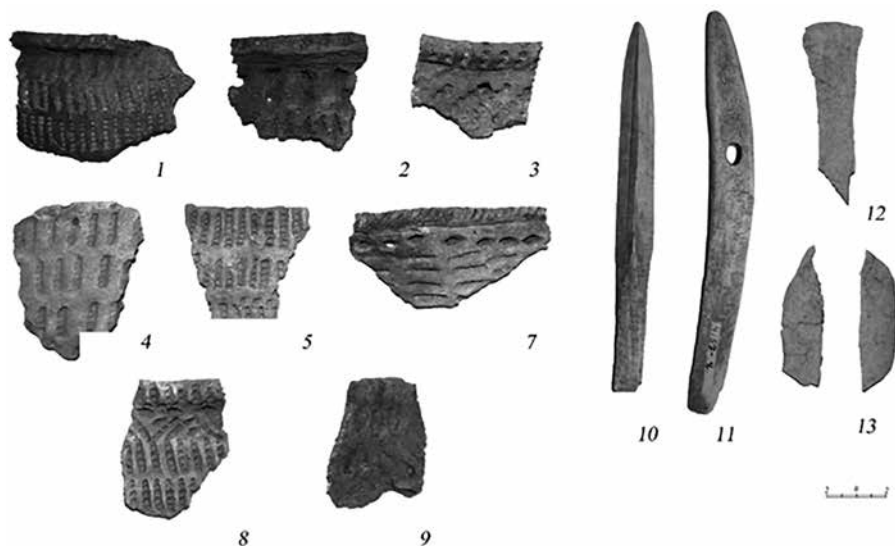
Его история связана с первым проникновением войск Русского царства в Приобье. После разгрома Кучума Ермаком в 1581 г. и занятием русскими столицы Сибирского ханства г. Искер (Сибирь), хан ещё продолжал военные набеги, но всё больше отходил на восток.

Царь Борис Годунов требовал окончательного решения вопроса. 4 августа 1598 г. из города Тара вышел отряд из 700 русских ратных людей, казаков и 300 служилых татар под предводительством помощника воеводы Андрея Матвеевича Воейкова. При воеводе находился также ещё один ермаковский атаман Иван Гроза и голова Черкас Александров. 15 августа войско достигло Убинского озера. От местных жителей стало известно, что Кучум кочует на Чёрных водах (река Карасук) и при нем находятся «в собрание» 500 татар да еще 50 бухарских торговых людей. Захваченные в плен татары подтвердили, что «пошел де Кучум царь с Черных вод, на Обь реку..., где у него хлеб сеен» [Акты. Т. II: 1841. С. 1–4], что он собирает отовсюду людей, чтобы идти войной под Тарский городок. К тому же в двух днях пути от кочевий Кучума было замечено большое сосредоточение воинов-калмыков. Намерения их оставались неизвестными. Воейков решил не терять времени. Бросив обоз, конный отряд в 405 человек скакал днем и ночью, преодолев за 5 дней около 400 километров.

Он обнаружил хана на берегу Оби, в пятидесяти километрах от южной черты будущего города Новосибирска. Место, где произошло известное Ирменское (Ирменьское) сражение, последняя битва между Кучумом и царским отрядом Воейкова, установлено совершенно точно. 4 сентября в отписке в Москву воевода сообщал: «А сам я холоп твой, покиня кош свой на Ике озере, и пришел на Кучюма царя, наспех, и день, и ночь, и сшол Кучюма царя на Оби на реке, выше Чат три днища, на лугу на Ормени, от калмаков в дву днищах» [Акты. Т. II: 1841. С. 7].

Утром 20 августа у устья р. Ирмень, на ее правом берегу, Воейков напал на главную ставку Кучума, в которой было около 500 воинов. Побоище началось на восходе и закончилось к полудню. В Ирменском сражении отряд Кучума, у которого не было «вогненного бою», был уничтожен. По донесению Воейкова от 4 сентября «Всея Руси люди их побивали, с берегу из пищалей и из луков; да с пятьдесят, Государь, человек служилых людей взяли живых, и я холоп твой велел их побить, а иных перевешать» [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23]. Около 150 татар погибли при отступлении или утонули в Оби, в бою погибли князь Моймурат и двое внуков Кучума с товарищи, 6 князей, 10 мурз и 5 аталыков и 150 человек ханской гвардии. Более 30 человек, членов ханской семьи, взяты в плен, в т. ч. семь царевичей, из них пять сыновей Кучума в возрасте 1–30 лет, восемь «цариц» – жен Кучума и тринадцать царевен. Самого Кучума не было ни среди убитых, ни среди пленных.

К. А. Голодяев. ДРЕВНЕЕ ЧАТСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА
ТЕРРИТОРИИ НОВОСИБИРСКА И ПОСЛЕДНИЙ БОЙ
ПОСЛЕДНЕГО СИБИРСКОГО ХАНА

Материал Чертова городища, собран по поручению С.И. Руденко в 1924 г. // Фонды Государственного Эрмитажа (1-9-глина; 10-13-кость).

Знатные пленники, взятые в Ирменском сражении, были отправлены в Москву, где в январе 1599 г. были торжественно приняты царём Борисом Годуновым. Вся столица вышла на улицы посмотреть на их приезд. Историк Николай Михайлович Карамзин сообщает, что царское правительство разработало специальную церемонию торжественного въезда в Москву сибирских царевичей и цариц. Царь Борис Годунов пожаловал царевичам Асманаку, Шаиму и Бипатше богатые шубы, меховые шапки, кафтаны, сафьяновые сапоги. Салатным-царице – кунью шубу, покрытую атласом с серебром, с пуговицами из драгоценных камней. Суйдимжан-царице – соболью шубу, покрытую золотым атласом, с серебряными пуговицами. Сопровождавшим их мурзам также были преподнесены богатые одежды, кафтаны, шапки, сапоги и т. п. Царский двор взял семью Кучума на свое содержание, регулярно присылал различные подарки, продовольствие, одежду, скот, птицу, вино, мед, дрова, посуду, сукна, шелка, шубы и т. д. [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23].

Ирменское сражение и въезд Кучумовичей в Москву изобразил на своих полотнах Николай Николаевич Каразин (1842–1908). Военный корреспондент, художник и этнограф Н. Н. Каразин длительное время жил в Сибири и Средней Азии как солдат, а затем как летописец местных событий. Альбом его произведений предназначался в подарок цесаревичу Николаю II и был подарен ему летом 1891 г., когда он возвращался через Сибирь из поездки на Дальний Восток России.

Сейчас место битвы затоплено Обским водохранилищем. В 1998 г., в год 400-летия Ирменского сражения, неподалёку от места битвы, на правом берегу реки Ирмень, был установлен памятный камень. В 2014 г. по инициативе преподавателей Сибирского кадетского корпуса также были установлены памятная стела и 6-метровый православный поклонный крест. То ли устроители ошиблись, то ли по соображениям большей доступности (рядом с. Новопичугово), этот мемориал был создан в другом месте, на левом берегу Ирмени.

Но битва закончилась вообще не здесь. Кучум с остатками своей гвардии сумел почти на 50 километров отойти ниже по Оби. Сегодня это район Новосибирской ГЭС. Здесь, прикрывая отход хозяина, немногочисленная гвардия Кучума окончательно полегла, а сам хан всё-таки ушел на лодке вниз по Оби с двумя приближенными.

Победители не знали о судьбе самого Кучума и Воейков указывает: «А про Кучума, Государь, царя языки многие сказывают, что Кучум в Оби реке утоп, а иные языки сказывают, что Кучум в судне утек за Обь реку. И я холоп твой плавал на плотах за Обь реку., по лесом в крепях, и по островом на Оби-реке искал и нигде его не нашол» [Акты. Т. II: 1841. С. 7]. В следующей отписке от 17 октября Воейков уже сообщает следы поверженного хана, полученные накануне от чатских мурз: «сшол де он Кучума за Обью рекою, на лесу, вниз по Оби реке, от Кучумова побою в двух днищах... а утек де Кучум с бою, в судне, вниз по Оби-реке, сам-третий» [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23].

Согласно легенде, беглецы пристали к берегу и устремились вверх по берегу впадавшей здесь в Обь речки Ташаткан (Каменка) под защиту чатской крепости Цаттыр («Чертово городище»). Сюда же подъехали его спасшиеся сыновья Али, Канай и Азим с парой десятков воинов. Эта последняя ханская ставка оказалась местом, где уставший от поражений Кучум, которому уже было за 70 лет, принял свое знаменитое решение отказаться от короны Сибирского царства. На предложение посланного Воейковым сеита Тул-Мамета принять высокую руку «белого царя», Кучум гордо ответил: «Не поехал деи я к Государю, по Государевой грамоте, своею волею, в кои деи пору я был совсем цел, а за саблюю (за смертью) деи мне к Государю ехать не по что» [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23]. После чего Кучум вместе с сеитом вернулся на место последнего сражения, в течение двух дней хоронил убитых, а потом послал гонца в соседнюю волость к мурзе Кожбахтыю, «просил лошадей и платья на чом бы ему мочно поднятца» [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23]. Мурза Кожбахтый прислал ему коня и шубу, а затем сам прибыл к Оби и предложил Кучуму свидеться. Но хан не стал встречаться с мурзой и ночью со своими людьми

К. А. Голодяев. ДРЕВНЕЕ ЧАТСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ НОВОСИБИРСКА И ПОСЛЕДНИЙ БОЙ ПОСЛЕДНЕГО СИБИРСКОГО ХАНА

ушёл прочь вверх по Оби «в Нагаи». Больше того, кто гордо называл себя «Кочум-царь вольной человек», никто не видел.

Воейков считал за благо оставить старика в покое, так как воевать далее ему было не с руки – неподалеку стояло войско теленгутов. «А в Чаты, Государь, я холоп твой воевать не пошел... извоевать их не мочно» [Акты. Т. II: 1841. С. 16–23]. Впереди была зима. Войско вернулось в Тару.

Далее продвижение Русского царства на восток пошло севернее: в 1604 г. был основан г. Томск, в 1618 г. заложен Кузнецк. Уйдя далеко «навстречь солнцу» на Амур, а к последней трети XVII в. уже выйдя к Тихому океану, здесь, на юге Сибири, русские не могли укрепиться и на сотню километров. Всю Верхнюю Обь в XVI – начале XVII вв. контролировал Теленгутский улус, представляющий собою централизованное феодальное государство с армией, судебными и налоговыми органами, своей знатью (лутчими людьми) и своим курултаем. Русские называли их «белыми калмыками» или телеутами.

И более ста лет за эту территорию будущей Новосибирской области между Русским царством и Теленгутским улусом шла война. И что удивительно, в хрониках, документах о военных действиях пока не найдено ни одного упоминания ни о каком-либо городище у р. Каменка. А ведь такое укрепленное поселение обязательно должно было быть замечено.

И хотя место с прекрасным высоким обзором на Обь, устье Каменки и скотную переправу, так и просит поставить здесь укрепление или хотя бы дозор, пока само существование на этом месте крепости ещё не доказано.

Археологические раскопки на этом месте проводились несколько раз. В 1924 г. при поддержке Государственной академии истории материальной культуры состоялась первая экспедиция для «исследования доисторической стоянки в долине реки Каменки». Ею руководил заведующий новониколаевским Народным музеем Кравков. Часть того подъёмного материала осела в нашем краеведческом музее, часть была отправлена в Ленинград, в фонды Государственного Эрмитажа.

В конце 1920-х гг. найти «Чёртово городище» пытался археолог, секретарь «Общества изучения Сибири и её производительных сил» (ОИС) Н. К. Ауэрбах. Он исследовал три левобережных мыса Каменки, но ничего не нашёл. В 1930 г. в районе расположения «Чёртова городища» были проведены археологические исследования под руководством директора Западно-Сибирского краеведческого музея П. И. Кутафьева. К сожалению, его отчет и полевые дневники не сохранились. В том же году научным сотрудником музея П. П. Хороших было обнаружено значительное количество фрагментов предметов (наконечники стрел и копий, топор, скребки, керамика), относящихся к нескольким периодам: неолита, брон-

зы и раннего железа (VII–VI вв. до н. э), а также XVI–XVII вв. н. э [ГАНО. Ф.Р-1813. Оп. 1. Д. 122. Л. 5] – как раз описываемое нами время. В фондах Новосибирского государственного краеведческого музея хранятся несколько десятков фрагментов керамики с этого памятника [Фонд: Археология].

В 1960-е годы попытки найти остатки этого памятника предпринимала известный археолог Татьяна Николаевна Троицкая, но уже безрезультатно. Уже во второй половине 1980-х в парке закладывали шурфы и искали члены Клуба юных археологов при Дворце пионеров – ничего не нашли.

По некоторым данным, существовало и древнее кладбище городища, которое находилось выше по реке, на несколько сот метров севернее. В 1981 г. на его месте было построено новое 14-этажное здание обкома КПСС. Ныне в нём располагается Законодательное Собрание Новосибирской области.

Также следует отметить популярную ошибку соотнесения «Чёртова городища» с поселением Мочигу, которое пытаются истолковать трансформацией тюрского «богочы-кечюю» – «переправа возле холма». Это фактологически заманчиво, но неверно, т. к. Мочигу просто описка переписчика карт, сделанная при написании названия русской д. Мочище, расположенной в 10 км севернее Новосибирска.

И всё же есть подтверждение существования на крутом берегу Каменки древнего поселения. Более ста лет назад его описал один из первых хронографов города – Н. П. Литвинов: «Ново-Николаевцы являются не первыми обитателями на занимаемом ими месте. Давно, сотни лет тому назад, самая высокая часть настоящего города была заселена неизвестным нам племенем. Еще видны и в настоящее время на месте, которое именуется «Чертово городище», следы юрточных построек. На юго-восток от жилищных следов виден земляной – крепостной вал, противоположная валу сторона становища неизвестных нам обитателей ограждалась крутым и неприступным обрывом, спускающимся в р. Каменку. Невдалеке от крепостного вала, через лог, есть следы одиноко разбросанных холмиков, очевидно, следы могильников. Кто жил и когда покинул это место, мы, может быть, в состоянии будем узнать только тогда, когда археологи вскроют могильники; а теперь мы можем только отметить, что выбор места нашими предшественниками в смысле господства над окружающей окрестностью сделан очень удачно. С этого пункта, как с орлиной скалы, видна расстилающаяся окрестность» [Литвинов: 1992. С. 29–35].

Причём уже тогда наши горожане считали городище одной из достопримечательностей города. 9 сентября 1917 г. жители города даже встали

К. А. Голодяев. ДРЕВНЕЕ ЧАТСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ НОВОСИБИРСКА И ПОСЛЕДНИЙ БОЙ ПОСЛЕДНЕГО СИБИРСКОГО ХАНА

на защиту этого исторического памятника. Они передали в тогдашний орган власти – городское народное собрание Ново-Николаевска, следующее заявление: «...сознательная группа жителей Закаменской части считает долгом поставить в известность городское народное собрание о нижеследующем. В конце Самарской улицы, на р. Каменке выходит мыс, называемый «Городище». На этом мысу была крепость древних жителей Сибири, от которой сохранились контуры окопов и вал. «Городище» представляет большой интерес в археологическом отношении, что подтверждается хотя бы тем, что ни Алтайский округ, ни старая городская управа никому в аренду «Городище» не сдавали и таковое охраняли от разрушения.

В настоящее время варвары-нахаловцы уничтожают памятник седой старины: валы крепости раскапываются, контуры окопов планируют и возводят на «Городище» самовольные жилые постройки без ведома народного собрания.

Народное собрание, идя навстречу безземельной бедноте, отводит селитебные участки под жилые постройки, между тем самовольный захват городской земли и застройка таковой хулиганами с нарушением строительного пожарного уставов и санитарии с каждым днем возрастает. В течение июля и августа по берегам р. Каменки, в районе от Мостовой улицы до безымянного проулка, самовольно возведено девять жилых домов с надворными постройками, да на «Городище» строятся три дома, довольно приличных, что указывает, что нахалы-строители – люди не бедные.

Помимо той скорби, которую вызывает разрушение хулиганами памятника седой старины, нас беспокоит нарушение в жизни города законности и порядка, учиняемое обнаглевшими мерзавцами, превратившими долгожданную свободу в анархию...

Поблажка и попустительство со стороны народного собрания по отношению к нахаловцам-строителям приносит городу страшный вред как с материальной, так и с моральной стороны, с чем в недалёком будущем народному собранию придётся считаться.

Силе должна противостоять сила, иначе порядка не будет. На этом основании сознательная группа жителей Закаменской части покорно просит городское народное собрание: ликвидировать самовольные постройки на урочище, называемом «Городищем», со всей строгостью закона, постройки захватчиков-самоуправцев снести мерами милиции, дабы другим неповадно было, что послужит доказательством для темных масс тому, что в городском народном собрании существует право и порядок, а не разруха и попустительство.

С совершенным почтением и преданностью группа сознательных жителей Закаменской части» [ГАНУ. Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 244. ЛЛ. 8–9].

Ещё в 1905 г. здесь был устроен сад «Свобода», по одной из версий получивший своё название в честь знаменитого Октябрьского манифеста Николая II о даровании свобод населению России, который провозглашал свободу совести, слова, собраний, союзов и т. д. Есть и другая датировка создания этого сада – в газете «Голос Сибири» говорится, что сад «Свобода» был организован «Обществом ревнителей свободно-культурного просвещения граждан» в 1917 г., после Февральского переворота.

У него своя, интересная история, он менял названия, предназначения, но сегодня нас интересует другое. В июне 1999 г. активистами Новосибирского татарского культурного центра в парке был установлен закладной камень с намерением создать на его территории музей культуры сибирских татар. С камня давно сбита памятная табличка, рядом построен фонтан «Кашей Бессмертный и Змей Горыныч». Создан он по мотивам русских народных сказок, но как бы очень намекает на легенду этого места. Здесь мы видим прямой намёк и на Чёртово городище, и хана Кучума с большим перстнем с буквой «К», и щуку, протягивающую ему яйцо смерти.

А скоро из-за всё плотнее разрастающейся застройки поймы Каменки и строительства на месте «Чёртового городища» высотного жилого комплекса, не будет уже и этого великолепного обзора на Каменку и левый берег Оби.

И всё же идея создания на данном памятном месте музея ещё жива, а, может быть, и вполне реальна. Во всяком случае, Новосибирский татарский культурный центр ведёт по этому поводу активную работу.

Я попробовал поточнее определить место нахождения памятника истории. В государственном Перечне объектов культурного наследия Новосибирска его местоположение обозначено как «ул. Шевченко (левый берег р. Каменка, на месте детского парка им. Кирова)» [Свод: 1998]. В ответе краеведческого музея на отношение Комитета по делам культурно-просветительских учреждений при Совете Министров РСФСР от 24 ноября 1948 г. (№ СК-15-81), стоянка человека времен неолита и бронзы указана «в южной части парка им. Кирова (до 1936 г. – парк «Свобода»)» [ГАНУ. Ф. Р-1813. Оп. 1, Д. 37. Л. 6].

В «Археологической карте Новосибирской области» 1979 г. также говорится, что при закладке на этом месте парка им. Кирова и строительстве здания Городского дворца пионеров (Кирова, 44) «было обнаружено значительное количество фрагментов керамики, относящейся к двум периодам: VII–VI вв. до н. э. и XVI–XVII вв. н. э. (культура чатских татар)» [Троицкая и др.: 1980. С. 91].

К. А. Голодяев. ДРЕВНЕЕ ЧАТСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА
ТЕРРИТОРИИ НОВОСИБИРСКА И ПОСЛЕДНИЙ БОЙ
ПОСЛЕДНЕГО СИБИРСКОГО ХАНА

Также я обратился к картам.

Для определения более точной локации места я взял за основу карту Ново-Николаевска 1906 г., где хорошо прорисована овражная сеть р. Каменка и улицы города. На неё я наложил современную схему 2 ГИС, привязав её по четырём опорным точкам: железнодорожному мосту, храму А. Невского и линиям улиц Восход (быв. Сузунской) и 9-е Ноября, известной нам по описанию 1917 г.: «в конце Самарской улицы, на р. Каменке выходит мыс, называемый «Городище».

Таким образом, я уже находил село Кривощёково и некоторые другие объекты. Для проверки я проделал подобную операцию со слоями карты 1906 г. и снимком данного участка из космоса сервиса Google Earth. Результаты совпали.

Искомый мыс Городища точно лёг основанием на центральную часть здания Нижегородская, 6, а языком ушёл на северную половину дома по Шевченко, 11. Это 25-этажный дом жилого комплекса «Эльбрус», построенный на уже срезанном берегу Каменки всего несколько лет назад. А вот с Нижегородской, где ныне находится Сибирский институт управления, история интереснее. Строился он во второй половине 1980-х под новое здание КГБ и Высшей партийной школы. Понятно, что объект был стратегический (как и вышеупомянутое здание обкома КПСС) и те артефакты, которые там могли быть обнаружены при закладке фундаментов, безусловно, ни в какие отчеты и фонды и близко не попали.

Строение овражной сети на данном участке подтверждается и историческими фотографиями.

Таким образом, памятник позднего средневековья на территории Новосибирска под названием «Чёртово городище» можно считать полностью потерянным, но музей чатской культуры тем не менее, вполне уместен и на соседнем участке, который занимает парковая зона и где уже заложен памятный камень. Как он будет выглядеть, будет это гостевая юрта или более основательное сооружение, вариантов может быть много. Но проектировать его надо.

Литература

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. II: 1598–1613. СПб., 1841.
2. Государственный архив Новосибирской области (ГАО), Ф. Р-1813. Оп. 1. Д. 122.
3. ГАО. Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 244.
4. ГАО. Ф. Р-1813. Оп. 1, Д. 37.
5. Литвинов Н. П. История роста и развития города... // Справочник по городу Ново-Николаевску. –3-е изд. [Печ. по 2-му изд.: Ново-Николаевск: электропечатня Н. П. Литвинова, 1912] – Новосибирск. 1992. С. 29–35.
6. Свод памятников истории и культуры народов России». Кн. 1. (г. Новосибирск. Памятники, состоящие на государственной охране). Новосибирск: НПЦ по сохранению историко-культурного наследия Новосибирской области. 1998.
7. Троицкая Т. Н., Молодин В. И., Соболев В. И. Археологическая карта Новосибирской области. Новосибирск: Наука, 1980.
8. Фонд: Археология. [Электронный ресурс] // Новосибирский государственный краеведческий музей.
9. <http://kamis.youmuseum.ru:8686/kng/fund/view-funds.jsf> (дата обращения 23.11.2018).

НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕНДӘ ТАТАР ТАРИХЫ

Чат татарлары. Ирмән сугышы. Күчем хан язмышы.

Фәүзия Бәйрамова

Себер, дигәндә, себер татарлары турында сөйләгәндә, нигәдер, Төмән-Тубыл тирәләрен генә күздә тоталар, ә Омски, Тара, Тәбриз, Ишем-Тамак якларында яшәүче милләттәшләребез, бигрәк тә, Новосибирски өлкәсендә яшәүче татарлар берәз читтәрәк калып килә. Югыйсә, Омски өлкәсенең 66 татар авылында һәм шәһәрләрендә 50 мең милләттәшбез, ә Новосибирски өлкәсенең 20 татар авылында һәм шәһәрләрендә утыз меңнән артык татар яши бит! Һәм, алар, нигездә, себер татарлары, биредә иң борынгы, төп халык. Әле ул себер татарлары үзләре дә фәндә *бараба, чат, чулым, эвешле, туралы, тубыллы, төмәнле, курдак, сардак, саргач, утуз* һәм башка вак төркемнәргә бүлөп өйрәнелә. Әлбәттә, мин үзем бер халыкны алай тураклап өйрәнү ягында түгел, әмма фән өчен шулай уңайлы булгач, килешергә дә туры килә. Бу бүленеш тел һәм этнографиягә караганда, күбрәк географик бүленешне аңлата булса кирәк, ягъни, галимнәр бу татарларны торган урыннарына карап бүлгәлэгәннәр, шулай өйрәнгәннәр.

Минем үземә дә Новосибирски өлкәсендә күп тапкырлар булырга, анда яшәүче *чат татарлары* белән очрашырга, аларның авылларында, тарихи урыннарда булырга туры килде. Башта чат татарларының кем-лекләре турында берәз мәгълүмат биреп үтим. Казан галимнәре аларны, нигездә, себер татарларының *бараба* төркеменә кертәп өйрәнәләр, ә менә Себердә яшәүче рус тарихчылары һәм телчеләре чат татарларын аерым, мөстәкыйль төркем итеп карыйлар. «В первые века II тыс. н.э. начинается процесс этнического сложения новых групп населения, которые проживают здесь в настоящее время, – дип яза алар. – В Новосибирском Приобье – это чатские татары, в Барабе – барабинские татары, на севере области – южные группы хантов и селькупов» [Чернобай: 2011. С. 75].

Бүгенге көндә чат татарлары Томски өлкәсенең Том районында, Новосибирски өлкәсенең Колыван районында, Кемерово өлкәсенең Юргински һәм Яшкински районнары авылларында яшиләр, шулай ук алар Себернең башка шәһәрләренә дә таралган. Чат татарлары бүгенге көндә авылларда яшәп укмашып калсалар да, узган заманнарда аларның шәһәрләре дә булганлыгы билгеле. «В XII–XIII вв. н. э. чатские татары основали более 10 поселений на Оби и ее притоках, – дип яза жирле тарихчылар. – Чаты потомки древнетюркского племени – чиков, живших в XIII в. н. э. в

бассейне Енисея и позднее вытесненные оттуда более сильными племенами. Они заселили бассейны малых рек Оби: Чик, Чаус, Уень, Умна и др.» [Күрсәтелгән хезмәт. 75 бит].

Биредә меннәрчә еллар яшәгән чат татарлары башта Төрки каганатлар составында, аннан Төмән, Себер ханлыклары дәүләтендә булалар. «Чатские татары формально входили в состав Сибирского ханства (конец XVI в. н. э.). С этого времени ведется фиксация событий в документах», – дип яза Л. Н. Чернобай [Күрсәтелгән хезмәт. 76 бит.]. Ни өчен «формально»? Чөнки кайбер тарихчыларның язынча, чат татарлары Күчем хан кул астында булмаганнар, ә бәлки аның «союзниклары» гына булганнар. Хәзер инде моны ачыклау мөмкин түгел, әмма безнең фикеребезчә, чат татарлары Күчем хан кул астында булганнар, дәүләт өчен ахыргача көрәшкәннәр, чөнки Себер ханлыгы өчен иң каты, иң соңгы сугышларда нәкъ менә чат татарлары яшәгән жирләрдә барган. «Это чатские татары, которые, действительно, позднее подчинились Томску, но тогда они, должно быть, жили где-нибудь в Барабинских степях, – дип яза чат татарлары турыда тарихчы Миллер. – Они рассказывают про себя, что раньше были под властью хана Кучума. После того как хан Кучум был изгнан русскими из Сибири, они некоторое время продержались в верховьях реки Оби, где им было присвоено имя «чать», означающее на татарском языке «мыс», т.е. место, где сливаются две реки, так как на подобном месте находился некогда их главный улус» [Миллер: 1999. Т. I. С. 307].

Себер ханлыгының, мөстәкыйль дәүләт буларак юкка чыгуы да нәкъ менә шушы төбәктә – хәзерге Новосибирски өлкәсендә була, ул тарихка «Ирмән сугышы» исеме белән кереп кала. Ягъни, Себердә татар дәүләтен юкка чыгару өчен башкисәр Ермакның 1582-нче елда илнең башкаласы Искәрне алуы гына житми, бәйсезлек өчен көрәш әле тагы 16 ел буга – 1598-нче елның 20 августына, соңгы сугышкача дәвам итә. Бу соңгы сугыш ни өчен әле эллә кайлардагы Бараба далаларында, инде Себер тулысынча диярлек урыслар тарафыннан басып алынганнан соң була? Югыйсә, инде урысларның үзәк хәрби базаларына әйләнгән Тубыл-Таралардан Ирмән буйлары меннәрчә чакрым ераклыкта урнашкан бит! Эллә соң Бараба далаларына урыслар моңа кадәр килеп житмәгән булалармы? Һәм Күчем хан Алтай тауларына кадәр сузылган дәүләтенең көнчыгыш тарафларын һаман үз кулында тотканмы? Һәм бу соңгы сугышта Күчем хан үзе катнашамы, алга таба аның язмышы ничек була?

... Ирмән елгасының Обька койган урынында, Новосибирски шәһәрәннән ерак түгел, Ордын районында, урман эчендәге болынлыкта, милләт өчен бик фажигале бер урын бар, ул – Себер ханы Күчем хан яугирләре белән урыс воеводасы Андрей Воейков гаскәре сугыш-

Фәүзия Бәйрәмова. НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕНДӘ ТАТАР ТАРИХЫ

кан урын. Соңгы сугыш урыны... Әйткәнебезчә, бу хәл 1598-нче елның 20 августында була, һәм шушы дата Себерне Рәсәйгә буйсындыруның рәсми вакыты булып исәпләнә. Өлбәттә, моннан соң да Себер өчен сугышлар дәвам иткән, әмма рәсми чыганаclarда Күчем хан исеме шушы вакыттан соң юкка чыга. Ә инде Ирмән сугышына килгәндә, бу хәл Күчем ханның жәйге тукталыш урынында-ыстанында була. Тара воеводасы Воейковның атлы гаскәре иртән иртүк йоклап яткан кешеләр өстенә ут ача, тирмәләрне ут төртеп яндыра, халыкны кылыч аша уздыра. Ельязмалардан күренгәнчә, бу канкойгыч сугыш көне буге дәвам итә һәм татарларның жиңелүе белән тәмамлана. Ирмән сугышында Күчем ханның 370 яугире, 2 оныгы, 5 аталык, 16 морза үтерелә, исәпсез-хисапсыз гади халык кырып салына, хан гаиләсеннән 30 кеше урысларга әсир төшә. Аларны соңыннан Мәскәүгә алып китәләр һәм көчләп чукындыралар. Күчем ханның исән калган уллары һәм оныклары әле моннан соң да урысларга каршы сугышларын дәвам итәләр, әмма Себерне кире кайтара алмыйлар.

Кайбер рус ельязмалары һәм борынгы истәлекләр буенча, бу сугышта Күчем хан үзе дә катнаша һәм каты яралана. Аны Ирмән сугышында үлгән, дип язучылар да бар, яралы килеш качкан, дип тә язалар. *«По указу царя Бориса Федоровича, в Сибири, из Тарского города ходиша воеводы за царем Кучумом и нашли на станах его, побиша и взяша у него осемь цариц, да три царевича и многой полон. Царь же Кучум утече со не многими людьми, цариц же и царевичев послаша в Москву»* [Сибирский летописец: 1892. № 10; Тарская мозаика: 1994. С. 9.].

Новосибирски өлкәсенең күп кенә краеведлары бу соңгы сугышка да, Күчем хан язмышына да башкача бәя бирәләр. Алар фикеренчә, Күчем хан бу сугышта катнаша, бик нык яралана, яугирләре аны көймә белән Обьның уң ярындагы шәһәрәнгә алып чыгалар. Ягъни, Күчем ханның жәйге ыстаны һәм чәчү жирләре Обь елгасының сул ягында була, соңгы сугыш та шунда бара, ә елганың уң ягында, хәзерге Новосибирски шәһәре урынында, татарларның кышкы калалары булган. Тарихчылар бу урынны өйрәнгән, теркәп калдырган, хәзер ул «Чатское городище» исемен йөртә. Әйткәнебезчә, чатлар – шул ук себер татарларының бер тармагы, галимнәр биргән атама. Узган гасырларда бу Чат шәһәрлеге «Чертово городище» дип аталган, чөнки урыслар өчен татарларның мондый тарихи урыннары шайтан каласы булып тоелган, шулай дип йөрткәннәр дә. 1912-нче елгы путеводительгә дә ул шулай дип кертелгән. Ә татарлар заманында бу кәлгә «Цаттар», ягъни, чатлар дип, ә шәһәр үзе «Мочигу» дип аталган, Каменка елгасы буенда утырганга, «Ташаткан», дигән исеме дә булган, ягъни, күктән таш төшкән урын.

«Легенда о крепости Цаттыр. Еще одно наиболее известное древнее поселение находится в центре Новосибирска. Памятник этот тоже многослойный и история его тоже печальна. Поселение принадлежало чатским татарам, союзникам и кыштымам теленгетов. Чаты пришли на берега рек Обь и Чаус из разгромленного Сибирского ханства в конце XVI в. На высоком обрыве реки Каменки, на территории будущего Новосибирска (200–300 м юго-западнее станции метро «Октябрьская») чаты поставили крепость Цаттыр, известную нам как «Чертово городище». По легенде именно здесь нашел свое последнее прибежище престарелый Кучум – последний сибирский хан. После ухода чатских татар здесь продолжали жить их потомки. На картах конца XIX в. еще присутствует тюркское название этого поселения – Мочигу. [http://bsk.nios.ru/content/dorusskaya-istoriya-russko-teleutskaya-voyna. Автор – Голодаев Константин Артемович].

Авторның язынча, Күчем ханның соңгы тукталышы, яшәгән урыны шушы Чат каласы булган, димәк, бу кәлгәгә урыслар якын килә алмаган. Икенче бер автор да Күчем хан бу сугышта яраланган һәм Чат шәһәрәнә кайтып егылган, дип яза: *«Побоище длилось недолго: к полудню татары потерпели сокрушительное поражение. Тех, кто вырвался из окружения, догнали уже у деревни Чемы, там, где сейчас расположена ОбьГЭС. Сам Кучум в разгар боя сумел ускользнуть и зализывал свои раны в селении чатских татар – Чертовом городище, то есть на том месте, где теперь стоят Белый Чум – Областной совет депутатов и Внешторгбанк»* [Денисенко: 2011. С. 240].

Күчем ханның бу сугышта катнашуы һәм чигенә-чигенә сугышып, көймә белән качуы турында тагы бер хәбәр бар, бу хакта «Новосибирский краеведческий портал» сайтының «История Новосибирской области» бүлегендә язылган: *«На самой границе современной Новосибирской области, (там, где сейчас проходит автотрасса, уходящая в бор, за которым начинается территория Алтайского края), в районе поселка Кирза, атаман Воейков напал на войско Кучума, стоявшее лагерем, и практически уничтожил его. Кучум в окружении отряда телохранителей бежал, но преследователи настигли его на том месте, где сейчас Новосибирская ГЭС. Произошло решающее сражение, которое закрепило продвижение русских на Восток и окончательно сломало сопротивление Сибирского ханства. Охрана Кучума, прикрывая отход хозяина, погибла в неравной сече, а сам престарелый хан (Кучуму было за 70) смог уйти на лодке вниз по Оби с несколькими приближенными [К сожалению, место, где происходило знаменитое сражение, ныне находится на дне Обского моря]»* [http://kraeved.ngonb.ru/node/1736].

Фәүзия Бәйрәмова. НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕНДӘ ТАТАР ТАРИХЫ

Жыеп кына айткәндә, Новосибирски өлкәсенә төбәк тарихын өйрәнүчеләр язуы буенча, Күчем хан соңгы сугышта катнашкан, каты яраланган, яугирләре аны көймә белән елганың уң ягына – татар кәлгәсенә алып чыкканнар. Бу шулай булырга бик мөмкин, чөнки яу кырында үлгән булса, бу хакта рәсми хәбәрләр булыр иде. Воейков Толмөхәммәт сәедне Күчем хан янына сөйләшү өчен жиһәргән икән (ә бу факт теркәлгән), димәк, ул исән һәм урыс кулы житмәслек урында булган. Заманында Ермак Явыз Иванга «Себерне алдым, Себер безнеке!» дип шапырынып хәбәр биргән кебек, Воейковның да Борис Годуновка «Күчем ханны тармар иттек!» дип рапорт бирүе ашыгычрак булган, дигән фикер дә туа. Чөнки Күчем хан бу вакытта әле исән була, башта үзе, соңыннан уллары урыслар өстенә кат-кат һөжүм итә, әмма 1598-нче елгы бәрелеш тарихка соңгы сугыш булып кереп кала.

«Победа на Оби, несмотря на то, что Кучум потерял все свое богатство, почти всю семью и воинов, для русских была неполной, так как они не смогли покорить самого хана Кучума и его сыновей, – дип яза тарихчы Габделбәр Фәйзрахманов. – *Начиная с 1582 г. русские в течение 16 лет вели войну против Кучума, но не смогли захватить его, а у Кучума хватило сил и воли почти два десятилетия воевать против захватчиков. После сражения на Оби Кучум продолжал оказывать сопротивление русским в степях Тобола и около Уральских гор, причинив им много бед»* [Фәйзрахманов: 2002. С. 207].

Күчем ханның Чат каласындагы кәлгәсендә – хәзерге Новосибирски шәһәре үзәгендәге урында күмелгән булуы да бар, бу хакта да сүзләр йөри. Бу урынга өлкәнәң татар активистлары истәлек ташы да куйган булганнар, таш һаман шунда, ә аның өстендәге тарихи язуны кемдер кубарып алып ташлаган, аның урынына яшел буяу белән «Зеленым – зеленая смерть!» дип язып киткәннәр. Кайчандыр чат татарларының кәлгә-крепосты һәм каласы булган урында, Күчем хан яраларын дөвалаган жирдә, хәзер өч башлы канатлы аждаһа басып тора, аның биеклеге ун метрлар булыр. Аста, аждаһаның бот арасында, Күчем ханга һәм Үлемсез Кашейга охшатып ясаган ямьсез кәрлә утыра, янында алтын-көмеш сандыгы таралып ята... Кәрләнең кулындагы балдагына зур итеп «К» хәрефе уеп язылган... Өч башлы аждаһасы да, кәрләсе дә безгә – татарларга ишарә, дип аңларга була. Әле житмәсә «Первопроходцы Сибири» дигән хәйлә белән Новосибирскида Ермакка да һәйкәл куярга омтылалар, имеш, Себергә ул юл салган икән...

Новосибирскида яшәүче урыс казаклары 1998-нче елның 20 августында Ирмән болынындагы бу сугыш урынына татарларны жиңү билгесе итеп таш куйганнар. Канкойгыч бу сугыш-суеш «Великая победа русских воинов» дип бәяләнгән. Ташка түбәндәге сүзләр язылган:

«Остановись, русский человек!

Склони голову и почти светлую память великих предков своих – славных воинов – русичей. 20 августа 1598 года отважные казаки под предводительством Андрея Матвеевича Воейкова, совершив дерзкий бросок с Иртыша на Обь, в устье р. Ирмень окончательно разгромили войска Хана Кучума. Именно здесь, на полях Ирменского сражения, было довершено великое дело казачьего атамана Ермака Тимофеевича. Вечная слава русским казакам – первопроходцам Сибири!

Сей закладной камень установлен благодарными потомками в ознаменование 400-летнего юбилея великой победы русского воинства. 20 августа 1998 г.»

2016-нчы елның жәндә, себер татарлары белән бергә, мин дә бу урында булдым... Без сазлыклар арасынан Себер өчен соңгы сугыш урынын эзләп тапкан беренче татарлар идек... Кызганыч, ни Новосибирскидан, ни Казаннан бирегә килүче татарлар булмаган, югыйсә, себер татарлары өчен бу жирләр Казан фажигасенә тиң урын бит. Новосибирски шәһәренә «Ихлас» мәчетеннән Мөдәрис Абакиров Коръяннан «Ясин» сүрәсен укыды, нәфел намазлары укып, илебез һәм жиребез, динебез һәм милләтебез өчен шәһит киткән әби-бабаларыбыз рухына дога кылдык... Аларның жаннары тыныч булсын, урыннары жәннәттә булсын!

2018-нче елның көзөндә яңадан Новосибирскида жыелдык, Ирмән сугышына, Себер ханлыгының юкка чыгуына 420 еллык тарихи вакыйгалары Себер жирләрендә беренче тапкыр «Хәтер көне» итеп билгеләп үттек. Шушы темага багышланган «Түгәрәк өстәл» утырышында Себер ханлыгы тарихына, Ирмән сугышына бәя бирелде, шулай ук Коръян мәҗлесендә илебез һәм динебез өчен шәһит киткән әби-бабайлар рухына дога кылынды, соңыннан исә Новосибирскиның Чат шәһәрчегендә каһарман милләттәшләребезне искә алу булды. Бу изге эшләрнең башында Новосибирски өлкәсе татарларының милли лидеры Рәшидә Хәмзина торды, аңа төбәк тарихын өйрәнүче жирле краеведлар – Мөдәрис Абакиров, Навил Шаһабетдинов, Равил Бәдретдинов, Денис Солтанов, Тубылдан «Мирас» татар оешмасы житәкчесе Луиза Шәмсетдинова ярдәм итте, Татарстаннан мин фәкыйрегезгә дә Себер «Хәтер көн»ендә катнашып, үз сүземне халыкка житкерү мөмкинлегенә туды.

Алга таба да Новосибирски өлкәсендә Себер ханлыгы тарихын, татар тарихын өйрәнүне һәм пропагандалауны тагы да киңәйтсә, бу эшкә башка милләт вәкилләрен дә тартырга, дигән фикергә килә. Бу төбәк борынгы татар тарихы өстендә утыра, монда Йорт-Оры кебек мең еллык татар авыллары бар, Новосибирски үзе дә себер татарларының соңгы башкаласы урынында барлыкка килгән. Хәтта шәһәрнең гербы да Себер

Фәүзия Бәйрәмова. НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕНДӘ ТАТАР ТАРИХЫ

ханлыгы туграсын кабатлый – аягүрә баскан кеш жәнлекләре, алар хан тажын-хакимиятне саклап тора. Тарих сагында тора...

Әдәбият

Бәйрәмова Фәүзия. Күчем хан. Тарихи роман. – Казан, 2011.

Бәйрәмова Фәүзия. Ачылмаган татар тарихы. – Казан, 2011.

Бәйрәмова Фәүзия. Туран иле. – Казан, 2008.

Голодаев К.А. <http://bsk.nios.ru/content/dorusskaya-istoriya-rusko-teleutskaya-voyna>.

Денисенко Александр. Аргonavты Сибирской земли // Анатолий Садыров. Во славу России... – Новосибирск, 2011.

Летописи Сибирские. – Новосибирск, 1991.

Миллер Г. Ф. История Сибири. Том I. – Москва, 1999.

Новосибирский краеведческий портал. <http://kraeved.ngonb.ru/node/1736>.

РГАДА. Ф. 214. Кн. II. Л. 324–330.

Сибирский летописец. – Тобольские губернские ведомости. 1892. № 10. 7 марта.

Тарская мозаика. – Омск, 1994.

Файзрахманов Габдельбар. История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века. – Казань, 2002.

Чернобай Л. П. Малые реки левобережья Оби. – Новосибирск, 2011, стр. 75.

АНГАРАНЫҢ БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГЭН КАЛА БАР

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомаров, И. Г. Закирова

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының чираттагы комплекслы экспедициясе Иркутск өлкәсендә эшләде. Экспедиция Иркутск, Ангарск, Усолье-Сибирское шәһәрләрендә, Заларинск районы үзәге Залари посёлыгында һәм шушы районның Сенная Падь, Тройцк, Холмогой, Черемшанка, Аларск районының Шаховск, Новоселово авылларында, район үзәге Кутулик посёлыгында, Бохан районы Хохорск, Усольск районының Билектуй авылында материал тупланды. Галимнәр Иркутск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең тарихын, рухи мирасын өйрәнде, мәдәни кыйммәтләрен барлады.

Иркутск шәһәрен татарлар Өркет дип атаган. Бу атама хәзерге вакытта онытылган. Иркутск Ангара елгасының ике ярына урнашкан. Сүз уңаеннан, Ангараның да татарча Өнгәр дигән атамасы булган. Иркутск шәһәрендә һәм шушы өлкәгә караган авылларда 2010-нчы елгы Бөтенроссия халык санын алу буенча 22 882 милләттәшебез яши.

Татарларның бу якларга күпләп килә башлавы XIX йөз башларына карый. 1835-нче елгы халык санын алу мәгълүматлары буенча Иркутскида инде 350 татар кешесе яшәгән.

Идел буендагы корылык һәм ачлык елларында крестьяннар гаиләсе, нәсел-нәсәбе белән генә түгел, хәтта авыл-авыл белән Себергә күченәләр. Себер тимер юлы салына башлану белән татар халкының Себергә, шул исәптән Иркутск якларына күчүе тагын да жанланып китә. Тимер юл буйлап күп кенә татар авылларына нигез салына.

«Аграр мәсьәләләрне» хәл итүгә юнәлтелгән Столыпин реформасы белән бәйле рәвештә XX гасыр башында крестьяннары Себергә күчү планлы төс ала. Иркутск өлкәсендәге татар авылларының күпчелегенә шул елларда нигез салына. Бу авыллар үтмәс тайга эчендә, сазлыклар арасында, юлсыз жирләрдә урнашкан була. Мәсәлән, Чирмешән авылына нигез салучылар турында хәтирәләр Иркутск якларына килеп чыгучыларның нинди шартларда яшәп китүен бәян итә.

Салкыннар башланып киткән ноябрь аенда, поезд күченеп килүчеләрне, бернинди станция дә, ут та булмаган жирдә туктап, бушатып китеп бара. Ирләр, яннарындагы гаиләләрен, бигрәк тә яшь балаларны саклап калырга омтылып, землянка казыйлар, анда керүгә, көч житкән кадәр агач егып, йорт салырга керешәләр. Мең газап белән килеп житкән халык салкын тиеп кырыла башлый. Балаларны саклап кала алмыйлар.

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ
БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

Тиз арада кечкенә генә булса да, йортлар салынып бетә. Ауга йөрөп, туенырга кәсеп табып, ияләшә-тынычлана башлаганда гына, яз житә. Кар эри башлау белән булачак авылның селкенеп торган сазда утырганлыгы күренә. Тизрәк барлы-юклы әйберләрен биегрәк урынга күчереп, янадан йорт салырга керешәләр. Чирмешән авылының тарихы шулай башлана.

Иркутск өлкәсендәге татар авылларында яшәүче информантларыбыз шул елларда ата-бабаларының туган жирләреннән аерылып, туган нигезләрен ташлап, жир, бәхет эзләп бирегә килеп урнашуларын буыннан буынга күчеп килгән риваять итеп хәтерләрендә саклыйлар.

Чирмешән авылында яшәүче информантыбыз Шәехзаман абый бабаларының бәхет эзләп чыгып китүләре турында ата-бабаларыннан ишетеп үскәннәре белән болай дип уртаклашты:

«Безнең бабай Мөхәммәтнасып исемле була. Иркутск ягына 1911 елда шул бабай күченеп килә.

Аның туган авылы Үрмәт авылында собрание була. Мир җыены җыеп карт әткәйне, ул бик видный кеше була, җибәрәләр Себергә, күрөп кайтырга, яңа җирләр карарга. Аны халык җибәргән. Алар помещик җирендә торганнар. Аның белән килгәннәрне белмәем. Алар Башкортстаның Бакалы районы, Үрмәт авылыннан. Министр Столыпин вакытында бу. Алар 5–6 кеше килгәннәр. 1910 елларда чыгып киткәннәр.

Монда урман булган. Әткәйләр биш бала – ир малай булган: Шәйхелимам, Шәйхелгали, Әхмәтгали, Мөхәммәтнәфыйк, Мөхәммәтшәех. Алар монда бала гына булып килгәннәр.

Тирә-якта тайга, тибрәлеп торган сазлык була. Бабалар монда җир ачалар, урман төплиләр. Икмәк уңмый. Беренче уңыш алганчы алты ел үтә. Бары 30–40 елларга гына урманнарны төпләп бетереп әйбәт уңыш ала башлыйлар. Баштарак халык тайгада туклана, шулай исән кала. Ирләр ауга йөри, хатын-кыз, бала-чага җиләк, чиремшә җыеп, шуны саталар. Чиремшәне вакытында тозласаң, ул озақ саклана. Төрле җиләк – кара җиләк, брусника, зәңгәр җиләк, клюква җыялар. Зур сазлар бар монда.

Карагайдан сагыз топить итәләр» (Насыйпов Шәехзаман Шәйхелиман улы, 1921 елгы. Федоровка авылында туган).

Себер үзләштерелә башлау белән бу якларга сөргенгә җибәрелгән татарлар да күп була. Алар да Иркутск жирләрендә төпләнеп кала. Сөрелгән татарлар арасында жинаять юлына баскан кешеләр дә, баш күтәрүчеләр дә, сәяси тоткыннар да шактый була. Илдәге тәртипләрдән риза булмаган, патшага тел тидергән сәяси тоткыннар, шул чорның алдынгы карашлы кешеләре була. Мәсәлән, 1878–1879-нчы һәм 1885-нче елларда Казан губернасындагы крестьян хәрәкәтләрендә катнашучыларны Иркутск якларына да сөрәләр. Каторжаннарны Иркутск шәһәрендә урнашкан төрмәгә, Алек-

сандровск авылындагы «Александровский централ» дип тарихка кергән төрмәгә, Черемховода урнашкан копь-рудникларга, Заларига поселение-гә һ.б. жибәрэләр. Иркутск төрмәсе татар халкының «Зиндан моңы» дип аталган жырына да кергән*. Жыр халыкта бик популяр булган «Ай, былбылым» көенә башкарылган. Жырда мондый юллар бар:

Зиндан моңнары

Ангараның буйларында
Иркут салган каласын.
Ризык дигән кайда кертми
Без тик адәм баласын.

Кушылта:

Ай былбылым, вай былбылым
Ангараның агышы.
Ике битем тик саргая
Бар да төрмә сагышы.

Ангараны чыккан чакта
Күрәм суда ташларын.
Төрмә саен өстерәлде
Минем газиз башларым.

Кушылта.

Иркутск төрмәсендә
Йозагы бүлмә бүлмәсендә.
Без күргәннәр гыйбрәт булсын
Башкаларга күрмәсенгә.

Кушылта.

Сөрелгәннәр артыннан аларның гаиләләре дә күчкән очрактар да булган. Каторжаннар төрмәләр булган шәһәр-поселоклар тирәсендә урнашып калган. Октябрь революциясенә кадәр илдән сөрелгән әлеге катлам турында информантларыбызда мәгълүмат таба алмадык. Татар халкы Себергә сөрелүнең сәбәбе нинди генә булмасын, аны законга каршы чыгу буларак кабул итеп, мактаулы гамәлләрдән санамый.

Тагын бер катлам, илдә барган үзгәрешләрдән качып чыгып киткән. Шундый бер гаилә турында, үзенә ата-анасының тарихын Залари поселыгында яшәүче Нәгыймә апа болай дип сөйли:

«Әти-әни Казаннан килгәннәр. Минем әни Галимә Заһидуллина. Вәлиев Гади – әтием. Алар килгәндә әни-әтинең ике малай булган инде анда.

---

* Новосибирск өлкәсенең Колыван районы Казанка авылында узган экспедиция вакытында табылган бу текст турында без журналның 2018 елның 3 санында тулырак мәгълүмат биргән идек (72–73 битләр).

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ
БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

Әни Кукмара районы Сәрдегән авылыннан*.

Әниңең әтисе Гарфулла бай булган анда. Бик бай булган. Әтисе түгел, аның хатыны әниңең әнисе белән бертуган теткасы булган. Ул Гарфулла бай әниңең атасы урынына була, ул үстөргән аны. Әни сүләй торган ие. Ак өй безнең бар ие, аш өе бар ие, кунаклар йорты бар ие. Бик бай торганнар. Бер йорттан икенче йортка кашык кәрмәде дип сөйли ие. Тәлиңкәләр, савыт-саба күчмәгән. Завод-фабрикалары булган Гарфулла байның. Ул кызын Мәскәүгә биргән кияүгә. Бик байга, Мәскәү баена биргән. Железный дорога салды диде шул Гарфулла бай, дип сүләй ие әни.

Әти безнең жәтим үскән, ул хәерче булган. Гармунчы булган. Гел гармунын тотып уйнаган инде. Гармуны бар иде Казаннан апкилгән. Бик матур уйнайдыр ие, бик матур жырлайдыр ие безнең әти.

Алар бер-берсен бик яратканнар. Гарфулла байны раскулачивать иткәннәр.

Әти белән әни 1918 елда киткәннәр монда. Апкилгән алар монда Гали абзыйны, 1912 елгы малаен. Хәлил дигән малае Казанда үлөп калган. Рәсәйдә әниңең бертуган браты, Билал дигән абзые калган. И, энәкәемне күрсәм иде, бер күрсәм иде, дип гел сөйләде шуны. Менә хәзер карыйм Зөфәр Билаловны, минем Бари дигән абыйның улларының берсе Ренат исемле. Суйган да каплаган Зөфәр Билалов инде. Карыйм, әллә туган микән безгә. Без дә, өч сестра – Габидә, Әминә, Нәгыймә бик матур жырлайдыр идек. Әни Галимә Заһидуллина. Үз әтисе Заһидулла булды микән?» (Вәлиева Нәгыймә Гади кызы, 1932 елгы, Новосел авылында туган).

Нәгыймә апа сөйләгәннәрнең нигезендә шул болганчык елларның бер трагедиясе ята. Дөрөс, информант аның күп нечкәлекләрен белми дә, 1932-нче елда туган балага ата-ана үзләре күргәннең чиреген дә сөйләмәгәндер. Белгәннәр дә онытыла. Телевизор-радио заманы хәтерне тагын да кыскарта төшә. Сөйләгәннәрдән чыгып та, бай жинзәсендә үскән иркә кызының ятим, хәерче гармунчы егет белән яратышып өйләнешкәннәре аңлашыла. Бай гаилә бу кызын ничек хәерчегә биргәндер, анысын белә алмыйбыз. Күрәсен, Гарфулла бай аларны ярдәмсез калдырмаган. 1918-нче елда, бу гаилә дә, тәвәккәлләп юлга кузгала. Гарфулла бай турында мәгълүмат таба алмадык. Әмма Балтач районының Сәрдегән авылының ин зур бае Гарифулла бай турында мәгълүмат шактый сакланган. Нәгыймә апа сөйләгән Гарфулла бай белән Гарифулла бай бер кеше булырга тиеш. Гарифулла бай исеме Сәрдегән авылы тарихына да кергән. Авыл тарихыннан алынган юлларда 1927-нче елда, колхоз төзелгән вакытта, Гарифулла байның колхозга тартып алынган милке дә телгә алына: «Колхозның төп утары Гарифулла бай йорты. Аның итек басу җеҗлары ат, сыер, дуңгыз абзарлары итеп

* Сәрдегән авылы Балтач районында, Кукмара районында Сәрдек авыллары бар.

үзгәртелә. Колхозның 90 баш аты, 30 лап сыеры, 30 лап дуңгызы, 100 баш сарык, күпмедер тавыклары Гарифулла бай каралтыларына урнаша. Байның үзе яшәгән йортын Кукмарага алып барып салалар. Ә байның бөтен учет эшен алып баручы, эшкә җитәкчелек итүче Арча районы Ташикчү авылы кешесе Хәкимнең торак өен колхозның идарә бинасы итәләр. Бу йорт әле дә исән, авылда терлекчеләр йорты булып тора».

Нәгыймә апа этисенен оста гармунчы булуын, матур жырлавын сөйли. Иң яраткан жыры Гражданнар сугышы еллары афәтен тасвирлаган «Авыл читендә, бабай йортында» жыры булган. Күрәсен, бу жыр аның кешеләргә сөйләп бетерә алмаган серләренен, гомере буге борчыган, хәл ителүе мөмкин булмаган мәсьәләләренен бер чишелеше булгандыр. Жырда Гражданнар сугышы елларында баррикаданың ике ягында калган туганнар турында сүз бара. Абыйлы-энеле кардәшләр бер-берсенә корал күтәрәләр, берсе советларны яклап, икенчесе аклар ягында калып, һәрберсе үзен хаклы саный. Жырда мондый юллар бар:

Атма, туганкай, куй мылтыгыңны,
Мин синең энекәң бит.
Юк минем энем,
Энем түгел син,
Бүгенге көндә без – дошман.

Нәгыймә апа Вәлиева гаилә тарихыннан шактый истәлекләрне искә төшерде. Бу истәлекләрдә гаилә тарихы илдә барган вакыйгалар белән бергә үрелеп бара.

«Монда 1923 елда Колчак торган Заларида. Этләр колхоз төзеп ятканнар монда Красное поле дип атала. Красное Поле дигән авыл бар. Шунда коммуна төзегәннәр. Шунда Колчак кереп бөтенесен атып үтергәннәр. Эти бәрәңге арасына, ботва арасына качып калган. Эни шул 1923 елны Зәки абыйны тапкан. Ул сугышта үлдә. Өч брат минем сугышта үлдә.

Эти белән энинен тугыз малай, өч кыз була. Алар 70 ел бергә торганнар. Мин башка шулкадәр гыйшык, матур ярату күрмәдем. Шулкадәр матур тордылар алар. Энисез эти чәй эчми иде. Иртә белән «Карчык, тор, чәем кайнады инде, энисе, әйдә тор, чәем кайнады», – дип энине уята ие.

Сугыш вакытында без башакка барадыр идек. Анда бодай башагы җыябыз инде, арыш башагы да. «Шул башакны анагызга апкайтыгыз, куырып апкайтыгыз» дип тора иде. Шулкадәр тату торганнар» (Вәлиева Нәгыймә).

Бер гаилә бәхет эзләп үзе чыгып китсә, икенчеләре алдарак күчеп киткән туганнары, якташлары янына барып урнашкан. Урман төпләп, жир ачып, авыр хезмәт белән интесәләр дә, биредә кешене рәнҗетү, түбән-

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ
БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

сетү азрак булган. Татарлар берләшеп, бер берсенә ярдәм итеп яшәргә омтылган. Илгә язылган хатлар, килеп житкән хәбәрләр аша, Иркутск якларында яшәгән туганнарының, таныш-белешләренә тормышлары көйләнүен ишетеп, халык килә тора.

Аларск районының Шаховск авылын 1912-нче елда Столыпин реформасы белән бәйлә рәвештә күчеп килүчеләр нигез сала. Авыл исеме шул авылда жирилерне бүлеп бирүче кешенең фамилиясеннән алынган. Беренче елны килгән кешеләр землянкаларда яшиләр. Бай бурятларга ялланып эшлиләр. Икенче жәйдә кечерәк кенә булса да, йортлар салына, үз көчләре белән көн итә башлайлар. Тормыш жайлана бара. Үз яннарына туганнарын да чакыралар. 1915-нче елда Шаховскида ике катлы мәчет ачыла. Мәчетнең икенче катында мәдрәсә урнаша. 1931-нче елдан мәчет бинасында мәктәп эшли һәм 2012-нче елдан бина яңадан мәчет буларак файдаланыла башлай.

Шаховскида яшәүче информантыбыз Галиева Фәйхүнә апа әтиләре Иркутскига күчкәндә бишек баласы була. Әтисе Камалетдинов Зыятдин гаиләсе белән 1936-нчы елда Балтач районының Карыш авылыннан биредә яшәүче ир туганнары янына күчеп килә. Фәйхүнә апа: *«Авыл халкы сугышка кадәр рәхәт яшәделәр. Сугыш барысын да алды. Авыл көпшә-балтырган ашады, кычыткан ашады»*, – дип сөйли. Фәйхүнә апа әти-әнисенә туган жирне сагынып яшәүләрен, бөтен жырлары сагыну, туган жир турында булуларын искә төшерде. Хәтта яхшы яшәсәләр дә, тормышлар жайланып китсә дә, күчеп килүчеләрнең беренче буыны үзләрен бәхетле санамый. Татар халкы өчен жирсү дигән сүз зур мәгънәгә ия. Туган туфрагын сагынып, жирсеп яши алар. Иркутск өлкәсендә язып алынган жырларда да сагыну, жирсү мотивы бер тексттан икенчесенә күчеп, төрле яктан ачыла. Фәйхүнә апа әнисенә гомер буга Агыйдел буйларын сагынып жырлаган жырларын искә төшерде:

Агыйделне аша чыктым
Балан табалмаганга.
Кычкырып жырлап жибәрәм
Ямьнәр табалмаганга.
Утырдым поезд читенә,
Төтен сирпә битемә.
Елыйм, сөртәм күз яшемне
Кульяулыгым читенә.

XX гасыр башларынан Иркутск губернасына тайга төпләп жирилерне үзләштерү, шахта-рудникларда эшләр өчен «вербовка» белән дә татарлар күпләп килә. Вербовка гасыр башында башланып XX йөзнен 70 елларына кадәр дәвам итә.

Иркутск якларына Чирмешән авылында яшәүче Халисә апаның әтисе Мөхәмәтгалим абый гаиләсе 1937-нче елда вербовка буенча килгән: *«Әти 1937 елда по вербовке килгән, семьясы белән. Кукмара районы Оркеш авылыннан. Алар теплушкаларда 2–3 ай килгәннәр. Юлда ике балалары үлгән. Башта Заларига килгәннәр. Аннан Карлукка күченгәннәр. Заларидан 3 километрда мост бар, шунда булган Карлук. Татар авылы булган ул. Керәшеннәр дә торганнар Карлукта. Картыебыз русча белмәгән. Жиләк күп булган, ул әңиләк вакытында көн саен әңиләккә йөргән. Капка төбөндә тәмәке көйрәтеп утырган урыслар, «опять татарка пошла», дип сөйләнеп калганнар. Мондагы халык әңиләк әңия белмәгән.*

Татарлар үзара бик дус яшәгән гомер-гомергә, йозак бер кешедә дә юк, бер кеше биләмәгән бер нәрсәне. Авыл халкы матур яшәгән. Кичләрен ирләр белән балалар лапта уйнаганнар. Хатын-кызлар скамьяда карап утырганнар.

Мал күп булган һәр хуҗалыкта. Ирләр бабки уйныйлар иде» (Хафизова Хәлисә Мөхәмәтгалим кызы, 1958 елгы. Чирмешән авылы).

Новосел авылында яшәүче Әминә апаның бабалары 1932-нче елда Казаннан килгәннәр. Әминә апа бабалары турында болай дип сөйли: *«Бабайны раскулачивать иткәннәр. Ул бик бай булган. Раскулачивать ителгәннән соң да, бөтен байлыгын алганнар, шулай да әңай табып бер вагон ат алып килгән. Монда алар килгәндә тайга булган. Бабай Хәбибуллин Галәү Низам улы булган. Авылның беренче кешеләре Нигъматуллин, Вәлиев Гади, Мугинов, Нургаян карт булган. Галәү бабайның балалары күп була. Ике улы Шәйхулла белән Галләм сугышта үлә. Башка балалары – Гайшә, Гаффә, Хафизә, Нәфисә, Гыйльми һәм Зәкүш үсеп әңитәләр. Тагын бер баласы, беренче Зәкүш бала чагында үлә».*

Новосел авылының жырлары да илдән чыгып ирексездән китү, туган жирне сагынып яшәү турында.

Безнең авыл борма-борма,
Бер бормасы зирексез.
Туган-үскән, торган жирдән
Без китәбез ирексез.
Сандугачлар су эчәләр
Күлнең тирән жиреннән.
Кемнең китәсе килсен соң,
Үзе туган жиреннән.
Без барасы илләргә,
Болай чәчкән жирләргә.
Болай түгел, алтын булсын,
Житми туган илләргә.

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

Иркутск өлкәсендә татар халкы бер яктан чисталыгы, эшчәнлегә белән башкаларга үрнәк булса, икенче яктан динле булуы, белемгә омтылып яшәве белән дә күпләрне сокландырган. Һәр авыл, төзелүенә беренче елында булмаса да, икенче яки өченче елында мәчет салырга һәм мәдрәсә ачарга тырышкан.

Г. И. Бобкова туплаган мәгълүмат буенча Иркутск губернасында Октябрь революциясенә кадәр 23 мәчет булган [Бобкова: 2009. С. 134]. В. П. Паршинның «Описание пути от Иркутска до Москвы, составленное 1849 г.» дигән сәяхәтнәмәсендә шул вакытта ук Биликтуй авылында агач мәчет булганлыгы искә алына [Паршин: 1851. С. 14].

Иркутскиның үзәндә мәчет XIX йөзгә икенче яртысы – XX йөз башында Иркутскида яшәгән беренче гильдия купец Шәйхулла Шәфигуллин тырышлыгы белән ачыла. Тумышы белән Казан губернасының Акъегет авылыннан булган Шәйхулла һәм Заһидулла Шәфигуллиннар Иркутскида сәүдә белән шөгыльләнә, аларның «Бертуган Шәфигуллиннар» дигән сәүдә йорты тотулары, баштарак жиләк-жимеш, төгәлрәге алма, соңрак мехлар, киём-салым белән сату-итүләре мәгълүм.

Шәйхулла Шәфигуллин 1887-нче елда Иркутскиның Саломат урамында ике мең сумга бер катлы бина сатып ала һәм ул бина мәчет, дөресрәгә намаз йорты буларак файдаланыла башлый. Бертуган Шәфигуллиннар 1890-нчы елда Иркутск губернаторына шәһәрдә мәчет ачарга рөхсәт сорап мөрәжәгать итәләр. Беренче үтенеч кәнәгатьләнделәми, аннан соң да кат-кат прошениялар язып мөрәжәгать итү алты ел дәвам итә. Бары 1896-нче елда гына Шәйхулла Шәфигуллинга, ул сатып алган йортны, яңа бина төзелгәнгә кадәр, мәчет буларак файдаланырга мөмкин дигән рөхсәт бирелә [Бобкова: 2009. С. 140]. Яңа жәмигъ мәчетенә беренче бинасы 1897-нче елның декабрь аенда ачыла. Бу турыда Иркутск шул чорын тасвирлаган елъязма авторы Н. С. Романов болай дип яза: «На Саломатовской улице достроена магометанская мечеть, до сего времени мечетью служил обыкновенный дом. Теперь магометане будут созываться на молитву пять раз в день громкими возгласами муэдзина» [Романов: 1993. С. 378]. Иркутск шәһәрәндә яшәүче информантларыбыз биргән мәгълүмат буенча Иркутскиның үзәндә мәчет ачылганга кадәр дә татарлар дин кануннарын үтәп яшәгәннәр, алар гастрәргә һәм жомга намазына Пивовариха (с. Новоямское) авылында төзелгән мәчеткә йөргәннәр. 1901-нче елда агач мәчет белән янәшә таш мәчеткә нигез салына һәм ул 1905-нче елның декабрь аенда сафка баса. Шунысын да әйтү урынлы булыр, бу биналар барысы да нигездә Шәфигуллиннар акчасына төзелә [Иркутская летопись: 2003. С. 181].

Мәчет янындагы мәдрәсәдә, кызлар өчен мәктәп тә була.

Иркутск мәчете һәм мәдрәсәләре белән кызыксына башлавыбыз экспедиция вакытында табылган бер фоторәсем белән бәйле. Экспедиция Усолье шәһәрндә эшләгән вакытта бу фотоны шушы шәһәрдә яшәүче Мөхәммәдиева Мәүлидә апа алып килде. Мәүлидә апада Иркутск татарларының тормышын чагылдырган фотолар шактый.

Беренче фоторәсемдә 1926-нчы елда Иркутск мәчетендә имтихан биргән укучылар һәм имтихан алган укучылар сурәтләнгән. Фотода укучылар да, укучылар да өстәлләр артына тезелеп утырган. Уртада имтиханның датасы һәм имтихан алучыларның исем-фамилиясе язылган плакат эленгән. Бу язмада имтиханның һәм фотоның датасы да күрсәтелгән: 1926 сәнә 16 май. Фотога кергән тагын бер плакатта Коръяннең өченче сурәсе «Аль Гыймрән»нән Мәръям ана искә алынган 37 аяттән өзек язылган.

Мәүлидә апада Иркутск татар клубы каршында оешкан драмтүгәрәк әгъзаларының 1929-нчы елгы сурәте, 1925-нче елның 15 февралендә узган Усолье татар крестьяннарының I район конференциясе, 1926-нчы елның 1 мартында узган Усолье татарларының II район конференциясе, Иркутск мәчетенең 1978–1990-нчы елларда имам-хатиб булып торган Галиәхмәт Мөхәммәдиев һәм башка рәсемнәр сакланган.

Иркутск, үзенә үзенчәлекле йөзә булган, тыныч, яшел шәһәр. Шәһәрнең бүгенгә көндә дә күзгә ташланган бер үзенчәлеге – бер яки ике

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

катлы агач йортларның күп сакланган булуы. Заманында бу күренешкә В. П. Паршин үзенә «Описание пути от Иркутска до Москвы, составленное в 1849 г.» дигән сәяхәтнамәсендә игътибар итеп, Иркутск халкы таш йортларны сәламәтлеккә зыянлы, аларда һәрвакыт дым тора дип санып дип яза [Паршин: 1851. С. 8].

Иркутск өлкәсе татарлары хәзерге вакытта да дус-бердәм булып, аравашып яши. Халык бергәләп Сабан туйларын бәйрәм итә, юбилейларны, гаилә бәйрәмнәрен дә бергәләп уздыра.

Бер мичкә балга бер кашык дөгет салган кебек булса да, Иркутск татарлары тормышыннан күңелне әрнеткән берничә күренешне дә читләтеп үтеп булмый. Беренчедән, халыкның «татар зираты»на мөнәсәбәте. Бүгенге көндә ул шәһәр сәрхүшләренә күңел ачу урыны. Зират каралмаган, аны агач-куак баса бара. Жыелып, каберлекне чүп-чардан чистарту өчен бер-ике өмә уздыру, нәсел-нәсәпләренә каберен барлау, зират капкасына йозак элү кулдан килмәслек эш түгел. Кайвакыт буш сүзгә кайтып калган конференцияләр уздырганчы, шушындый чаралар уздыруның халыкны уятып жибәргә файдасы зуррак булып иде.

Икенчедән, Иркутск өлкәсе туган як музеенда, татарлар шәһәр һәм өлкә тарихында бернинди эз калдырмаган, аларның бер генә мәгълүм кешеләре дә булмаган дигән фикер иштергә туры килде. Музей хезмәткәрләрен гаепләп тә булмый. Чөнки, татар активистлары да, Иркутск татарлары тарихын, алар белән бәйлә тарихи урыннарны начар белә. Мәсәлән, Иркутск мәчетен салуда башлап йөргән бертуган Шәфигуллиннарның эшчәнлегә белән бәйлә урыннарны, татар клубы урнашкан бинаны, татар мәктәбе бинасын, татарлар яшәгән йортларны һ.б. ачыклау һәм күрсәтә алу да, элмә такта турында сөйләмибез дә, яхшы булып иде. Татар клубы, анда эшләгән драмтүгәрәк, татар мәктәбе турында мәгълүмат юк дәрәжәсендә. Иркутскида татар клубы революциягә кадәр үк оешкан, аннан соң да эшли. 1971-нче елда Иркутскида булган вакытында фольклорчы Флора Әхмәтова* аның Тимерязев урамындагы Алексеев йортында урнашкан булуын, 1971-нче елда ул йортта Офицерлар йорты булуын яза. Иркутск татар драмтүгәрәге күренекле татар режиссеры, актриса Кәшифә Тумашева исеме белән бәйлә. Кәшифә Тумашева хәзерге Балтач районына караган Пөнәгәр авылында туса да, биш яшендә аны туганнары Иркутскига алып китәләр. ул Өркет шәһәрәндәгә туганнарында яши. Зирәклегә белән аерылып торган кыз шунда якшәмбе мәктәбендә русча укый башлый. Аның житезлегә һәм зирәклегә, белемгә омтылышы турында ишетеп, фабрикант Шәфигуллиннар кызлар өчен 1912-нче елда ачылган жәдит ысулы белән

* Г. Ибраһимов исемәндәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фольклор фонды материаллары.

уқыта торган мэдрэсэгэ укырга чакыралар. Бераздан гимназиядэ дә укып, кыз татарча да, русча да яхшы белем ала [Татарская энциклопедия: 2010. С.697]. Кәшифә Тумашеваның биографиясе аша Иркутскида гимназиядэ татар балаларының да укуы ачыланды.

Алдыңгы карашлы укытучылары Кәшифәне әдәби-музыкаль кичәләргә тарталар. Революциядән соң шәһәрдә татар драма түгәрәге оеша. Аның белән укымышлы егет Рәхим Тумашев житәкчелек итә. 1919-нчы елдан Кәшифә дә шушы түгәрәккә актив йөри һәм сәхнәгә Кәшифә Зауральская исеме белән чыга.

Романов елъязмасында 1921-нче елда татар телендә «Яшь көчләр» спектакле куелу турында язма теркәлгән: «5 января. В Советском народном доме мусульманский рабочий клуб им. Муллаура Вахитова поставил спектакль на татарском языке «Новые силы» (Яшь Кучлар) [Романов 1993. С.214].

Флора Әхмәтова Иркутск драмтүгәрәгенең режиссеры Ибраһим Тинский булган дип яза, актерлардан Гаишә Мендееваның исемен атый. Ф. Әхмәтова Гаишә Мендееваның соңыннан укытучы һәм 1971-нче елда лаеклы ялда булуын яза. Фольклорчы галим әлегә ханым белән араслашып, кайбер информацияне аның үзеннән дә алган булырга мөмкин.

Шушы ук язмада Флора Әхмәтова Иркутскида яшәгән татар зыялылары турында болай дип яза: «Татар интеллигенциясе бар. Художниклар фонды директоры Закиров Әнвәр Шакир улы, художник. Аның энесе Әкрам университетта философия укыта, доцент. Ильясов – мединститутта укыта. Тау инженеры Сахабов, Урманчиев һ. б. Язучы Хәерниса Сафина Иркутск татарлары тормышыннан романнар яза. «Гульшира» дигәне 1968 елда басылган, икенчесе чыгарга тиеш шул елларда. Үзе пенсиядәге укытучы».

Иркутск татарларының, Октябрь революциясеннән соңгы ижтимагый һәм мәдәни тормышы өйрәнүне көтә. Әлегә бу турыда ишетеп белгән кешеләр исән. Архив, шул чорда дөнья күргән вакытлы матбугат, елъязмалар аша да күпмедер тарихны торгызырга мөмкин булыр иде.

Иркутск татарларына багышланган әдәби әсәрләр тагын да бар. Алар да халык тормышының аерым мизгелләрен торгызырга ярдәм итә. Мәсәлән Кәшифә Тумашеваның кызы Зәмәrrә Халитованың «Жилгә каршы» («Против ветра») документаль романында Өркет татарларының тормыш-көнкуреше турында кызыклы мәгълүматлар саклана. Зиннур Хөсниярниң «Хуш, авылым» повестенда Иркутск өлкәсенең Кулиш авылына сөрелгән татар кешеләре турында сүз бара.

Бу язмабыз Иркутск татарлары тарихы белән кызыксынучыларга эзләнүләргә бер этәргеч булыр дип өметләнәбез.

О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров, И. Г. Закирова. АНГАРАНЫҢ
БУЙЛАРЫНДА ӨРКЕТ ДИГӘН КАЛА БАР

Әдәбият

1. Бобкова Г. И. Татарские общины Иркутской губернии (конец XIX – начало XX в.): монография / Г. И. Бобкова. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2009.
2. Иркутская летопись 1661–1940 гг. / Сост., автор предисл. и примеч. Ю. П. Колмаков. Иркутск, 2003.
3. Паршин В. П. Описание пути от Иркутска до Москвы, составленное в 1849 г. М., 1851.
4. Романов Н. С. Летопись города Иркутска за 1881–1901 гг. Иркутск, 1993.
5. Татарская энциклопедия. Казань: Институт татарской энциклопедии. 2010.

ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

(Продолжение. Начало № 3, 4. 2018)

А. А. Бурханов

Часть 3. Основные подходы к вопросам историко-культурного развития средневековой Иске Казани и характеристика «святых мест» на территории Иске-Казанского комплекса

***Аннотация:** В первой и второй частях статьи об Иске-Казанском комплексе дается характеристика основных объектов Иске-Казанского комплекса, рассматриваются итоги изучения Урматского поселения и Камаевского I и II городищ.*

В третьей части представлены основные подходы исследователей по вопросам историко-культурного развития Иске Казани, а также характеристика «святых мест» на территории Иске-Казанского комплекса.

***Ключевые слова:** город, Иске Казань, памятник, городище, Волжская Булгария, Золотая Орда, Казанское ханство, Камаевское городище, кладбище, надгробный камень.*

В 1770 г. на месте современного Иске-Казанского комплекса проездом был известный путешественник, историк-краевед, офицер Н. П. Рычков, оставивший описание и некоторые данные о памятниках. Он назвал это место «Иски Казанью», то есть «Старой Казанью». Он же собрал интересные народные предания о построении Старой Казани, распространенные среди местных жителей. В них рассказывалось, что оставшиеся в живых при разрушении Тамерланом города Болгар два болгарских царевича некоторое время скрывались в лесу, пока завоеватель разорял эти земли. Затем они, оставив разрушенные края, переехали к верховьям реки Казанки, где построив новый город остались навсегда.

Аналогичные легенды-предания собирались годами и заняли значительное место в исторической и фольклорной литературе, в частности, в трудах И. Георги (XVIII в.), К. Фукса, И. Яковкина, М. Рыбушкина, П. Малова, Н. Кафтанникова, К. Насыри, С. Шпилевского (XIX в.), Н. Катанова, С. Вахиди (XX в.) и других.

Эти произведения народного эпоса также созвучны с известным историческим повествованием «Дафтари Чингиз-намэ», составленном

А. А. Бурханов. ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

в конце XVII в. Исследовавшие этот источник Н. Катанов, А. Рахим и М. Усманов, указав на отдельные недостатки, в целом дали ему высокую оценку. В частности, ими были особо выделены его главы «Дастан Аксак-Тимур» («Повесть о Тамерлане») и «Дастан фит-тарих» («Повесть об истории») или так называемая «Татарская летопись». Именно в ней и рассказывается история заложения Казани после разрушения Болгара Аксак Тимуром. Многочисленные предания, легенды и исторические песни, опубликованные в различных изданиях XVIII–XX вв. и широко распространенные до наших дней среди местных татар, насыщены интересными и захватывающими сюжетами о сооружении города, его названии, о перенесении города на новое место.

В частности, в них рассказывается, что город Бряхимов (или Болгар) был взят Аксак Тимуром после 7-летней осады. Он якобы предал смерти правителя города Абдуллу, но царевичи Алтын-бек (ему было 7 лет) и Алим-бек (9 лет) чудом, с помощью приближенных отца, сумели скрыться в надежном месте. После ухода войск эмира Тамерлана они не стали восстанавливать прежнюю столицу, а построили на Казанке новый город, там, где ныне Иске Казан. Далее подробно рассказывается о перенесении центра государства в устье Казанки на современное место. Причиной же оставления Иске Казани называют тот факт, что он был расположен на не очень удобном месте, откуда местным женщинам было трудно доставлять воду снизу на высокую гору, где находилась Иске-Казанская крепость.

Интересные сведения дает также «Повесть о несгораемой царевне», в которой рассказывается о спасении дочери хана Абдуллы после взятия Тамерланом города Булгар и прибытии ее в новый город, построенный братьями на Казанке [Фахрутдинов: 1986].

Как уже говорилось в начале статьи, на территории Иске-Казанского историко-культурного комплекса находятся 2 наиболее важных археологических объекта – Урматское поселение и Камаевское городище, имеющие важное значение в истории не только Заказанья, но и в целом Среднего Поволжья периодов Волжской Булгарии, Золотой Орды и Казанского ханства. На основании материалов народного эпоса и полученных археологических материалов ученые неоднократно пытались дать оценку возможности отождествления этих двух памятников с легендарной Иске Казанью, связав ее с историей современной (Новой) Казани, а также об объединении Камаевского и Урматского поселения в единый археологический комплекс. Исходя из этого мы попытаемся в краткой форме изложить основные взгляды ведущих исследователей на проблему.

Так, И. Н. Бороздин, проводивший в 1928 г. незначительные раскопки, считал Камаевское городище военной крепостью, а Урматское поселение

отождествлял с городом Иски Казань [Бороздин: 1929]. Его взгляды, в целом, поддержал Н. Ф. Калинин, считавший, что эти памятники были заселены переселенцами из центральной части Волжской Булгарии. Ремесленно-торговый центр Иске Казань, площадью в 84 га, располагался на территории Урматского поселения и был основан не раньше XIII в. на базе пьяноборского и позднее булгарского селищ. Превращение поселка в город происходило в процессе развития ремесла и местных производительных сил и быстрого роста населения за счет переселенцев из южных закамских булгарских городов в связи с монгольским нашествием. Концентрация высокоразвитого ремесла в Урматском поселении способствовала образованию здесь княжеской резиденции. Именно этот город в XIII–XIV вв. был столичным центром Иске-Казанского княжества, завладевшим к концу XIV в. почти всем пространством по долине Казанки. По мнению Н. Ф. Калинина, в Камаевском городище располагалась сильная крепость-военный форпост города Иске Казани, защищавший его с севера [Калинин, Халиков: 1954].

Московский профессор А. П. Смирнов, осмотревший Камаевское городище и изучивший путем шурфовок его культурный слой, высказал соображение о возможности его отождествления в целом с Иске Казанью. Он отметил поздний характер материала городища, указав на глазурованную керамику XIV–XV вв. При этом он обратил внимание на наличие заметной доли домонгольских элементов в составе керамики Урматского поселения, высказав сомнение в правильности мнения Н. Ф. Калинина о позднем (в XIII в.) освоении волжскими булгарами Предкамья [Смирнов: 1962].

Возникновение Иске Казани доктор исторических наук Р. Г. Фахрутдинов относит к XII в., связывая его с расширением владений Волжской Булгарии и освоением новых земель на севере вплоть до р. Казанки. В ее среднем течении возникает ряд небольших булгарских поселений, одному из которых (Урматскому) и было суждено превратиться в перспективе в консолидирующий центр пришлого населения. В связи с монгольским завоеванием Волжской Болгарии значительная часть населения во главе с потерявшими власть предводителями уходит с исконных земель на север. Именно во второй половине XIII в. в среднем течении Казанки с увеличением населения возникает военный опорный пункт (Камаевское городище), который вскоре превратился в административный центр (кремль) первого поселения (Урматское), выделявшегося от остальных значительностью территории и населения [Фахрутдинов: 1984а; 1984б; 1986; 1990].

Так, по мнению исследователя, возник г. Казань (Иске Казань), ядро Казанского (Иске-Казанского) княжества, которое со временем преврати-

А. А. Бурханов. ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

лось в политический, экономический и культурный центр. Быстрый рост города сделал его развитым центром ремесла и торговли, чеканки монет (Булгар-ал-Джадид); здесь расцветают зодчество и искусства, которые продолжали уже на новом уровне болгарские культурные традиции.

Однако расположение города в среднем течении Казанки, вдали от больших рек, что в момент его возникновения было важным и удобным для населения Волжской Булгарии, со временем перестало устраивать растущие социально-политические силы княжества, превратившегося впоследствии в самостоятельное государство – Казанское ханство. Часть Иске Казани – ее ремесленно-торговая часть – посад (Урматское поселение) переносится к устью Казанки на место впадения ее в Волгу. Городок же (Камаевское городище), несмотря на потерю значимости как административного центра, продолжал свое существование в качестве удобного опорного и стратегического пункта. Он по-прежнему оставался центром чекана джучидских монет в северной зоне и местом политической ссылки, крепостью-тюрьмой и северным форпостом Казанского ханства на севере вплоть до русского завоевания в 1552 г. [Фахрутдинов: 1984а; 1990].

Соглашаясь в целом со многими положениями предшественников, автор настоящей статьи на основании новых археологических исследований попытается высказать свое мнение по вопросу о возникновении и развитии средневековых населенных пунктов на территории современного Иске-Казанского историко-культурного комплекса.

Начиная с III–IV вв. н. э. вплоть до конца I тысячелетия в Волго-Камское междуречье проникают большие группы тюркских племен, которые вошли в тесные контакты с финноязычными группами. В конце IX в. на этой территории возникает и укрепляется первое государственное образование в регионе – Волжско-Камская Булгария, которая в дальнейшем все дальше и дальше расширяет свои границы на север и на северо-восток. В Заказанье по течению Казанки еще в доболгарский период существовали раннесредневековые поселения предков современных марийцев, удмуртов, татар и других коренных народов региона. Одним из крупнейших населенных пунктов являлся сельский поселок на месте Урматского поселения. Небольшое укрепленное поселение располагалось на правобережном мысу Казанки – в Камаевском-II городище.

По мере широкого заселения тюркоязычными булгарами новых земель и в связи с расширением границ Волжской Булгарии в конце XI – начале XII вв. происходит активное строительство все новых и новых крупных поселений в ее северных пределах. В этот период на территории Урматского поселения располагается довольно крупных размеров болгарское поселение городского типа с развитым ремесленным произ-

водством и широкими торговыми контактами с соседними племенами. Такого же типа поселения возникают в ряде мест среднего течения Казанки (Чурилинское, Уньбинское и другие). По мнению исследователей, в XII–XIII вв. бассейн Казанки уже был прочно освоен болгарами [Калинин, Халиков: 1954; Фахрутдинов 1984а; Бурханов: 1999б; 2014].

Во второй половине XIII в. в Заказанье проникает масса переселенцев из центральных районов Волжской Булгарии, так как эти лесные места стали безопасными для беженцев от монгольского нашествия. Увеличение ремесленного населения и концентрация производительных сил в среднем течении Казанки, а также постепенная стабилизация положения в целом во всем Поволжье в связи с возникновением нового сильного и стабильного государства Улус Джучи (Золотая Орда), в состав которого вошли и болгарские земли, привели к возникновению новых сельских и городских поселений в Заказанском регионе. Среди них особое место занимал Иске Казан на месте Урматского поселения, превратившегося в ядро вновь образованного в составе Золотой Орды сильного княжества, объединившего земли всего Заказанья. Судя по результатам археологических исследований, этот город в последней четверти XIII–XIV вв. был крупным политическим, экономическим и культурным центром не только Заказанья, но и Среднего Поволжья.

Параллельно в это же время уже существовала пока небольших размеров Новая Казань, которая постепенно становилась стратегическим и административным пунктом в устье Казанки и в целом регионе.

Нашествие войск Тамерлана и погром крупнейших городских центров на основных землях Улуса Джучи, а также усиление междоусобной борьбы различных господствующих кланов в государстве и регионах и постоянные разбойничьи нападения с севера ушкунников, привели к изменению политической, экономической и культурно-этнической ситуации в средневолжском регионе и, в частности, Заказанье. Ослабевают производительные силы Урматского поселения, часть населения города уходит в более безопасные места и в другие укрепленные крепости, в том числе в усиливающуюся Новую Казань. В связи с этим жизнь в Иске Казани к началу XV в. начинает затухать.

В конце XIV – начале XV вв. в связи с проникновением новых этнических кыпчакизированных групп, скорее всего во главе со своими беками, в Заказанье возникли несколько новых укрепленных поселений-крепостей, среди которых важное место заняло Камаевское городище. Вероятно, незначительное время в конце XIV – начале XV вв. Урматское поселение и Камаевское городище существовали параллельно, образуя как бы единый политико-экономический организм.

А. А. Бурханов. ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

После возникновения и укрепления Казанского ханства со столицей в Новой Казани объекты Иске Казани постепенно теряют лидирующее положение в регионе, и территория Заказанья становится частью нового государственного образования. В Урматском поселении XV – первой половине XVI вв. продолжали жить в основном сельское население и небольшая группа мастеров-ремесленников, которые обеспечивали потребности правящего клана и гарнизона Камаевского городища, а также жителей окрестных селений.

Камаевское городище в период Казанского ханства и вплоть до завоевания этого государства в 1552 г. становится его региональным центром в заказанских землях, удобным опорным и стратегическим форпостом на его северных границах, а также местом политической ссылки неугодных для ханов деятелей и тюрьмой для военнопленных. В частности, крепость упоминается в русских летописях около 1536 г. в связи с убийством там казанского хана Джан-Али (Еналея) в результате государственного переворота в Казани.

Гибель Камаевской крепости, скорее всего, связан с событиями 1552 г., когда войска князя А. Б. Горбатого двигались для захвата земель на Арское городище. По пути они, как сообщает русская летопись, «взяли острог на высокой горе». Раскопки также подтверждают, что укрепления городища были разрушены в результате военной катастрофы. Об этом свидетельствуют сожженные надвальные оборонительные сооружения, прослойки прокала и рассыпанные крупные куски щебня из забутовки межстенного пространства. О том, что здесь были битвы, свидетельствуют также археологические находки, выявленные в примыкающей к оборонительной системе части городища: наконечники стрел, каменные пушечные ядра, железная сабля, ножи и т. д. О катастрофических обстоятельствах гибели крепости говорят также братская могила, обнаруженная у подножия внутреннего вала на площадке городища, несомненно, связанная с периодом запустения, так как она прорезает более ранние слои. По определению И. Р. Газимзянова, здесь выявлены остатки 4 мужских и женских черепов, возраст погибших от 25 до 30 лет [Бурханов: 1997; 1999б; 2001; 2002; 2014].

Необходимо также отметить, что ранее выявленное в Камаевском городище, неоднократно приводимое Р. Г. Фахрутдиновым «погребение кочевника», скорее всего, представляло собой чрезвычайное погребение убитого жителя города в хозяйственной яме, без соблюдения необходимых мусульманских обрядов, ввиду последствий захвата крепости.

Во внутренней части крепости обнаружены остатки производственных объектов и жилищ, найдены фрагменты глазурованной, орнаментированной и неорнаментированной керамики золотоордынско-казанских

традиций, предметы быта и производства, оружие, 10 серебряных и 1 бронзовая джучидских монет XV в. (определение Г. А. Федорова-Давыдова). Археологический материал позволяет ограничить основание и время существования Камаевского городища первой третью XV – серединой XVI вв., т. е. оно функционировало весь период истории Казанского ханства, вплоть до его падения под ударами войск Ивана Грозного. Учитывая это, а также то обстоятельство, что в период запустения на площадке городища не велось строительство, можно считать археологический материал однослойным, и он относится к числу памятников относительно хорошо изученных и – в какой-то степени эталонного для углубленного исследования проблем археологии и истории Казанского ханства. Найденный в Камаевском городище культурный хозяйственно-бытовой комплекс, в первую очередь, образцы керамической посуды, станет эталонным для изучения материалов, полученных в ходе последних крупномасштабных раскопок на территории Казанского Кремля (А. Г. Мухамадиев, Ф. Ш. Хузин, А. Г. Ситдилов), а также исследований на Арском (А. А. Бурханов), Чаллыском (А. М. Губайдуллин, Ф. Ш. Хузин, И. Р. Газимзянов), Ашиязском, Утерняськом, Кабанском (А. А. Бурханов) городищах, поселениях Кукмара-1, Мачкара и Кураишевой слободе (А. А. Бурханов) и др. памятниках периода Казанского ханства. Особенно это относится к тем объектам, которые были широко застроены в период вхождения бывших земель Казанского ханства в состав Российской империи и во времена великих строек и освоения земель в XX в.

Таковы наши предварительные выводы о возникновении, развитии и гибели одного из крупнейших поселений Заказанья – памятников Иске-Казанского историко-культурного комплекса. Окончательные выводы можно будет подвести только после проведения там крупномасштабных и многолетних раскопок.

Святые места на территории Иске-Казанского комплекса

На территории охранной зоны ИКГМЗ и ее окрестностях имеется несколько святых мест – объектов поклонения местного татарского населения.

Особо почитаемой является могила Гайша-бике, а также находящаяся рядом с ней древние захоронения, расположенные на правом берегу реки Казанки, неподалеку от деревни Татарская Айша, на юго-западном краю Татарско-Айшинского селища. Ежегодно к ее могиле как к святыне приходят тысячи людей [Бурханов: 1999 б. С. 72; 2014. С. 77–78; Бурханов, Касимов: 1995. С. 48–49].

К северо-востоку от с. Камаево и к востоку от Камаевского (Иске-Казанского) городища и по сей день сохранились остатки древних захоронений Иске-Казанского кладбища. Ранее здесь находились три намогиль-

А. А. Бурханов. ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

ных камня размером: 150×48×15, 135×48×15 и 110×48×14 см. Однако в 1970-е годы, в период воинствующего атеизма, они были сняты и увезены. Одно из надгробий сохранилось и ныне экспонируется в Отделе археологии музея ИКГМЗ в д. Камаево. Первое из них имеет двускатный верх, без орнамента и с рельефной арабско-татарской надписью сульс, подобной надписям на болгарских камнях 1 стиля. Датируется 1494 г.. Надпись в переводе гласит:

Он живой, который не умирает
Все живущее умрет.
Сказал бог преславный,
всевышний: и не знает
Душа, в какой земле она умрет
Сказал пророк, да будет
мир над ним, мир.
По летоисчислению девятисотый год
благословенного месяца Раби 1
В конце то, было что
мавла Шах-Али дервиша жена
Нази-Маликхатун из мира тленного
в мир вечности переселилась»
[Юсупов: 1960. Табл. 54; Бурханов: 1999 б. С. 72–73].

Два других камня были с рельефной арабо-татарской надписью, рельефным орнаментом на бордюре и под стрельчатой аркой. Датируются первой половиной XVI в.. Одно из надгробий было расколото пополам.

В Иске-Казанском кладбище, по преданиям, покоится Мулла-Хаджи или Мулла-Хозятас (полководец, за которого якобы вышла замуж Гайша-бике), основавший вместе с ее братом Алтын-беком, город Иске-Казан (Камаевское городище). Его могила также почитается, и могила Гайши-бике является местом поклонения и паломничества. Особенно многолюдно и оживленно бывает здесь в теплое летнее время. Приезжают сюда обычно жители заказанских селений и г. Казани, но в последние годы тут можно увидеть татар и представителей других народов из других регионов Волго-Уральского региона и Средней Азии, а также из стран Европы, Азии, Австралии и Америки. Недавно там побывали несколько десятков туристов – паломников и специалистов-исламоведов из Венгрии, Германии, Пакистана, Франции, Финляндии и США. По религиозным праздникам здесь особенно многолюдно: приносятся жертвоприношения и происходит торжественная трапеза, нуждающимся раздают милостыню.

Привлекает сюда людей расположенный рядом источник, который в народе именуют не иначе как «Изге Мулла –Хажи чишмәсе» («Родник святого Муллы-Хаджи»). Нередко здесь можно услышать рассказы о том, как больные, измученные тяжелым недугом, испив святой водицы, испытывали огромное облегчение и, наполненные верой, даже исцелились.

Еще один «святой источник», который считается целебным и куда приезжают за водой, находится неподалеку, рядом с Камаевским I и II городищами. Его называют «Хан чишмәсе» («Ханский родник»).

На древних могилах сейчас поставлены ограды, но появились они не сразу. Утверждают, что аккуратные железные решетки ставили те, кто пытался, хотя бы таким образом, замолить свои грехи или ошибки, терзающие их годами. Назывались среди них имена людей известных.

К одной из могильных оград прикреплена табличка со стихотворными строками, написанными в оптимистическом духе:

Зеленый пояс лесов
Пусть снова оденет
Заказанский край,
Дела дедов, отцов
Трудом святым продолжай.

Перевод: Сергей Курай

Яшел бакчага эйләнсен
Казан арты – туган ил
Ата – бабаларның эшләрэн
Изге хезмәт белән дәвам ит.
Рәстәм Нури

Когда мы стоим на высоком холме недалеко от городища, ничто не нарушает нашего молчания, только ветер беспокойно заглядывает в лицо. Открытое и необъятное пространство протирается вокруг и все существо наполняется чувствами, какие испытываешь нечасто. Здесь не хочется нарушать безмолвия, душа просит покоя и умиротворения. Быть может, именно так и происходит очищение у святых мест. Во всяком случае, так оно бывает у могил, названных выше.

Литература

Бороздин И. Из области татарской культуры (научно-исследовательские экспедиции в Татарскую республику летом 1928 г.) // Новый Восток. – М., 1929. Кн. 25. С. 191–200.

Бурханов А. А. Отчет об итогах археологических исследований в Заказанье в 1996 г. Часть 1. Археологические исследования в Камаевском городище. Казань, 1997. С. 27–28 (Приложения к отчету: Газимзянов И. Р. Отчет об антропологической экспертизе костных останков с Камаевского городища. 4 с.). Архив ИКГМЗ и ИА Ан РТ.

Бурханов А. А. Некоторые итоги изучения памятников эпохи Казанского ханства // Ученые записки ТГПИ, № 7. – Казань, 1999 а. С. 121–132.

А. А. Бурханов. ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

Бурханов А. А. Древняя история // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан. – М., 1999 а. С. 9–82.

Бурханов А. А. Некоторые итоги изучения памятников охранной зоны Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса в За-казанском регионе // Восток-Запад: диалог культур Евразии. Выпуск 2. Проблемы истории и археологии. – Казань, 2001. С. 354–381.

Бурханов А. А. Памятники Иске-Казанского комплекса. – Казань, 2002. 30 с.

Бурханов А. А. Древности Иске-Казанского комплекса и Высокогорского Заказанья. Серия «Материалы исследования по археологии и истории Золотой Орды и постордынских государств Евразии». Выпуск 10. – Казань, 2014. 136 с.

Бурханов А. А., Касимов Х. М. Памятники Иске-Казанского государственного музея-заповедника (проблемы изучения, сохранения и использования) // Заказанье: проблемы истории и культуры. – Казань: Заман, 1995. С. 44–49.

Калинин Н. Ф., Халиков А. Х. Итоги археологических работ за 1945–1952 гг. // Труды КФАН СССР. Серия исторических наук. – Казань, 1954. С. 96–104.

Смирнов А. П. Работы Поволжской экспедиции 1960 г. // КСИАЭ АН СССР. 1962. № 90. С. 25–28.

Фахрутдинов Р. Г. Волжская Булгария IX–XV вв. Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1990. 44 с.

Фахрутдинов Р. Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. – М., 1984 а. 218 с.

Фахрутдинов Р. Г. Исследования Старой Казани (итоги раскопок 70-х гг.). // Советская археология, 1984 б. № 4. С. 181–184.

Фахрутдинов Р. Г. Мелодия камней. – Казань, 1986. 224 с.

Юсупов Г. В. Введение в болгаро-татарскую эпиграфику. – М.-Л., 1960. 166 с. (с приложениями).

КЛАД-КОШЕЛЁК МОНЕТ XV ВЕКА ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕЛА БОЛЬШИЕ АТРСЯСИ (ТЕТЮШСКИЙ РАЙОН ТАТАРСТАНА)

А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов

Аннотация. В статье приводятся сведения о новом кладе, найденном в окрестностях села Большие Атряси. Всего в кладе насчитывалось 177 монет с именами ханов Пулада, Дервиша, Мухаммада и Ахмада (?). Авторы приводят сводку кладов джучидских монет XV в., найденных на правом берегу Волги.

Ключевые слова: монета, клад, Большие Атряси, Тетюшский район, Татарстан, XV в.

На территории Татарстана часто находят клады джучидских монет XIII–XV вв. Из нумизматической литературы на сегодняшний день известно о более чем 100 кладах. По нашей информации, ко времени от середины XIII в. до 1330 г. было выявлено 36 комплексов [Бугарчёв, Петров: 2018]. Для периода 1340–1390-х гг. известно о 66, а для первой половины XV в. – о 37 кладах. Однако в течение двух столетий распределение комплексов происходило неравномерно как по территории, так и по времени тезаврации. Большинство обнаруженных кладов XIII – середины XIV вв. сосредоточено на Болгарском городище и в его округе. Для следующего периода – конца XIV – первой трети XV вв. – характерным является отсутствие кладов в Болгаре и рассредоточение их в других регионах Татарстана.

Одним из таких регионов является правобережье Волги – современные Тетюшский и Апастовский районы РТ. На сегодняшний день опубликованы сведения об 11 кладах XIII–XV вв., найденных в этих местах. Из них к первой трети XV в. относятся 6 кладов (Тетюшский 1907 г., из с. Чула Тетюшского района, Шунгатские 1963 и 1970 гг., Тетюшский 2014 г. и Большеатрясский, опубликованный в 2018 г.). В данной статье в научный оборот вводится небольшой кладик XV в., найденный несколько лет назад в окрестностях села Большие Атряси. Его состав представлен в таблице.

Всего в кладе насчитывается 22 монеты. Они были найдены на площади примерно 1 м на 1,5 м. Старшие монеты относятся к чекану Пулада 812 г.х. (1409–1410). Младшая атрибутируемая монета – это экземпляр с именем Мухаммада. Можно говорить о том, что клад был сокрыт вскоре после 822 г.х. (=1419 г.). Таким образом, в кладе отложились серебряные монеты примерно десятилетнего периода.

**А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов. КЛАД-КОШЕЛЁК МОНЕТ
XV ВЕКА ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕЛА БОЛЬШИЕ АТРСИ**

Состав клада из окрестностей с. Большие Атриси

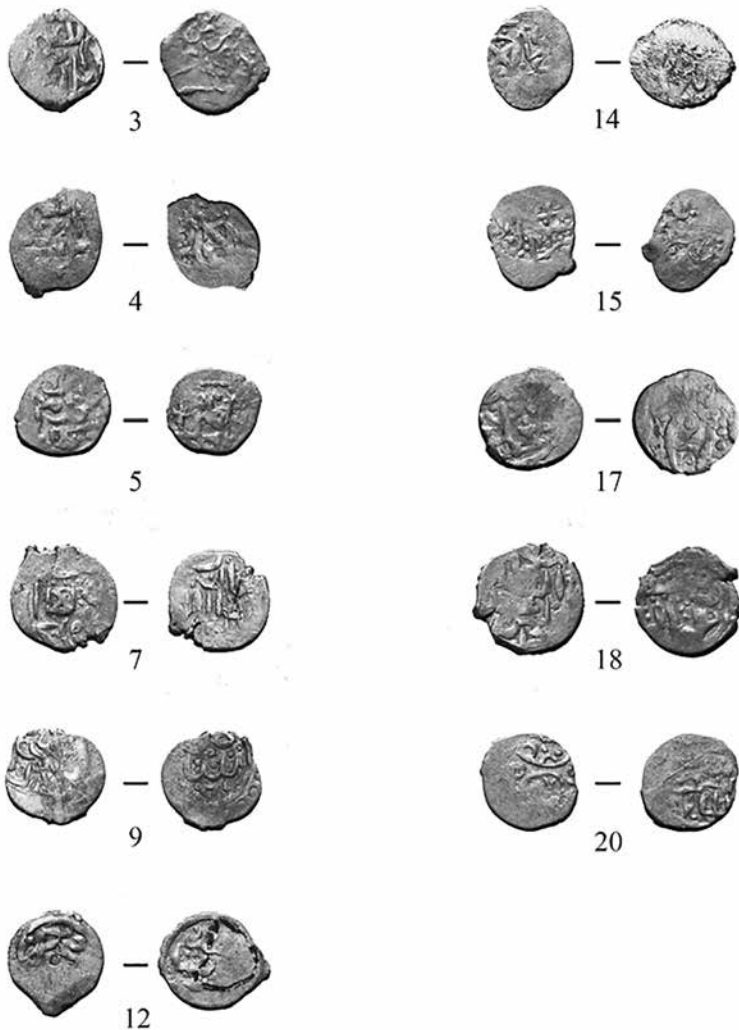
(Тетюшский район РТ)

№	Эмитент	Монет- ный двор	Дата, г.х.	Вес, г	Прим.
1	Пулад	Булгар	812	0,75	
2	Пулад	Булгар	812	0,63	
3	Не читается	Булгар	Не указан	0,54	
4	Не читается	Булгар	Не указан	0,58	
5	Не читается	Булгар	Не указан	0,55	
6	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,60	[Рева, № 35]
7	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,58	[Рева, № 33]
8	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,56	[Рева, № 37–38]
9	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,57	[Рева, № 37]
10	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,61	[Рева, № 27–28]
11	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,52	Л.с. – как [Рева, № 28]
12	Анонимная	Булгар	Не указан	0,67	
13	Анонимная	Не указан	Не указан	0,57	Односторонняя
14	Анонимная	Не указан	Не указан	0,46	
15	Анонимная	Не указан	Не указан	0,52	
16	Анонимная	Булгар	Не указан	0,49	
17	Мухаммад	Булгар	(с 822 г.х.)	0,65	
18	Мухаммад? Ахмад?	Булгар	Не указан	0,56	
19	«Султан азам»	Булгар	Не указан	0,57	Имя стёрто
20	«Султан азам»	Утерян	Не указан	0,58	
21	«Султан»	Булгар?	Не указан	0,59	
22	(Утерян)	Булгар	Не указан	0,49	

Рассмотрим опубликованные клады первой четверти XV в. из правобережья Волги.

1. г. Тетюши (2–3 км выше города), 1907 г. Всего найдено 1515 экземпляров, старшая – Узбека, младшая – Пулада [Фёдоров-Давыдов: 1960. № 198]. Клад состоял из привозных, неместных монет.
2. с. Чула, Тетюшский р-н, 1956 г. Было найдено до 700 экземпляров, чеканенных в основном на монетных дворах Булгар и Булгар ал-Джадид в начале XV в., а также русские монеты [Фёдоров-Давыдов: 1960. № 202а].

3. Шангут, Апастовский р-н, 1963 г. Сохранился 41 экземпляр, старшая – с именем Хызра, младшая – с именем Керим-Бирди [Фёдоров-Давыдов: 2003. № 202е]. Монеты чеканились на монетном дворе Булгар и на южных монетных дворах.

Фототаблица
Монеты Атрясского клада

4. Шангут, Апастовский р-н, 1970 г. Сохранилось 84 экземпляра конца XIV – начала XV вв. [Фёдоров-Давыдов: 2003. № 202ж]. Из монетных дворов указаны Орда и Хаджи-Тархан.
5. Клад из окрестностей г. Тетюши, найден в ХХI в. Всего в кладе находилось 311 экземпляров, чеканенных с 805/1402 г. до 822/1419 г.

А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов. КЛАД-КОШЕЛЁК МОНЕТ XV ВЕКА ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕЛА БОЛЬШИЕ АТРСЯСИ

[Бугарчёв, Купцов: 2017. С. 117–127]. Монеты клада чеканились на монетных дворах Булгарского вилайета: Булгар, Булгар ал-Джадид, Сарай (при Пуладе). На построенной по материалам клада гистограмме максимум пришёлся на значение $0,56 \pm 0,02$ г [Бугарчёв, Купцов: 2017. С. 123].

6. С. Большие Атрсяси, найден в ХХI в. 31 экземпляр, эмитенты – от Шадибека до Мухаммада, монетные дворы Булгар, Сарай (Булгарского вилайета), Сарай ал-Джадид. Максимум монет клада по гистограмме $0,57 \pm 0,02$ г (в статье гистограмма не приводится) [Степанов, Бугарчёв: 2018].
7. Окрестности с. Большие Атрсяси, 2012 г.? Состоял из 177 монет булгарской чеканки, эмитенты от Шадибека до Мухаммада. Гистограмма, построенная по материалам клада, бимодальная – максимум $0,54 \pm 0,02$ г, второстепенная мода $0,72 \pm 0,02$ г [Степанов, Бугарчёв: 2018].

Теперь этот список расширяет публикуемый комплекс.

Прорисовки отдельных монет из Атрсяского клада

8. С. Большие Атрсяси, 22 экземпляра булгарской чеканки, эмитенты – от Пулада до Мухаммада. Максимум монет клада $0,57 \pm 0,02$ г (гистограмма не приводится). Наблюдается идентичность весовых параметров кладов №№ 5–7, независимо от количества учтённых монет. Этот факт может свидетельствовать о том, что монеты с меньшим весом и чеканившиеся после 822/1420 г. в указанный регион не проникали.

Клады первой четверти XV в. состоят из монет количеством от 22 до 1515 экземпляров. Таким образом, если клады конца XIV в. являлиськладами-сокровищами (по 10–20 тыс. монет), то клады первой половины XV в. – это клады-кошельки с небольшим количеством монет. Из приведённого списка видно, что четыре клада (№№ 3–7) содержали от 22 до 177 экземпляров.

Отметим две особенности регионального денежного обращения: 1) присутствуют клады с монетами южных монетных дворов, булгарских монетных дворов, а также смешанного состава; 2) вкладах отсутствуют монеты, чеканенные после 822 г.х. Судя по большому количеству стёртых и неатрибутируемых монет, они попали вклады не сразу, а спустя некото-

рое время после чеканки. В кладе отсутствуют монеты середины-второй половины XV в. с «трёхной» тамгой. Видимо, дирхамы с именами Мухаммада, Мухаммада Барака и Гийас ад-Дина, чеканившиеся в Булгарском регионе во второй половине 1420-х гг., не участвовали в денежном обращении Правобережья. После прихода к власти хана Мухаммада (в 1419–1420 гг.) торговля и денежная активность на данной территории постепенно снизилась. Центры торговли переместились севернее – в Рождествено, в Иске-Казань [Бугарчёв, Степанов: 2017. С. 98–102] и восточнее – на Торецкое поселение [Мухаметшин: 2011].

Литература

1. Бугарчёв А. И., Купцов А. Е. Клад монет начала XV в. из окрестностей г. Тетюши (Татарстан) // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2017 года. –М.: РИА Внешторгиздат, 2017.
2. Бугарчев А. И., Петров П. Н. Монетные клады Булгарского вилайета XIII – первой четверти XIV вв. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. –336 с., илл.
3. Бугарчёв А. И., Степанов О. В. Джучидские монеты ханов XV в. из находок на территории Иске-Казанского археологического комплекса (Татарстан) // Нумизматика Золотой Орды, № 6. –Казань, 2016.
4. Мухаметшин Д. Г. Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв. // Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. 2011.
5. Рева Р. Ю. Монеты хана Дервиша // Труды Международных нумизматических конференций. Саратов 2001, Муром 2003. Под ред. П. Н. Петрова. –М.: Нумизматическая литература, 2005.
6. Степанов О. В., Бугарчёв А. И. Новый клад из окрестностей села Большие Атряси (Тетюшский район РТ) // Родной край, № 1. –Казань, 2018.
7. Степанов О. В., Бугарчёв О. В. Восьмой клад джучидских монет XV в. с Правобережья Волги // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2018 года. Москва, 27 и 28 ноября 2018 года. Мат-лы докладов и сообщений. –М., 2018.
8. Фёдоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. Т. I. 1960.
9. Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. –М.: «Палеограф», 2003.

В таблице номера монет соответствуют номерам в фототаблице.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЧАТСКИХ ТАТАР

Рашида Хамзина

Сибирские татары – коренное население Сибири. «Тюркское население начало селиться на территории современной Новосибирской области в VIII в., к XV в. сложились основные группы сибирских татар – тоболо-иртышские, барабинские и томские, чатские татары входят в состав последней группы. Они проживали на территории современных Колыванского и Мошковского районов Новосибирской области, Кожевниковского района Томской области, позднее на территориях современных Шегарского, Томского, Коченевского, Болотнинского, Новосибирского, Тогучинского, Искитимского, Ордынского районов, городов Новосибирска, Томска и Бердска. История чатских татар связана с чатскими городищами в Томской области, в г. Новосибирске, известного в истории как «Чёртово городище» (расположение в современном парке им. Кирова в Октябрьском районе), в д. Юрт-Ора и с. Юрт-Акбалык Колыванского района Новосибирской области.

Также к настоящему времени в Новосибирской области признаны объектами культурного наследия 8 археологических памятников, однозначно принадлежащих культуре чатских татар XV–XVII вв., включая Бердское городище (обнаружено в 1939 г.)

Историческое поселение чатских татар д. Юрт-Ора

Д. Юрт-Ора расположена на берегу величавой сибирской р. Оби. Поселение представляет собой редкое сочетание типологий культурного наследия (история, этнография, археология).

Примечательно, что через д. Юрт-Ора пролегал Московско-Сибирский тракт и существовала почтовая яма. Это наложило большой отпечаток на историю развития деревни. Декабристы, ссыльные каторжане, А. П. Чехов, отступление войск Колчака, Вьюнско-Колыванское восстание – все это неразрывно связано с древним поселением чатских татар д. Юрт-Ора.

Архивные материалы свидетельствуют, что на время прихода русских на эти земли (XVI в.) д. Юрт-Ора уже существовала на данном месте. К

сожалению, точной даты образования Орских юрт пока установить не удалось. Во второй половине XVIв. жители деревни были подданными хана Кучума. В этот период по инициативе хана Кучума ислам стал в Сибирском ханстве государственной религией.

После завоевания Сибирского ханства Русским государством (конец XVIв.) чатские татары приняли русское подданство и начали платить ясак в Тару, а затем в Томск. На первом этапе русской колонизации Сибири осуществлялось крещение инородцев, родовой знати татар. Чатские татары в целом сохранили исламскую веру.

Принятие русского подданства сопровождалось такой процедурой, как шертование (шарт-араб. – условие, договор), это была клятва на Коране на верность царю. Началась запись чатских татар в служилые люди, служилых татар возглавляли мурзы. Служилые татары играли большую роль в охране земель Русского государства, они совместно с русскими стрельцами несли караульную службу, ходили в походы. Наши предки по просьбе русских воевод оказывали большую помощь при строительстве Уртамского (1684), Умревинского (1703) и Чаусского (1713) острогов.

Рәсемдә: Чат татарлары кызлары

В 1812г. чаты участвовали в Северной войне (1700–1721), Отечественной войне 1812г. против войск Наполеона в составе 39-го Томского полка, в ВОВ приняли участие из д. Юрт-Ора 63 чел. (25 погибло, более 20-ти ранено).

Рашида Хамзина. ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЧАТСКИХ ТАТАР

Население: В 1805 г. в Юртах Орских проживало 137 татар (74 м.– 63 ж.), в их составе было 76% чатских татар, 15% поволжских переселенцев и 9% русских. В августе 1815 г. Чаусским волостным управлением был направлен рапорт в Томское земское управление, содержащий сведения о жителях деревни, их вере и занятиях. Из документа видно, что Орские юрты – отдельное поселение чатских татар, все они являются мусульманами (всегда была мечеть – 8-я по счету), подчеркивается, что они существуют особо от крестьянских селений и живут хорошо, занимаясь кроме извоза на лошадях, рыбной ловлей, собиранием дикоросов, охотой, скотоводством и хлебопашеством.

По данным переписи 1894 г. Юрт-Ора относилась к Мало-Корюковской инородной управе Томского уезда. Проживали там 180 чатских татар (43 хозяйства), 9 переселенцев и 17 разночинцев. 3 татар были грамотными.

В деревне работало много экспедиций, проводились раскопки, написано несколько книг («Во славу Рассеи», «Осетровые ямы», писателя Садырова А. Ж.). О сибирских татарах – чатах писали известный российский ученый П. С. Паллас, историк Г. Ф. Миллер (племя Д/Чат).

Современная деревня Юрт-Ора

В исторической деревне коренных жителей Сибири – чатских татар Юрт-Ора Колыванского района Новосибирской области с 2012 г. идет реализация гражданского проекта по созданию культурно-исторического, музейно-туристического комплекса. 29.11.1994 г. Администрацией Новосибирской области было подписано постановление «О постановке на госохрану памятного места с. Юрт-Ора Колыванского района».

Местная общественная организация д. Юрт-Ора «Сохранение наследия чатских татар» под руководством Шагабутдинова Навиля Хасановича с 2012 г. ведет активную работу по сохранению и развитию национальных, культурно-исторических и духовных традиций коренного населения Сибири – чатских татар.

Н. Х. Шагабутдинов здесь родился и вырос, но когда вернулся уже подполковником, на пенсии с «Афганом» за спиной, родное село не узнал. И практически в одиночку сделал, казалось, невозможное: Юрт-Ора теперь – достопримечательное место, культурно-исторический центр. Энергия и желание сохранить память о предках, коренных жителях Сибири, помогли Навилю Хасановичу превратить деревню в музей.

В соответствии с Концепцией создания музейного комплекса была проведена большая работа:

– В 2013 г. на средства, выделенные Президентом Республики Татарстан, был выкуплен участок для создания этнографического музея и усадьбы чатского татарина;

– Силами жителей деревни в 2014 г. воссоздана и введена в эксплуатацию историческая мечеть (8-я по летописи);

– Проведено благоустройство центральной площади деревни;

– По инициативе МОО д. Юрт-Ора «Сохранение наследия чатских татар» при поддержке Управления по государственной охране объектов культурного наследия Новосибирской области, а также на средства гранта Министерства региональной политики области, в деревне сооружен обелиск в память воинов-фронтовиков. Торжественное открытие обелиска состоялось 9 июля 2016 г. с присутствием Губернатора Новосибирской области;

– В июле 2016 г. вдоль Московско-сибирского тракта, проходившего по деревне, высажена Аллея поколений как достопримечательное место Юрт-Ора;

– В январе-мае 2017 г. на средства двух грантов и субсидии Министерства региональной политики области подведено под крышу здание этнографического музея;

– В августе 2017 г. по указанию Губернатора Новосибирской области проведено благоустройство Центральной улицы деревни.

– В настоящее время закончилась реконструкция – строительство усадьбы чатского татарина и этнографического музея.

Национальный культурно-исторический музейный комплекс «Усадьба чатского татарина» открылся 30 июня 2018 г. Строительство его началось два года назад – в 2016 г.

В состав музейного комплекса входят изба, построенная в начале XX в., с традиционной обстановкой, национальной одеждой, обувью и посудой; двор с забором-тыном, летней кухней, скотным двором, загон для скота и колодез. Объекты на территории музея функциональны, здесь нет макетов. Настоящий колодез с водой – именно такой был на территории усадьбы чатских татар. Баня «по-чёрному» – можно топить и мыться. В музее можно увидеть традиционные средства передвижения – долблёную лодку, телегу, сани, лыжи; средства охоты и рыболовства.

На территории усадьбы расположены стенды, наполнением которых занимались краевед, исламский теолог Модарис Абакиров, Марат Хамзин, кандидат исторических наук Ф. А. Байрамова (Республика Татарстан), дизайн и верстку сделала Хамзина Рашида. На стендах представлена информация о чатских татарах, исторические карты на трех языках: татарском, русском, английском.

Все предметы в музее собраны энтузиастами, детали жизни и быта чатских татар воссозданы с исторической точностью. Текстильным на-

Рашида Хамзина. ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЧАТСКИХ ТАТАР

полнением избы занимались мастерицы женского клуба «Ак калфак», под руководством дизайнера и руководителя клуба Рашиды Хамзиной.

Чатские татары жили в избах. Правда, в соответствии с общетюркскими традициями, у татар сохранился способ отделения женской половины и кухни особым занавесом – *чаршау*. На мужской половине избы находилось почетное место для гостей и место хозяина. Здесь же выделялось пространство для отдыха, накрывался семейный стол, проводились многие домашние работы: мужчины занимались портняжным, шорным ремеслом, плетением лаптей, женщины трудились за ткацким станком, сучили нити, пряли, катали войлок. На женской половине обязательно висела колыбель (*бишек*).

Передняя стена избы от угла до угла была занята широкими нарами – *тур* (нары), на которых покоились мягкие пуховики, перины и подушки, у бедняков заменяемые войлоками. *Тур* мог служить местом работы, приема пищи, отдыха. Обязательным атрибутом интерьера были сундуки. По обычаю, они составляли неременную часть приданого невесты. Помимо основного назначения – хранения одежды, тканей и других ценных вещей – сундуки заметно оживляли интерьер, особенно в сочетании с живописно уложенными на них постельными принадлежностями. В избах богатых татар сундуков было так много, что иногда их ставили друг на друга.

Концепция создания и развития национального культурно-исторического музейного комплекса в д. Юрт-Ора предполагает не только музей: туристы смогут ознакомиться также с бытом чатских татар, порыбачить на Оби и на соседнем оз. Киндер-Куль, покататься на лошадях, посмотреть, как изготавливают лодку-долбленку и т. п.

Большой радостью для жителей деревни стал подарок на открытие комплекса от Президента Татарстана – новый микроавтобус «Форд».

Музейный комплекс уже начал принимать туристов. К настоящему времени определен правовой статус музея под открытым небом и ведутся работы по созданию туристической инфраструктуры, а также разрабатывается концепция развития всей деревни Юрт-Ора.

Здесь планируют благоустроить побережье Оби вдоль деревни, историческую улицу – Горскую, открыть новую улицу вдоль берега р. Оби на 40 дворов, построить туристическую инфраструктуру. Перечисленные мероприятия, которые планируются провести в течение ближайших 5 лет, поднимут социальный статус исторического поселения, появятся рабочие места для жителей, люди начнут возвращаться в деревню, что уже сейчас происходит.

САБАМ – МИНЕМ ТАРИХЫМ

М. М. Абдуллин

Тарих – һәрберебезнең жыйналып килгән хәтере, тормышы ул. Өгәр дә кешенең хәтере югалса, безнең дә яшәгән чорыбызның, аңарчы яшәгәннәрнең мәгънәсе югала. Элек яшәгәннәрне өйрәнмичә, алар турында белергә теләмәсәк, без алдагы яшәешебезне, тормышыбызны төзи дә алмаска мөмкинбез. Тарихыбызны онытсак, аны өйрәнмәсәк, эзләнмәсәк, халкыбыз юкка да чыгачак. Күпмедер тарих битләребез югалса да, юк ителсә дә, без аны табарга, саклап калырга, бөртекләп жыйнарга тырышырга һәм үзенең үткән нәселләргә эзләп, тарихын тулыландыра барырга тиешбез. Яшебез олая барган саен, торган төбәгәң, яшәгән жирең тарихы белән күберәк кызыксынасың, аның ничек барлыкка килүе, кемнәр биредә яшәгәнлеге, ничек тормыш корганлыгы, тәбигать кануннарына яраклашып үзләренең яшәү юлларын таба алганлыгы, төрле авырлыктарга бирешмичә алга барганлыктары турында белү теләгә көчәя. Менә мин үземнең дә төп чыгышым, нәсел жепләрем бик борынгы, шушы төбәккә булып, үземдә тупланган элекке заманнарда калган борынгы атамасы «Мәмәт бушлыгы», ә хәзерге, унтугызынчы гасыр белән егерменче гасыр аралыгында яңа исем алган – Байлар Сабасы төбәге турында язып үтәргә булдым.

Әйе, минем үземнең нәсел-нисбәтем төп шушы Байлар Сабасыныкы, мине үстергән Галимә әбинең сөйләве буенча, безнең нәсел жепләре шушы жиргә беренче килеп утырган Мәмәт картка килеп тоташуын белә идем. Шулай ук Мәмәт бабайдан ук башланып хәзерге көнгәчә булган шәжәрәм булуы да, Мәмәт картның безнең буын башлангычы икәнлеген күрсәтә. Сабаның борынгы атамасы да аның исеме белән «Мәмәт бушлыгы» (Маметьево Пустошь) диеп йөртелгән. Ул вакытларда яшә булсам да әбием Галимәнең сөйләгәне хәтеремдә калган: безнең хәзерге авылыбызга өч гаилә нигез сала. Мәмәт карт хәзерге халык телендә «Мәмәт калкулыгы» диеп аталган биеклеке килеп урнашкан. Ул вакытларда бу тирәләрдә кара урманнар булып, бу калкулык аңа ерткыч жанварлардан саклану өчен дә уңайлы урын булган, чишмәсе дә шул калкулык кырыенда гына икән («Бәдеркәй» чишмәсе, ахырдан кушылган исем). Икенче гаилә «Кәли» чишмәсе (ахырдан кырыенда Кәли Хәлиле торганлыктан шулай аталган) тирәсенә урнашкан, ә өченче гаиләне ниндидер билгесез сәбәпләр аркасында үтереп чыгулары турында сөйли торган иде әбием. Монда яшәүче халык та күбәя барган. Шул вакытларда бу кешеләр яши торган төбәккә

рус землемеры килеп чыккан һәм «что за поселение?», – дип сораган. Ә Мәмәт карт русча бер авыз сүз дә белмәгәч, бу миннән минем исемемне сорый инде дип: «Мәмәт! Мәмәт!» – дип кабатлаган. Менә шул очрашудан соң бу бәләкәй генә авылга «Маметьево Пустошь» дигән исем бирелеп калган диләр. Без тарих битләренә күз төшөрсәк, Иван Грозныйның 1552-нче елгы Казан ханлыгын басып алу өчен оештырылган өченче походына кадәр үк килеп утырганнар дип уйларга була, чөнки Байлар Сабасында Ленин урамында яшәгән төп шушы авыл кешесе булган мичләр чыгару остасы Габдрахман Галеев (1923–2000) үзе әйтә, яздырып калдырган бер язмасында (31 август 1999 ел): «Зиратта комташ бар, ул кәбер ташы мүкләнәп беткән, картлар чистарттылар, язую гәрапчә түгел бугай – картлар укый алмадылар. Нәжметдинов Каюм (1911–2002) абый укыды – 1547-нче ел дип язылган. Бу ташны барып карый аласыз, ул су ага торган жирдән көньякта – зиратка кәргәч күп барасы түгел...», – дип әйтә, яздырып калдырган. Ләкин хәзерге елларда ул кәбер ташын эзләү безгә нәтижә бирмәде, еллар да ул әйткәннән соң хәйран узганнар, шулай ук зиратны чистарту эшләре дә бик тирәнтен үткәрелде. Әле 1877-нче елгы картада да (Проектированный планъ, Казанской губерніи Мамадышского уѣзда, Сатышевской Волости, деревни Маметьево-Пустошь. /Богатыя Сабы/; съемки 1877 года «Юля 25» дня) авыл «Маметьево Пустошь» буларак күрсәтелгән һәм анда 262 хужалык яшәгән. Әбием Галимәннең сөйләве буенча, аның төп нигезендә, әтисе Зарифжан нигезендә (хәзер ул урын Байлар Сабасының почта бинасы урынына керә), Байлар Сабасының тарихы язылган документлар бар дип сөйли торган иде, әтисе үлгәч бу тарих абыйсы Габдрахимга калганлыгын әйтә иде. Бу тарихны аларның бакча башында мәдрәсә булып, шунда яшәүче шәкертләр алып барганнар. Габдрахим карт 1964-нче елда вафат, ә аның сеңлесе, минем әбием, 1966-нче елда вафат булды. Соңрак бу тарихны эзләп карасак та, очына чыгып булмады, ул табылмады. Кайбер сөйләүчеләр әйтүенчә, аларны Казанга алып киткәннәр. Бу тарихның булуын Габдрахимның кызы Шигапова Фатыйма апа да, иске зират каршында яшәүче олы яшьтәге Хужина Мәнзүмә апа да исбатладылар. Шулай ук Юсупов Шәрип (селькор Закир улы) 1987-нче елның 18 марты язмасында һәм Саба авылының тарихын бик яхшы белгән, аксакал Хужин Гәлләм (1902–19.06.1999) бабай да үзенә 29.10.1987 елгы язмаларында телгә алалар. Ләкин кая киткәнлеген күп еллар эзләнү дәверендә дә беләп булмады.

Шулай да бу тарихның кая киткәнлегә очына чыгылды. Ул вакытларда өлкәннәрдән калган документларны яшерә торган булалар, я аларны яндырганнар, яисә жиргә күмгәннәр, чөнки юк кына ярамаган кәгазь дә яшәү дәверендә куркыныч тудырган. Әле Сталин репрессияләренәң шаукымы бетмәгән була бит. Габдрахим карт үлгәч, аның карчыгы

Кәримә әби (төп чыгышы Урта Саба авылыннан) барлык докуменларын һәм тарихны зиратка алып төшөп Гәбдрәхим кәбере өстенә күмә. Моның чын шаһиты Фәһимә апа Мостафина моның шулай булганлыгын сөйләп-исбатлап күрсәтте. Фәһимә апаның әтисе Исмәгыйль карт белән Габдрахимның әнисе Зөһрәбикә бертуганнар. Фәһимә әби хәзерге көндә Байлар Сабасында яши. Шулай ук үзенә бер язмасында (29.10.1987) Байлар Сабасында яшәгән аксакал Хужин Гәлләм авыл исеменә 1918-нче елгы адресын да: «1918-нче елның августында Сабаның үзәндә военное учениягә алдылар. Ул вакытта безнең адрес: Казан губернасы, Мамадыш (уезды) өязе, Сатыш волосты, Маметова Пустошь», –дип яздырган.

Шулай ук хәзерге мәгълүмәтләр буенча Сабаның килеп чыгышы, тарихы белән элек-электән кызыксынганнар. Сәмигулла Рәхимов дигән Байлар Сабасы кешесе Башкортстан якларына итек басарга баргач, аңа шунда яшәүче берәү сөйли: «Элекке Өфе губернасы Имай Карамалы авылында Мирвәли карт яшәгән. Ул Байлар Сабасы авылындагы дин әһелләре белән таныш һәм бик дус булганнар, һәрвакытта да алар белән элемтәдә торган. Сабага каядыр 1913-нче еллар тирәсендә килгәч авыл тарихы турындагы кулдан язылып эшләнгән китапны үзе белән алып киткән». Бу язманың да кая киткәнлегә билгеле түгел.

Авылда Совет власте урнаштыру өчен үткәрелгән чара буларак Байлар Сабасына «Авылга йөз» белән дип дәүләт тарафыннан оештырылган сәясәт нигезендә 1925–26-нче елларда Фатыйх Сәйфи Казанлы дигән язучы монда килеп ике ел буе эшләгән. Шул вакытта ул Сабаның тарихын өйрәнеп 1927-нче елда китап итеп бастырып чыгарган. Бу китапны авыл кешеләре Хәтимә Хәбибрахманова, Әхтәм Мостафин, Котдус Ибатуллин, ул вакыттагы Волость башкарма комитеты председателе, укыганнар һәм бу китапның барлыгын әйтә торган булалар. Бу китапны соңыннан жыйнатып алдырганнар, булса кирәк. Менә бу да табышмак булып кала, архивлардан эзләнүләр дә тиешле нәтижә бирмәделәр.

Шулай ук авыл мулласы Кәшиф Хафизов кулында да Саба турында язмалар булган, аны өлкәннәр еш искә ала иделәр. Ләкин, куркудан ул аларны яндырган, дип сөйлиләр иде.

«Саба остабикәсе Фәхерлебанат Сөләймания Коллар авылында, 1852-нче елда, мулла гаиләсендә туган. Дини белемне ул әтисеннән ала, сәләтле бала була, ул вакытның матур әдәби китапларын да күп укый. 15 яшьлек Фәхерлебанат абыйсы киemen киенеп гыйльми сүз көрәшендә (дискуссия-әйтешү) катнаша һәм беренчелекне ала торган була. Ул Сабада яшәүче Хәлил ишанга кияүгә чыга. Сөйләүләренә караганда, Фәхерлебанат Сабаның елъязмасын (летопись) алып барган. Ул язмалар аның кызында булган. Фәхерлебанатның ире ишан – Хәлил хәзрәт,

э Хәлилнең әтисе Галләм булган. Фәхерлебанатның яңадан өч улы туа: Гәбдерәшит, Габдулла, Нәжметдин. Фәхерлебанат улы Гәбдерәшит белән Саба мәдрәсәсендә укуталар. Бу абыстайның Габдулла дигән улы Гарәпстанның Бейрут шәһәрәндә укыган, жиде телдә сөйләшкән. Габдулла абый укуын бетереп Өфе каласында мөфти була, соңыннан Мәскәүдә тел белеме буенча эшли. Репрессиягә элгеп унжиде ел төрмәдә утырып үлә. Фәхерлебанат та күп дөньялар гизә. Нижгарда, Семипалатинскида, Төркестанда укыта. 1913-нче елда Казанда чыга торган «Сөембикә» журналы редакциясендә эшли, аны чакырып китергән булалар», – дип сөйли үзенң язмаларында Сабада 1924-нче елда туып үсеп, аннан соң Үзбәкстан якларында яшәгән Шакиров Исмәгыйль Габдулла улы үзенң 1990-нче елның 10 ноябрәндә кунакка кайткан вакытында. Ә бу язмалар кайда соң, эзсез югалганнар, боларның берәрсенә эзенә төшелерме? Вакыт күрсәтер.

Ә нишләп соң авылның «Мәмәт бушлығы» исеме үзгәртеләп, Байлар Сабасы исеме алган бу төбәк һәм дә каян килгән бу атамалар? Бик күп кенә язмаларда Саба сүзе савыт-саба ясаудан да, саплык куюдан да, кымыз саклау өчен хезмәт итә торган капчык – саба сүзеннән дә алынган дип сөйләнә. Шулай ук Коръән Кәримдә «Суба» сүзе барлыгына да, 34 сүрәнң «Сәба» дип аталуына таянып авылның исемең аңлатучылар да бар. «Саба» сүзенң таң жиде мәгънәсә дә бар бит әле. «Мәмәт бушлығы» авылында таң иртәрәк аткач та бәлкем шулай «Саба» исеме кушылгандыр дип уйлаучылар да бар. Шулай ук Йемән илендә дә Саба дигән ил булып, бик көчле корылыктан юкка чыккан. Хәзергесә көндә дә Ленинград өлкәсендә Саба авылы бар һәм ул Луга елгасына коя торган озынлыгы 90 чакрым булган Саба елгасы кырыена урнашкан. Бәлкем Саба сүзе рус тарихи документларында искә алынган «собе-куляне» дигән һәм хәзергә Саба тирәләрендә яшәгән кавем-кәбилә атамасыннан калгандыр.

Авыллар тезмәсә Маметьево Пустошь, Шайтан-Ключь (Средние Сабы), Сатышево авыллары бер яктан, ә икенче яктан Гажинская Пустошь (Сабабаш), Кильдебяково, Старые Сабы (Туктарово), Ташла Илга, Тенекей, Ямбулатово (Юлбат) авыллары Чапки Сабы авылы тирәсендә тоташучы елга-борыңгы исеме «Ръчка Саба» яки бу авылларның «при р. Сабинкь» буенда урнашуын күрсәткән язмалар да булуы бу ике бер-берсенә параллель агучы елгаларның да кайчандыр шушы бер үк Саба исемең йөртүең күрсәтәләр.

Шулай ук бер Саба елгасының башлангычын Сабабаш авылыннан булуын күрсәткән елгалар турында 1884-нче елда чыккан «Труды статистической экспедиции, снаряженной въ 1883 году Казанским губернскимъ земствомъ», хезмәтеннән дә бу елгаларның ике бер-берсенә параллель

агучы елгалар булуы күренә. Тагы бу турыда берничә ул чорлар хезмәтендә дә күрсәтелә, елга исемнәре ул вакытларда әле үзгәртелмәгән була.

Шулай ук Татарстан архивларында «Ревизские сказки», ягъни халык санын алу актлары, дип атасак та дөрөс була торгандыр, сакланалар. Болар барлыгы 1718-нче елдан башлап ун тапкыр уздырылганнар. Алар берсе дә еллар аралыгы буенча планлы рәвештә үткәрелмәгәннәр. Шунның өчесе – 1719, 1743, 1811-нче елларда бу ревизия ирләр арасында гына уздырылган (1 ревизия – 1718–1719-нчы елда, беткән 1724-нче елда. 2 ревизия – 1743–1747-нче елда, беткән 1756 елда. 3 ревизия – 1761–1767 елга кадәр. 4 ревизия – 1781–1787 елга кадәр. 5 ревизия – 1794–1808 елга кадәр. 6 ревизия – 1811 елның май аена билгеләнә, ләкин шул ук елны Франция белән сугыш куркынычы тугач туктатыла. 7 ревизия – 1815–1825 тә үзә. 8 ревизия – 1833–1835-нче елларда уза. 9 ревизия – 1850-нче елда. 10 ревизия – 1857–1858-нче елларда уза). Беренче өч ревизия актлары Мәскәү шәһәрәндә РГАДА да сакланалар, калганнары федерация субъектларында (безнеке, мәсәлән, Казан шәһәрәндә). Шул «Ревизские сказки» аркылы теләгән кешегә үз шәжәрәңне төзәргә мөмкинчелек бар.

Халык санын чиновниклар ала торган булганнар, ләкин аннан соң да әле жентекләп алар өстеннән ревизия үткәреләп, тикшерелә торган булган, чөнки 1861-нче елга кадәр, ягъни, «крепостное право» беткәнче, дәүләткә һәр гаиләнең ир башыннан налог (1718 елдан Петр I указы нигезендә) түлгәннәр. Һәм алпавытлар дөрөс түлиләреме, яшереп калдырмыйлармы, менә шунның өчен дә кирәк булган инде бу «Ревизские сказки». Ә «крепостное право» беткәч күпчелек хужалыкларны һәм дә йорт хужаларын, алда әйтеп үткәнәмчә, авылның карталарын төзү ярдәмендә билгели башлаганнар. Менә архивларда шул «Ревизские сказки»лар һәм башка кирәкле документлар белән танышканда да еш очраттым мин ул «Саба» сүзен һәм безнең авыл «Маметьево Пустошь на вершине речки Саба» дип күрсәтелгән иде. Димәк, Байлар Сабасының чын исеме шушы елгалар исеменә, ягъни Саба исеменә бәйлелеге күренә һәм авылыбызның Саба исемен дә шуннан, елга исемәннән алганнар дияргә тулы нигез бар.

Ә елгага каян килеп «Саба» сүзе кушылды микән соң, нәрсәне аңлата икән ул? Эзләнә торгач «саба» сүзе борынгы угро-фин кабиләләренең «су» мәгънәсендәге сүзе булырга тиешлеге ачыкланды. Моның шулай икәнлеген Байлар Сабасы тарихын эшләгән Габдрахим кызы Шигапова Фатыйма апа да үзенең 11.10.1988 елгы язмасында телгә ала, чөнки ул бу авыл тарихы этисе Габдрахимда булганлыктан ул аның белән якыннан таныш булгандыр, күрәсәң. Ә бәлкем бу аларның әйтелеше белән охшаш сүзнең килеп кушылу нәтижәседер. Бу фин-угор телләрендәге төрки алынмалары татарлар күршесендә булулары һәм алар белән аралашып яшәгән төрки телле

кабилэлэр һәм халыклар яшәве турында сөйли. Бу фин-угор кабилэләренә венгрлар, мари (чирмешләр), мордва, удмурт һәм башка берничә милләт вәкилләре керәләр. Ул халыкларның бабалары безнең якларда яшәгәннәр, тарих шуны раслый. Чөнки, кайбер язмалардан күренгәнчә, иске «чирмеш зиратлары» урыннары безнең якларда бар. Байлар Сабасының үзендә үк, хастәханәнең ике этажлы бинасына фундамент чокыры казыганда бер башында чирмеш зиратына тап булдылар. Кайчандыр бу урыннарда яшәгән чирмешләрне шул урынга, Саба елгасына таба, жирләгәннәр. Кайбер язмада Байлар Сабасының «Мәктәп урамы» хәзерге Эчке Эшләр бүлгеге урнашкан күпер кырыеның өске ягында да, иске зират булган дип язылган (28.03.1996). Шулай ук күп еллардан бирле үзенә туган як тарихын өйрәнүче Юлбат авылында яшәүче тарихчы Сафин Илдар Фатхулла улы да үзенә «Юлбатым Ямбулатым» дигән китабы битендә Урта Саба авылы тумасы булып гомеренең күп өлешен Юлбат авылында балалар укутуга багышлаган, Ракова Сажидә Мирзамөхәммәтшәрип кызы язмасына таянып яза: «Татарлар килгәнчә бу авылда (Ямбулатта) чирмешләр (марилар) яшәгән. «Дәрә» жыно шулардан калган. Юлбатта аргы як тауга менсән, чирмеш зираты түмгәкләре бар иде әле», – дип. Тенеки зираты читендә дә (Юлбат ягы) чирмеш зираты урыны бар. Авыл исеме дә элек марица булган». Кильдебәк авылының да түбән оч (Сәрдә авылы ягына таба) ягына чыкканда чирмешләр зираты булган.

«Хәзерге Илбәр авылының төньяк-көнбатышында, Саба ягыннан килеп кергән ягында, чирмеш зираты булган. Өстендә агачлар үскән, жирле халык агачын кисмәгән, жирен дә сөрмәгән. 1960-нче елларда Саба төрмәсеннән 15 тәүлектә утыручыларны алып килеп сөрдәрткәннәр. Чыккан кеше сөякләрен башка урынга илтеп күмдәрткәннәр», – дип язылган Илбәр башлангыч мәктәбе укучылары язмасында (21.03.2002 ел).

Бу язмалардан күренгәнчә, «Мәмәт Бушлыгы»ның үз тирәсендәме, якин тирәдәге авыллардамы, монда татарлар күчеп утырганчы ук угрофин төркемендәге кабилэләр яшәгән, дияргә жирлек бар. Татарлар килеп утыргач та бу халык алар белән дус мөнәсәбәттә яшәгәннәр. Татар халкы аларны үзләренә якынайтып тигез, тыгыз элемент урнаштырганнар, аларны иген игәргә, тире иләп эшкәртәргә, ә үзләре күперләр салырга, мунча керергә өйрәнәләр. Алар тарих битләреннән күренгәнчә, «Мәмәт Бушлыгы»нда урнашкан Аблаков фабрикаларында да күп эшче куллар булганнар. «Саба» сүзе шушы угрофин сөйләмәннән килеп кергән дияргә, ә авылга бирелгән «Саба» исеме шушы ике елга исемәннән кушылганлыгына тулысынча ышанып әйтә алабыз.

Кайбер унтугызынчы гасыр язмаларында «Сабы Богатые», «Яңа Саба», «Олы Саба», «Зур Саба» дип күрсәтелгән язмалар да күренгәли.

Бу авылда, хужалык саны артык күп булмаса да, байлар-һөнәрчеләр күп яшәгәннәр. Алар төрлө һөнәр ияләре булганнар, күп илләр белән сәүдә жепләре бәйләгән аларны. Төрлө язмалардан күренгәнчә, алар хәтта берләшеп Монголия, Кытайга һ.б. илләргә кадәр барып, үзләре житештергән эшләнмәләре белән сәүдә иткәннәр.

Ө тормыш дөвам итә, тарих һаман да борынгы заманнарны калдырып алга таба тәгәри. Шулай да үз тарихыңны, үзең күзаллаганча эзләнеп өйрәнү кирәк, дип уйлыйм. «Тарихын белгән нәсел-нисбәтен белгән, телен белгән», – дип тикмәгә генә әйтелми торгандыр инде ул.

Бу язмамда кайбер язмалар белән булышкан элекке Саба районы музее директоры Сиражсиева Рәйсә Бәдретдин кызына рәхмәтлемен!

БОЛАК АРТЫНДА НИ БАР?

Рәмзи Вәли

Советлар чорында Болак артындагы вакыйгалар өйрәнелмәделәр. Аларны бары тик совет властена каршы булган контрреволюция дип кенә карадылар. Мәсьәлән, А.Тарасов Болак артында «контрреволюция оясы» иде, дип язды. Башкалар да Болак арты вакыйгаларын хөкүмәткә каршы восстание итеп бәяләделәр. Шулай итеп, күпчелек тарихны фальсификацияләү юлына басты. Башкача язу мөмкин дә түгел иде...

Әмма соңгы елларда бу өлкәдә шактый яңалыклар булды. Беренчедән, архив материалларын алу жиңеләйде, 1917–18-нче елларда чыккан газеталар да табылдылар. Шуларның берсе – «Идел Урал өлкәсе» басмасы. Бу Болак артында төзелгән Мөселман комиссариатының органы. 1990-нчы елларга кадәр нәшер ителгән эшләрдә бу турыда хәбәр юк. Хәтта 1927-нче елда чыккан М.Сагидуллинның хезмәтендә дә бу гәзитнең материаллары файдаланылмаган. Аның язуына караганда, ул бик күп гәзит-журналларны укыган һәм файдаланган. Әмма ул елларда Болак арты тарихын өйрәнү түгел, ә бары тик анда кемнәрнең катнашуын барлау гына бара. Менә шуңа күрә дә М.Сагидуллин ни өчен вакыйгаларны өйрәнүне «преследование» юлына күчерүгә тиңли. Әлбәттә, Сагидуллинның бу язмасы беренче тәҗрибә буларак файдалы эш, әмма инде Болак артында ни булган дигән сорауга дөрөс итеп җавап бирү өчен мондагы материаллар житмиләр. Хәзер ул дәвер вакыйгаларын дөрөс итеп язуның бөтен мөмкинлекләре дә бар. Гомумән алганда тарихчылар дөрөс юлга басып Болак арты вакыйгаларын яңача карауга юл салдылар. Бу турыда шактый мәкаләләр, хәтта махсус китаплар да нәшер ителде. Соңгылары тарихны дөрөс итеп аңларга мөмкинлек тудыралар. Дөрөслекне эзләү дәвам итә...

Галеевның гаризасы

1927-нче елда, Октябрь революциясенә 10 еллыгына багышлап, М.Сагидуллин «Татарские трудящиеся на путях Великого Октября» дигән брошюрасын нәшер итә. Брошюра печатъән чыккач скандал башлана. Кайсеберәүләр Сагидуллинны Болак артындагы вакыйгаларда катнашучыларга дөрөс бәя бирмәүдә тәнкыйть итәләр. Бу, мәсьәлән, Нигъмәт Еникеевка бирелгән бәягә кагыла. Сагидуллин шул вакыйгаларда катнашучыларга мөрәҗҗәгать итеп дөрөслекне исбат итәргә уйлый. Менә тиз арада 2-нче мөселман хәрбиләре съезды делегатының гаризасы нәшер ителә. Анда мондый юллар бар:

«Мною получено от Сагидуллина Гарея, члена ВКП(б), письмо о том что он привлекается к партийной ответственности за то, что в книге, выпущенной им к 10 годовщине Октября, он написал, что член ВКП(б) Нигмат Еникеев в период послектябрьской борьбы в Казани между Советом солдатских, рабочих и крестьянских депутатов и татарской контрреволюцией участвовал на стороне последних. Но это кое-кем опровергается и т. Сагидуллин просит меня, как активного борца с контрреволюцией и члена второго всероссийского съезда, секретаря новой фракции съезда, подтвердить то, что я знаю по этому поводу.

Со всей ответственностью заявляю, что Н. Еникеев делегат военного мусульманского съезда от Белебейского гарнизона Уфимской губернии, являлся активным членом правой фракции и даже ее председателем, ярким противником большевиков, вел с нами ожесточенную борьбу и офицерство работало за его спиной, т. к. он был рядовым солдатом, хотя с учительским образованием, и на всех собраниях, где нужно было бороться с нами, выставляли его.

После разгона и ареста главарей Шуро (Совета мусульман – Р. В.) Алкиных и других он участвовал в организации «Забулачной республики», но, по-видимому, тут же уехал, т. к. при ликвидации его уже не было (я был членом ревштаба по ликвидации, знаю, кто был пойман).

Подтверждая изложенное, я обращаюсь в ЦКК, неужели органы контрольной комиссии в Татарии берут на себя смелость защищать Нигмата Еникеева и ему подобных и осуждать Сагидуллина, написавшего исторический факт? Ведь признаться до сих пор нет исторической правильной оценки того времени в печати. Среди большевиков того времени нет писателей, а бывшие эсеры вроде Галимджана Ибрагимова безнаказанно извращают историю. Мы видим сегодня в партии многих из тех, кто был по ту сторону баррикады и даже на ответственных постах».

Бүген Болак арты республикасына карашның дөрес түгеллеген исбат итеп аның тарихын яңадан язуну кирәк дип саныбыз. Бу татар интеллигенциясенә, татар демократиясенә дәүләт төзелешенә карашын күрсәтү дә булып иде. Милли бәйсезлеккә юл тоткан татар интеллигенциясенә барысы да диярлек репрессияләнделәр. Менә аларның исемнәре 1990-нчы еллар башына кадәр тәнкыйть утына тартылдылар һәм Татарстан тарихыннан сызылып атылдылар. Бик азы гына эмиграциядә кытылып калдылар, күпчелек лагерьларда булып, сроклары житмичә авырып үлделәр, шакты атылдылар. 1989-нче елга кадәр Ильяс, Жиһангир Алкиннар, бертуган Шәрәфләр, Газиз Монасыповлар, Әкрам Бигловлар, Исмәгыйль Әтнәгуловлар һ. б. искә дә алынмадылар. Бу исем-фамилияләргә әйләнеп узу кагыйдә булды, ә искә алынсалар аларны халык дош-

маны, контрреволюционерлар, дип яздылар. Болай язу дәрәс түгел иде, әмма Сталин, «сталинизм юлына» басып, ничек итеп илне репрессиялар белән тотып торганы инде барыбызга да мәгълүм. Мәнә Татарстанның 100 еллык юбилееннан файдаланып бу турыда яңартылган, төзәтелгән текстларыбызны тәкъдим итәбез.

«Мы за Советы, но без большевиков».

Болак арты республикасы нәрсә ул? Кемнәр аны оештырган? Алар ни өчен көрәшкәннәр? Бу һәм башка сорауларга да кыскача гына җавап биреп булмый, чөнки Казандагы 1918-нче елда булган вакыйгалар шул вакыттагы катлаулы көрәшнән нәтиҗәсә икәнә көн кебек ачык. Монда татар интеллигенциясенән күпчелегә бәйсезлек өчен көрәшә.

Социализм идеялары Г. Тукай, Гаяз Исхакый кебек талантлы язучыларны да үзенә тартканы билгеле. Шулай ук вәисовчыларның житәкчесе мәшһүр Гайнанетдин Вәисов 1917-нче елда, милли кризис өлгереп килгән чорда, социализм идеясын хуплап: «Эта революция совершается по указанию бога... Соплеменники [...] осуществляют социальные реформы, строят советскую власть. Если вы пойдете против социализма, то вы этим самым пойдете против самого Аллаха», – дип яза.

Татар газетасы «Йолдыз» ассызыклар, бердәмлеккән кирәклеген әйтә. «Безгә, мөселманнарга, классларга бүленүне онытырга кирәк, чөнки безнең арада чын буржуялар юк... Әлеге кадәр без бергә бардык һәм хәзер дә бергә булырга кирәк», – ди. Табигый буларак, милли хәрәкәттә «Совет власте булсын, әмма анда большевиклар булмасын», – диючеләр дә булдылар. Шулай итеп, югарыдан күренгәнчә, милли хәрәкәт бердәм була алмыйча төрле агымнарга бүленә. Большевикларның хәле якшырган саен алар яклыларның саны арта, ныгый, татарларның да күбесе кызыл байрак астына җыела.

Шуны да әйтергә кирәк: ул чордагы матбугат милли проблемаларны яктыртып тора. Төрле оешмаларда милли проблемасы мөһим ителә. Әле 1915-нче елда ук Галимжан Шәрәф тарафыннан оештырылган «Татар учагында» татар миллиләтенең инкыйлабтан соң федератив республика булачагын исбат ителәр. Алгарак китеп шуны да әйтергә кирәк – большевиклар бу идеяне бары тик революциядән соң гына программаларына керттеләр. Бу милли хәрәкәтнең идеяларын урлау дисәк дә дөрестер. Бу оешма Петроградта тиер юл институтында укучылар тарафыннан оештырыла һәм түгәрәккән рәисе итеп Галимжан Шәрәф куела. Түгәрәктәге әгъзалар соңырак милли хәрәкәтнең житәкчеләре булып кителәр. Шулардан Ильяс Алкин, Җиһангир Алкин, Галимжан Шәрәф, бертуган Гани һәм Абдулла Абызовлар, Солтанбәк Мамлеевлар, Сәлимә Якубовалар турында әйтә алабыз. Студентлар, «Татар учагы» оешмасы әгъзалары

белән, Гаяз Исхакийның да очрашулары билгеле. Оешма әгъзалары интенсив рәвештә әдәбиятны өйрәнә, тарих белән тирәннән кызыксыналар. Аларның төп фикерләре – киләчәктә мөселманнарның нинди дәүләтчлөгә булачагын күзаллау. Революция көннәрендә алар укуны ташлап инкыйлабта катнашалар һәм 1917–18-нче еллардагы мөселман съездларын оештыру эшләрен алып баралар.

1917-нче елның 1 маенда Мәскәүдә Беренче Рәсәй мөселманнарының съезды эшли, 3 июль аенда Казанда өч съезд булып уза. Кушма утырышта милли-мәдәни автономия хакында карар кабул ителә, Милләт мәжлесе-сен жыю һәм әзерләү өчен мөхсус Коллегия төзелә. Анда С. Максудовка «Экстерриториаль автономия» хакында доклад әзерләргә кушыла, ә Галимжан Шәрәф «Территориаль автономия» хакыда доклад ясарга тиеш була. Коллегиянең Милләт мәжлесе-сен жыйрга тиешлөгә дә күрсәтелә.

1917-нче елның ноябрдә Милләт мәжлесе-нен беренче утырышы да була. Съездта «түркистлар»(төркичеләр) һәм «территориалистлар»(туфракчылар) арасында көрәш башлана. Галимжан Шәрәфнең территорияль автономияга багышланган доклады күпчелек тарафыннан хуплана һәм нәтижәдә «Идел Урал штаты» төзү хакында карар да чыгарыла. Бу дәүләтчелек мәсьәләсендә тагы да югарырак баскычка менү була. Проектны тормышка ашыру өчен мөхсус Коллегия төзелә. Анда Г. Шәрәф, Г. Ибраһимов, С. Әтнәгулов, С. Енгаличев, Ф. Сәйфи, Н. Хәлфин, Ф. Мөхәмәдъяров, Ш. Әхмәдиев, А. Сатиковлар сайлана. Тиздән «Идел Урал штатын» тормышка ашыру теләге белән «Идел Урал һәяте» мөхсус вагонда Казанга кайта. Һәятнең беренче утырышында ук аның рәисе итеп И. Алкин, ә урынбасары итеп Г. Шәрәф сайлана. Утырышта соңгысына «Идел-Урал штатында» хакимият төзелеше хакында доклад ясарга туры килә. Ул Милләт мәжлесе-нен карарларына үзгәрешләр кертергә мәжбүр була. Беренчедән, «Идел-Урал штатын» федерация эчендә автономияле республика итеп төзү тәкъдим ителә. Икенчедән, аның фикеренчә, хакимият органнары совет оешмасы буенча сайланьрга тиеш була. Өченчедән, ул һәр советны, милли составны искә алып сайлау ягында тора.

Озак бәхәсләрдән соң күпчелек Галимжан Шәрәф тәкъдимнәрен кабул итә. Аның тәкъдимнәрен Милләт Мәжлесе карарларын ревизияләү дип карарга ашыкмаска кирәк, чөнки ул большевиклар хакимияткә килгәннән соңгы үзгәрешләргә исәпкә алып эш итә, ничек кенә булса да «Идел Урал штатын» тормышка ашыру өстендә эшли. Әмма тиздән Казан һәм Уфа матбугаты аркылы И. Әхтәмов имзасы белән Галимжан Шәрәфкә «Гомумхалык сайлаган Милләт Мәжлесе өстенлекләрен бозган өчен» шелтә бирелә.

«Соңгы елларда Милләт Мәжлесенә кагылган яңа материаллар нәшер ителде. Шуларның берсе Хәсән Туфанның Милли Мәжлестә катнашу хакында. Рафаэль Мостафинның «Хәсән Туфан һәм Гаяз Исхакий» исемендә чыккан мәкаләсендә милләтпәрвәрләрнең берсе Хәсән Туфан турында бик кызыклы фикерләр әйтелгән. Ул аны М. Гайнетдиннең «Исхакий һәм Туфан» исемле мәкаләсенә таянып үзенң шагыйрь белән сөйләшү, аңлашуларны кушып тагы да баета төшкән.

Мәсьәлән, Туфан турында сүз чыккач Сәйфи Кудаш аңа болай ди: «Сез әле Туфанның кем икәнлеген белеп бетермисез. Ул бит милләтпәрвәр, милләт өчен гомерен дә бирергә әзер булган батыр кеше. Әле 16–17 яшьлек шәкерт вакытында ул Уфадагы Милли мәжлесенң утырышларында катнашты, бик җаваплы һәм хәфевле эшләр башкарды, мәжлеснең протоколларын язып барды. Бу милли җыенның барлык карарлары аның кулында иде. Ул аларны саклап калды» [Казан утлары: 2008. № 6. 113–119 бб].

Милли мәжлестә актив катнашкан милләтпәрвәрләрдән Садрый Максудый, Зыя Кадыйрый, Гаяз Исхаки, Фуад Туктаров, Гомәр Терегулов һәм башкаларны да атап китү урынлыдыр.

Бу өлкәдә әле эшләр күп. Чыганаclar табылу дәвам итә, төрле язмалар нәшер ителәләр. Акрын гына булса да тарихыбыз тулылана, дәрәслек кайта. Чыннан да бөтен милләтпәрвәрләргә барлый алсак нинди тарих булыр иде бу.

Кызганыч, мөселман демократлары большевикларга ышанмыйча үз көчләренә таянып эшләгән булсалар бу хәл булмый калыр иде диясе килә. Шулай итеп төрек-татар демократиясенң тыныч юл белән хәрәкәт итү нәтижәсендә болар барысы да яхшы теләкләр генә булып калалар, чөнки барысы да искечә эшләнә, советлар тарафыннан, төрки-татар демократиясенң таләпләрен искә алмыйча гына, сталинчыл милли сәясәт тормышка ашырыла.

Милли Мәжлестән соң «Идел-Урал штатын» тормышка ашыруда үз өлешен 1918-нче елның 8 январенда эшли башлаган 2-нче мөселман хәрбиләре съездының әһәмияте бик зур. Аның эше 3-нче мартка кадәр дәвам итә. Ә аннан соң утырышлар Болак артында дәвам ителәр. Совет органнары шәһәрдә коткы чыгарып, халыкта курку һәм ризасызлык уятырга тырышалар, мөселман гаскәриләренң беренче җыелышы алдыннан ук аның житәкчеләрен (бигрәк тә И. Алкинны) кулга алырга ашыкыналар. Әмма бу тормышка ашмый кала, чөнки күпчелек «Идел Урал штаты» ягында була. Хәтта бик сак хәрәкәт итүче «Йолдыз» газетасы да: «...Без үз язмышыбызны үзөбез кыйлабыз. Сезнең безгә, теге эшнә эшләмәгез, бу эшнә эшләмәгез, дип әмер итәргә хакыгыз юк», – дип яза.

Шулай итеп Казан большевикларының съезд алдыннан мөселманнарны талаштырып, житәкчеләрне кулга алу теләкләре тормышка ашмый. Съезд бердәм рәвештә И.Алкинны съездның рәисе итеп сайлый. Милләт рухы белән яшәгән күпчелек аңлый, мондый мөшкел заманда ыгы-зыгы юлына басарга ярамый. Съездга килгән төрле милләт вәкилләре дә, мөселманнарның көчен сизеп, моңа шатлануларын ачык итеп әйтәләр. Бер вәкил: «Энеләрегез чуашлар үзләренң агалары булган сез мөселманнардан ярдәм көтә», – дип әйтә. Шул сүзләргә ишеткәннән соң бөтен залда алкышлар яңгрый. Чирмеш һәм мордва вәкилләре дә: «Сез мөселманнар безне онытмагыз!», – дип белдерәләр. Аларның сүзләрен хуплап съезд рәисе Ильяс Алкин: «Без үзбезнең яшә туганнарыбызны онытмабыз, һәр вакыт бергә эш кыларбыз», – ди. Украина, Белоруссия һәм Прибалтика илләреннән килгән делегатлар да шул рухта чыгышлар ясыйлар.

Большевикларның житәкчесе Я.С.Шейнкман, большевиклар К.Грасис, М.Солтангадиев, Вегеръ, шәһәр думасы исемәннән Иванов һәм башкалар чыгыш ясыйлар. Гомум алганда, алар да съездны хуплаган булалар, ә астыртын эшнә штатка каршы киң жәелдерәләр (кара: [Вәлиев: 2007. 218 бит]). Гомумән алганда, күпчелек милли прорамманы тормышка ашыруны көн тәртибенә куюны вакытлы дип санып. Съезд Совет хөкүмәтенә карата бернинди каршылыксыз, киресенчә, аның рухында башланып китә. Казан Советының астыртын рәвештә съездга, Хәрби шурага каршы хәрәкәтә фаш ителгәч кенә мөнәсәбәтләр үзгәрә. Совет хакимиятенә ышаныч бетә башлый. Шулай булса да съездның житәкчеләре, әле съезд тәмамланганнан соң да, милли дәүләтчелекне төзү өлкәсендә булчак «уңышларга» өмет баглыйлар.

Шуны да искә алмый булмый – съездта ике фракция барлыкка килә: социал-федералистлар һәм сул социалистлар. Социалист федералистлар фракциясенә Н.Еникеев, Ж.Алкин, Этнәгулов, Байков, Рәмиев, Г.Монасыпов, Терегулов һәм башкалар керәләр. Сул социалистлар фракциясенә К.Якубов, Миникаев, Юмагулов, Асфаганов, Жәһаншин һ.б. керәләр. Сул социалистлар большевиклар белән берләшеп милли хәрәкәтне жиңерү өчен барын да эшли. Казан Советы большевиклары уңышларга ирешәләр. Шулай да аларның кайсебер мәкерле планнары барып чыкмый. Мәсьәлән, Казан Советы астыртын рәвештә Подвойскига телеграмма жиңерә. Анда: «Казанга киләчәк мөселман бригадасын коралсызландырып жиңерегез», – диелә. Телеграмма милләтчеләр тарафыннан алынып, съездта карала. Менә шуннан соң инде съездның барышы, сулышы үзгәрә. Казан советының, большевикларның чыгышлары татарларны үзбилгеләнүне тормышка ашыруга каршы ничек көрәшәргә кирәклеген өйрәтү кебек кабул ителә. Г.Токумбетов турыдан-туры болай ди: «Әгәр

дә сез безне ничек итеп үзбилгеләнүне тормышка ашырырга өйрәтергә телисез икән, белегез, безнең миллионлап штыкларыбыз бар» [Шунда ук]. Чыннан да, Хәрби Шураның миллионлап булмаса да шактый хәрби көче бар иде. Казанда гына 10 меңләп мөселман хәрбиләре бар иде. Алар күтәрелеп чыккан булсалар бәлкем Штат та игълан ителгән булыр идә. Әмма татар хәрбиләре Советларга ышаныч юк, әмма кан коюга юл куймабыз, диләр. Әллә ни коелмаган булыр иде... Шулай итеп большевиклар акыртын гына эшлэгән съездга каршы ачык рәвештә хәрәкәт итә башлыйлар. Гадәттәгечә кулга алулар башлана.

Кулга алулар

Бер вакыт шушы вакыйгаларда катнашкан Якуб Жиһангирович студентлар белән очрашуга чакыргач, Ильяс Алкинны кулга алганда ул каршылык күрсәтмәдеме? – дип сораган идем. Ул елмаеп, алар барда йоклаган иделәр. Без кергәч башта Сәетгәрәй үзе чыкты, ә аннан Алкинны уяттык, диде. Ильяс ачуланып: нәрсә көндөз килмәдегез? – диде. Көндөз вакыт житеп бетми, дигән булалар. Көндөз кешеләрдән куркабыз, димиләр билгеле. Ильяс Алкин йокыдан арынып, кулга алучыларга карап: «Протокол төзегез. Мин бары тик көчкә генә буйсынам», – ди. «Сез нәрсә эшлэгәннегезне беләсезме?», – ди, Жиһангир. «Аларны кулга алдык», – ди генерал көлемсерәп, бер геройлык эшлэгән кеше кебек. Осман Токумбетов белән Йосыф Моззафаровны «Бристоль» кунакханәсендә кулга алалар. Ә менә полковник Бигловны, 95 мөселман полкы ахуны Гата Баһаветдиновны, Сәлах Әтнәгуловны кулга ала алмый калалар. Бу да очраклы түгелдер, чөнки Биглов артында хәрбиләр бит. Хәрбиләр белән бәрелеш булса, большевикларның хәле бик начар булыр иде, әмма Әкрам Биглов һ.б. тырышлыгы белән бәрелеш булмый калды. Бу бәрелеш Идел регионнда Совет властена каршы восстаниега әверелүе дә мөмкин иде. Шулай итеп, үзбилгеләнүне тормышка ашыру, кызганычка каршы, тыныч юлда калды. Үзәк һәм урындагы Советлар моннан бик яхшы файдаландылар һәм тиз арада милли хәрәкәтнең бугазына ябыштылар.

Кулга алынганнарны төрмәгә озаттылар. Бу хәбәр таралгач, Казан гөрли. Чынлыкта, ясалган адымнар 28 февральдә «Идел Урал штатын» игълан итмәсеннәр өчен эшләнелә. План буенча 1 мартка билгеләнгән «Идел урал штатын» игълан итү өзелеп кала. Большевиклар төрле юллар белән үз сәясәтләрен уздыралар һәм алдау юлына басалар.

28 февраль вакыйгалары «Йолдыз» гәзитәсендә яктыртылган язуына караганда делегатларның бер өлеше жыелышып кулга алынганнарны иреккә чыгаруны таләп итеп, чыгармалар көч кулланачагын әйтәләр. Мәчетләрдә, урамнарда бу хәл турында фикерләр алышалар. Халыкның ачуы көчәя бара.

«Дөреслек һәм гаделлек» фиркәсе житәкчесе Гайнанетдин Вәисов өчен дә бу кулга алулар көтелмәгән хәл булып чыга. Ул да мөселманнарның дәүләтчелеген тормышка ашыруны тели, әмма ул аны «Идел Урал» яисә «Татарстан» дип түгел, ә Булгарстан дип атый. Бу лозунгны аның әтисе Баһаветдин Вәисов алга куйган була. Ул шул эшнә дәвам итә.

1918-нче елның февралендә большевикларның шулай кыланулары вәисиләр хәрәкәтенң юлбашчысы Гайнанетдиннең мәрхүм булуына китерде (Карагыз: [Убийство аль Булгари Ваисова Гайнана // Туган жир. Родной край. № 1. 68–73 бб.]. Бу ике вакыйга Казанны 28 февральдә тетрәтте. Большевиклар да шүрләп тиз арада кулга алынганнарны азат иттеләр. Казан мөселманнары кулга алынганнарны азат итергә килгәч большевиклар каршы килә алмыйлар, әмма алар алдына шартлар куялар. Әлеге шартлар түбәндөгедән гыйбарәт.

Беренчедән, бөтен мөселман оешмалары Советларның учредительный съездына кадәр «Идел Урал штатын» оештыру юнәлешендә бернинди чыгышлар һәм хәрәкәт ясамаска тиеш. Икенчедән, Казандагы хакимият тулысынча бары тик эшче, крестьян һәм солдатларның Казан советы, Казан мөселман комиссариатында гына тупланырга тиеш була. Башка барлык мөселман оешмалары бетереләләр. Казан Советы каршындагы Мөселман комиссариатыннан гайре бер генә оешма да үзенң комиссарларын билгеләргә, вәкилләрен җибәрергә, фәрманнар бирергә хаклы түгел, – диелә. Өченчедән, барлык хәрби көчләрнең Мөселман эшләре буенча комиссариат карамагына күчүе күздә тотыла. Дүртенчедән, кулга алынганнарның мөселман социалистлары җаваплылыгында иреккә чыгарылуы тәкъдим ителә. Бишенчедән, таратылган, бетерелгән мөселман оешмаларының әгъзалары бар көчләрне Вәисовне үтерүчеләрне фашистларга юнәлдерергә, гаеплеләрне табарга булышырга, шулай ук Совет хакимиятенә каршы көрәштә катнашкан студентларны һәм офицерларны табып бирергә вәгъдә итәргә тиешләр диелә.

Бу шартлар белән килешеп һәм шартнамәгә «Мөселманнарның вакытлы революцион штабы» рәисе Газиз Монасыпов, әгъзалардан Таһиров, Еникеев, Габдрәшитов, Исаковлар кул куялар. Нәтижәдә кулга алынганнар иреккә чыгарылалар. «Йолдыз» һәм башка газеталар бу килешү белән ризасызлыкларын белдерәләр. Мәчетләрдә, митингларда бу турыда ачык итеп әйтелә. Кулга алулар тактик яктан большевикларга беркадәр вакыт отарга мөмкинлек бирә һәм 2-нче мөселман съезды эшенә өстәмә кыенлыктар тудыра. Делегатларның бер өлеше каушап кала, солдатларның күбесе демобилизациягә элгү ягын карыйлар. Иң аянычы, 1 мартта «Идел Урал штатын» игълан итү өзелеп кала.

Әлбәттә, хәрби корылтай делегатларын кулга алу һәм Гайнанетдин Вәиси аль-Булгарины үтерү дә бер-берсе белән нык бәйләнешкәннәр. Кулга алуларны Казан советы, ревком оештырган, ә икенчесен? Соңгы сорауга әлегә җавап юк. Шулай да, Гайнан Вәисине үтерү турындагы жинаять эшенең бик тиз (1920) «яблыуын» искә алсаң, күнелдә шөбһәле сорау туа: бу «эшне» ябарга нигә ашыктылар икән? Билгесез.

Ул вакытта туган авыр хәлне аңлау өчен шул заманда хәрәкәт иткән, татар халкына зыян китерүче, дөресрәге «Идел-Урал штатын» игълан итүне өзгән адәм – ул татар матбугатында макталган Солтан Галиев Мирсаид дип беләбез. Ул соңрак үзе дә И. Алкиннар кебек авыр хәлдә калгач (1923-нче елда Сталин аны партиядән куды, кулга алды) түбәндәгеләрне язып калдырган. Бусы өчен аңа рәхмт. Ул Советлар хакимиятенә гамәлен болай аңлата: «Съезд житәкчеләре «Идел Урал штаты» төзелү турында карар кабул иттеләр. Большевикларның Казан губерна комитетының ашыгыч киңәшмәсе җыелды. Анда мин һәм Саитгәлиев тә катнашты. «Нәрсә эшләргә – дигән сорау куелды?». Киңәшмәдә иптәш Я.С. Шейнман рәислек итте. Иптәш Сәетгалиев аларга республика төзүне «игълан итәргә» мөмкинлек бирү ягында торды. Чөнки аның фикеренчә, бу кешеләр барыбер власть, житәкчелек эшләрен башкара алмаячаклар. Мин киресенчә уйладым. Төгәл итеп әйткәндә, әгәр без «штат төзүне игълан итәргә мөмкинлек бирсәк, аннары инде аны «төзәтергә»соң булачак дидем. Мин түбәндәге фикердән чыгып эш иттем: а) татар дәүләтен игълан итү татар халкында милләтчеләр файдасына кискен борылыш ясавы мөмкин; б)без ул вакытта кораллы конфликт юлына баса алмый идек, безнең Казанда кораллы көчләребез юк иде диярлек, ә Хәрби Шура татар солдатларының санын Казанда гына 60-80 меңгә кадәр житкерә ала иде. Менә шуңа күрә дә инде мин милләтчеләр тарафыннан «штатны» игълан иттермәскә һәм алдан кисәтү чарасы итеп хәрәкәтнең житәкчеләрен кулга алуны тәкъдим иттем». Бу сүзләргә ул үзенең советлар ягындагы күрсәтү өчен әйтелмәгәндер дип әйтеп булмый. Шулай да, ул монда дөресен сөйли, ахыры.

Большевиклар житәкчелегендәге Совет четерекле милли мәсьәләләргә көч куллану юлы белән хәл итә. Алар мондый алымнар белән генә чикләнмиләр, милли хәрәкәтне хәлсезләндерүгә үз өлешен әле январь аенда ук төзелгән Чрезвычайная Комиссия (ЧК) да хәл итә. Ул Болак артына үзенең агентларын жибәрә һәм анда агитация эшләрен алып бара.

Үзәк һәм Казан Советы Кызыл армия төзүне башлап жибәрә. Шулай итеп, Хәрби Шура, Мөселман коллегиясы да бетерелеп, бары тик кызыллармеецлар гына калырга тиеш була. Шушы көннәрдә «Знамя революции» гәзитәсе битләрендә Л. Троцкийның һәм Подвойскиның мәкаләләре

нәшер ителәләр. Анда Совет белән армия арасындагы элемтәләрне ныгыту турында сүзләр бар. 2-нче Мөселман хәрбиләре съезды тарафыннан фаш ителгән И. Шелыхманов Советтан һәм Казаннан да куылырга тиеш кеше, Казан губерна советы хәрби комиссарларның берсе итеп раслана.

«Болак арты республикасының» хәле кискенләшкән көннәрендә 95-нче мөселман полкы комитеты Үзәктән яшертен рәвештә анкета ала. Анкетасы табылмаса да 1918-нче елның 18 маенда аңа каршы киткән җавап хаты билгеле (Карагыз: [Вәлиев: 2007. 225–229 бб.]. Бу хатка җавапны комитет рәисе Әхтәмов, секретаре Гатауллин һәм әгъзалардан Галимовлар эзерлиләр. Хаттан күренгәнчә, 2-нче мөселман съезды житәкчеләре кулга алынганнан һәм Гайнанетдин Вәисов үтерелгәннән соң, татарлар «Вакытлы инкыйлабий штаб» төзиләр. Бу штаб агитацияне киң җәелдерә, ә Болак арты халкы аларны яхшы каршы ала (5-нче полк ахуны Гатаулла Баһаветдинов һәм Әкрам Бигловлар мөселман хәрбиләрен оештыру эшләрен алып баралар, митинглар уздыралар. Оешып килә торган бу армияне тәмин итү мөселман халкына йөкләнде).

3 мартта төнге сәгать бердә 95-нче полк комитетының президиумы утырышында тиз арада солдатларны демобилизацияләү карала. Кайда ул кадәр ашыктылар икән, – дип сорасан, солдатларның тизрәк өйләренә кайтырга теләүләрен истә тоту кирәк. Алар инде бернигә карамый демобилизациягә элэгү турында уйлыйлар. Тагы бер аңлашылып бетмәгән нәрсә – 95-нче мөселман полкы президиумы утырышы барганда 250 хәрби һәм гражданский формадагы кешеләр, корал кулланып, 20 арба белән коралларын төяп китәләр. «Бу инде 95-нче мөселман полкын коралсыз калдыру дигән сүздер. Бу турыда иртәгесен Совет каршындагы мөселман комиссариатына хәбәр итте һәм калган барлык коралларны комиссариатка бирде. Шулай итеп, Совет каршындагы комиссариат көчен сизә башлады һәм 95-нче мөселман полкы анда таяныч тапты. Менә бу фактны да БАРга (Болак арты республикасы) селтәп килделәр. Шунысы гына аңлашылмый ни өчен соң алар үзләренең коралларын үзләре урларга тиеш булган икән. Хатны язучылар үзләре дә моны аңлата алмаганнар. Бу сорауга җавап юк. Нигъмәт Еникеевның күрсәтмәләрендә: «БАРда мин коралларны солдатларга тарату эшләрен оештырдым һәм Совет властена көрәшү өчен кавалерия подразделениесе төзедем», – ди.

Болак арты ягында Нигъмәт Еникеев житәкчелегендәге эскадрон калып аны яклап, саклап торды. Болак артында тәртип урнаштырыла. Болак буена сакчылар куела. Татарлар яшәгән Казанда төнлә белән йөрү дә куркыныч булмый.

Шул ук җавап хатында әйтелгәнчә, 27 мартта татарлар яшәгән районны матрослар һәм кызылармеецлар әйләндереп ала.

Бу чыганак Үзәкнең астыртын рәвештә мөселман хәрәкәтенә киртәләр салганын дәлилли. Казанда март, апрель хәтта май башларында да хәлләр кискен була, шуңа күрә җавап хаты 27 марттан соң 18 майда гына языла. Хат язучылар да шикләнеп көтеп торганнар. Матрослар килеп мөселманнарны җиңгәч кенә җавап китә.

Кулга алулар башланганнан соң хәзерге Ратушада тантаналы рәвештә башланган 2-нче мөселман съезды Болак артындагы 95 нче мөселман полкы казармаларында утырышларын давам итә. Галимҗан Шәрәфнең сүзләренә караганда, кулга алынганнарны өч көн төрмәдә тотканнан соң «Нәкъ менә шул вакыт Хәрби коллегия инициативаны үз кулына алып, Советка каршы хәрәкәт итә башлады һәм Болак арты республикасын игълан итте. БАР тарафыннан шактый эш эшләнелде. Бөтен җирдә диярлек митинглар, җыелышлар уздырылды. Бик күп листовкалар таратылды. Нәтиҗәдә шәһәрнең татарлар яшәгән өлеше «Болак республикасын» үз республикасы итеп кабул итте. «Болак арты республикасы» үзенң төп максаты итеп «Идел Урал штатын» гамәлгә ашыруны куйды». Билгеле булганча, ул вакытта Хәрби шураны

Ильяс Алкин җитәкли. Полковник Биглов җитәкчелегендәге Хәрби коллегия һәм «Идел Урал штаты» хаяте Совет белән сәяси сөйләшүләр алып баралар. Алар барысы да: Г.Шәрәф, Әкрам Бигловлар һ.б. Казанда кан кою булмас өчен барысын да эшлиләр. Әмма Совет чорында нәшер ителгән эшләрдә, киресенчә, мөселман җитәкчеләрен шуристлар, дошманнар дип яздылар. Бу дәрәҗәгә туры килми.

Большевикларның хәрби көчләре булмаганлыктан, алар 27 мартка кадәр көч кулланырга куркалар, сөйләшүләргә сузып җайлы вакытны көтәләр. Ильяс Алкин, Газиз Монасыпов, Әкрам Бигловлар һ.б. тырышлыгы белән Казанда тынычлык урнаша, кан коюлар булмый кала. БАРны И.Алкиннарның, Г.Монасыпов, Бигловларның кыланышлары гына дип карарга ярамый, чөнки алар 2-нче мөселман съезды карарлары нигезендә эш итәләр. Менә бу хәл Казан Советына охшамый һәм аның тарафдарлары милли хәрәкәтнең демократия юлыннан баруын туктаталар. Көчәп баручы диктатура демократизация процессын туктата диярлек. БАРга каршы «Казан республикасын» төзү проекты да шул рәттә. Соңырак «Идел Уралга» каршы «Идел-Уральская Советская республика», «Татаро-башкирская республика» вариантлары да билгеле була. Бик кызык закончылык күренеп тора: урыннарда милли хәрәкәт дөүләтчелек өчен көрәш җәелдерсә, Советлар моңа каршы мөхсүс гамәлләр кылалар. Алай да барып чыкмаган очракта, хәрби көчләр, корал кулланалар. Үзәк урыннардагы хәрәкәтләргә күзәтеп торып милли хәрәкәтләргә бастыру өчен барын эшли. Дөресен генә әйткәндә, алар милли хәрәкәтне тар шовини-

стик юлга кертэргэ тырышалар һәм Совет власте бу өлкәдә зур уңышларга ирешә.

Казандагы милли хәрәкәт теоретик яктан гына түгел, хәрби яктан да Советтан көчлерәк иде. Әгәр дә хәрәкәт тыныч юл белән барган булса, милли хәрәкәт жиңеп чыга ала иде. Алар Идел-Урал штатын Советка таянып Россия федератив республикасының бер өлеше итеп гамәлгә чыгаруга каршы түгелләр иде. Үзәк монда да үз өлешен кертте – 1918-нче елның 22 мартында «Татар Башкорт республикасы» турында декрет дөнья күрде. Нәтижәдә мөселман демократиясе моңа ышанып, «барыда безнеңчә» булды, дип кабул итте. Тарихи тәҗрибәдән чыгып шуны әйтергә кирәк, бу Сталин тарафыннан уйлап чыгарылган алдау, милли хәрәкәтне хәлсезләндерү өчен игълан ителгән декрет. Бу декрет килер алдыннан Казан Советы Идел Урал Совет республикасы проектын алга сөрде. Г.Шәрәф урыннарга телеграммалар да жиберә. Бу көннәрдә БАРда төзелгән Мөселман комиссариаты да актив рәвештә эшли. Аның составына сайланганнарда Исмәгыйль Әтнәгулов (рәис), Исхак Алмашев, Габдулла Габдерәшитов, Фахрелразый Басыров, Әкрам Биглов, Әфгәхетдин Габдуллин, Сөләйман Ловчицкий, Гали Моракаев, Фатых Мөхәмәдъяров, Сөләйман Полторжицкий, Кәшәф Терегулов, Адам Якубовский, Әхмәтсултан Таһиров. Комиссариатның рәисе итеп Исмәгыйль Әтнәгулов, аңа иптәшлеккә И. Алмашев, И. Кәрим, сәркәтипләр итеп Г. Габдерәшитов һәм К. Терегуловлар сайланалар. Комиссариат үзенең «Идел Урал өлкәсе» исемендәге газетасын чыгара башлый. Ул мөселман демократиясен Идел Уралны тормышка ашыру өчен бердәм көрәшүне пропагандалый. Идел Уралны яклаучыларның барысы белән дә бергәләшеп эшләгән белдерә. Мөселман комитеты Советларны милли составны истә тотып яңадан сайлауны тәлап итә. Аның да төп теләге Идел Урал штатын гамәлгә чыгару була. Комиссариат Казанда Екатеринбург урамында Апанәев йортына урнаша.

Барысы ике номер «Идел Урал өлкәсе» исемендәге газеталарын чыгарып калдыралар. Моңың өчен дә аларга зур рәхмәт, чөнки алар булмаса, без БАР да ни булганын тулы килеш белә алмаган булыр идек. Газетадан күренгәнчә, Комиссариат «Мөхтәрәм мөселманнар» дигән мөрәҗғәгать кабул итә. «Идел Урал өлкәсе»нең 24 март санында шулай ук Ф. Басыйровның «Төрки татар демократиясенең таләпләре» исемле мәкаләсе дә урнаштырылган. Анда да шул ук фикер: Идел-Урал штатын тормышка ашыру; бу өлкәгә кергән советларның составларын үзгәртү, чөнки аларның составында төрек-татар демократлары юк диярлек дәрәжәдә булганлыгы әйтелә. Советларны яңадан сайламый торып, съезд жыелса, бу съездны төрки-татар демократиясе мәҗлесе, органы итеп исәпләү мөмкин түгеллеге билгеләнә монда.

Рәмзи Вәли. БОЛАК АРТЫНДА НИ БАР?

Әмма, болар барысы яхшы теләкләр булып кына калалар, чөнки барысы да искечә эшләнелә. Советлар тарафыннан, төрки-татар демократиясенә таләпләрен искә алмыйча «ленинчыл-сталинчыл милли сәясәт» тормышка ашырыла.

1 мартан соң аска тәгәри башлаган милли хәрәкәт Татар-башкорт Совет республикасы турындагы декрет тугач бөтенләй диярлек тынып кала. Милли оешмалар да эшләрен туктата башлыйлар. Беренчеләрдән булып «Идел-Урал штаты» коллегиясының эше тукталып кала. Тиз арада 2-нче мөселман хәрбиләре съезды тарафыннан (БАРдагы) төзелгән Мөселман халык комиссариаты да эшен туктатырга мәжбүр була. Бу һәм башка милли оешмаларны, БАРны бетерүгә М. Вахитов, М. Солтангалиев, С. Сәетгалиевләр, Якуб Чанышев, Галиулла Касыймов, Х. Урманов, И. Галиев, С. Әхтәмов, К. Якубов һ. б. зур өлеш керттеләр.

Гасыр башында башланып 1917–18-нче елларда яңа үрләргә менә алган милли хәрәкәт кыска гына вакыт эчендә үзенә дөүләтчелек мәсьәләсен үзәккә алып килә. Алай гына түгел, Болак артында яңа дөүләтчелек органы төзелә, эшли дә башлады. 3 марттан – 27 мартка кадәр кыска гына вакыт эчендә күп эшләр эшләнелде һәм бу эшләр үз заманында зур бәягә иреште.

Билгеле булганча, 2018-нче елның март аеның ахырында большевиклар ачык рәвештә милли хәрәкәткә каршы һөжүмгә күчәләр. Инде бу этапта большевиклар арбасын тартып барган «сулларга» да элгә. М. Солтангалиев һәм Муллагулов Вахитов моны беренчеләр булып татыйлар.

БАР турында тагын шуны әйтми булмый. Безнең фикеребезчә, чыганакларны өйрәнгәннән соң, Болак артында «контрреволюционерлар оясы» түгел, ә туып килә торган татар-мөселман демократиясе «оясы» булган дисәк, дөресерәк булыр. Менә шундагы демократлар үзәктән башка үз инициативалары белән дөүләтчелек проблемасын хәл итү өстендә эшлиләр. Алар Россиядә беренче булып федератив дөүләт төзү фикерен алга сөрәләр. Бу вакытта Ленин үзәк, Сталин да бердәм дөүләт идеясын яклыйлар. Бары тик 1918-нче елгы вакыйгалардан соң гына алар федерация идеяларын тормышка ашыра башлыйлар. Бу исә большевикларның милли хәрәкәтләрдә туган идеясын үзләренә алганлыгы инде билгеле.

Болак арты республикасы эшен башлап кына жибәргән иде, әмма Советлар тиз арада Мәскәүдән матрослар, броневикилар китереп 28 мартта БАРның эшен туктаттылар. «Йолдыз» гәзите бу турыда язды: «Шул рәвештә эш җайлана дип солык көтеп торганда, 28 мартта сәг.4-ләрдә мөселман штабы янына броневик килеп туктый, хәрбиләр мэхәлләләргә дә керәләр. Алар халыкка каравыл торы өчен таратылган коралларны җыялар. Моңа нигездә матрослар башкаралар. Халык аларга каршы-

лык күрсәтми, чөнки ТБСР декреты чыккач: Советның максаты булды. Мөселманнар да үз максатларына ирештеләр, дип уйладылар». Матрослар һәм солдатлар шәһәр буйлап пулеметлардан атып урамнарда, базарларда халыкның котын алып йөриләр, өйләрдә тентү алып баралар. Шул ук вакытта алар БАРның Мөселман комиссариаты әгъзаларын кулга алалар. Кайсеберләре үзләре биреләләр. Берничә кеше кача.

Казан вакыйгаларына бәя биреп меньшевикларның «Рабочее дело» газетасы: «Тагын пулеметлар, тагын кан кою. Бөек Русия демократиясенең балалары берсе берсенә ярысып ташлана». Эчке фронтта жиңүләр арткан саен хакимиятнең кыюлыгы көчәя барды һәм ниһаять әйтелде: «Үзбилгеләнү хокукы бары тик Советка гына бирелгән». Шулай итеп милли оешмаларга каршы ачыктан ачык көрәш башланды. Менә шушы вакыттан милли хәрәкәт тулы килеш бастырылды», – дип санарга кирәклеген күрсәтте. Мәкәләнең авторы Айвенго (псевдоним – Р.В.) «Мөселманнар Болак артына чыгып, бары тик үз-үзләрен саклап калуны гына оештыра алдылар». Димәк БАР ниндидер явыз ният белән тудырылган нәрсә түгел, ә бары тик чамадан тыш кыланган Совет хакимиятеннән һәм сукуыр тычкан кебек, аларга ияргән мөселман «суллары»ның явызлыгынан читкәрәк китеп, хокукларны саклап калуга омтылыш икән. БАР беркем өчен дә куркыныч тудырмыйча, аның асылы үз үзен саклау иде. «Большевикларның бетмәс–төкәнмәс жинаятьләренә тагын берсе өстәлде. Бу эш халык исеменнән эшләнде. Килер бер заман, халык исемен файдаланып кан коюны һәм халыкларны берсен берсенә бәрелештерүләрнең эчке серен аңлап аларны жирәнәп искә алырлар, – дип белдерә шул вакыттагы мәتبугат» [Кара: Рабочее дело]. Рәхмәт аларга.

Соңырак, 1920–30-нче елларда да Совет хөкүмәте бу кара эшләрен дәвам итте. Инде бу вакыт уңнар-суллар да сталинизмны, ниһаять, аңладылар – барысы да 1923-нче елдан соң лагерьларда бердәм булдылар. Билгеле булганча, беренче булып М. Солтангалиев партиядән чыгарылып эшеннән азат ителде. Нәтижәдә солтангалиевчелек мәсьәләсе туды.

Әгәр дә 1918-нче елда алар бердәм булган булсалар, ни булыр иде икән. Уйлап карасаң, бәлки барысы да киресенчә булган булыр иде. Чыннан да, аерылганны аю ашар, – ди халык. Болак артындагы милләтчеләр – азатлык өчен көрәшчеләр. Алардан көлеп, тарих күгүндә азатлык эзләп, коммунизм кәгъбәсенә юл тотучылар инкыйлабка, аның житәкчеләренә ышанып ялгыштылар. Алар соңыннан барысы да ГУЛАГта һәләк булдылар.

Тоталитар режимының корбаннарын, милли каһарманнарны онытырга безнең хакыбыз юк. Бәйсез дәүләтебезне булдырып, аның нигез ташларына бәйсезлек, ирек, гомумкиләшү, тынычлык сүзләре кебек безнең милләтебезнең изге теләкләре язылсын иде. Аларны аңлау, тормыш-

Рәмзи Вәли. БОЛАК АРТЫНДА НИ БАР?

ка ашыру өчен, узган тарихыбыздан күренгәнчә, үзән, акыл, уяулык кына житми, ә кыюлык та кирәк. Аерым очракларда үлемгә баруга да эзер булырга кирәктер. Боларның барысын да бергә караганда гына, аларга ия булган зыялы, эшче, крестьян, яше-карты «Ватан» дигән сүзнең төп сәрен, мәгънәсен аңлый, үзән-үзе жиңеп, кирәк булса соңгы чик адымга да бара ала. Әгәр дә язманы укып, БАР һәм Мөселман коллегиясе, аның рәисе Исмәгыйль Әтнәгулов (Сәлах Әтнәгулов белән бутамаска) һ.б турында информация булса, редакция исеменә жибәрсәгез яхшы булыр иде.

Әдәбият

Вәлиев Р. К. Өзелгән дога / Рәмзи Вәлиев. –Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2007. 265 б.

Казан утлары. 2008. №6. 113-119 бб.

Рабочее дело.

Убийство аль Булгари Ваисова Гайнана//Туган жир. Родной край. № 1. 68–73 бб.

КЫЯМ ЖӘГЪФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

(Дәвамь. Башын карагыз: № 2, 3, 4, 2018)

Дамир Тажу

МИН ВАТАНЫМНАН КИТМИМ

Талип быел да жәйдә Тайсуганда калмыйча Кармышка кайта. Ләкин Кармыштагы кечкенә хужалыкта дөя кебек дүрт егеткә, дүрт туганга эш юк. Өйдәге эшләрнең барына да абыйсы Фәттәхетдин өлгереп бара. Аның инде гаиләсе, балалары бар, ул читкә чыга алмый. Талибетдин ике энесе Борһан белән Нуретдинне ияртеп Нижний Новгородка Мәкәржә ярминкәсенә Чистай су юлы белән китәләр. Узган елгы сөйләшү буенча бай сәүдәгәр Мамедовларны эзләп табалар. Карт Мамедов быел Мәкәржәгә балалары, угыллары белән жиләк-жимешләрен баржага төяп килгән була. Талип 5–6 кешелек бригада оештыра. Нинди эш бар барысын да эшлиләр. Мамедов карт үзе кибеттә утырып сәүдә итми. Ул иртәдән кичкә кадәр базардан кәжә тиресе жыя, шуларны сатып алып складка ташыта. Анда тиреләрне зурлыгына һәм сыйфатына карап аера, ун данәдә бер төсле итеп бәйләтә. Кайберләрен тоз сиптертеп бер-ике көн корытып, соңыннан бәйләттерә. Мамедов Иранга күп итеп кәжә тиресе алып китә торган була.

Талип хәлфә эш кызган вакытта да эшне туктатып, тәһарәт алып, өйлә намазын укып алалар. Мамедовка намаз укыачакларын алдан ук әйтеп куйган булалар. Иран мөселманнары Ислам динендә булсалар да имам Шигый мәзһәбендә, ягъни пәйгамбәрәбез Мөхәммәт түгел, Гали расулуллаһ дип намаз укыйлар, ният кылалар. Талип белән эшләүче шәкертләр намазны бер складта иркенерәк урын табып жәмәгать намазы укыйлар. Үзе имам тора, Нуретдин азан әйтә, намаз соңында берсе кычкырып Коръән укый. Көnnәрнең берсендә, складта эшләр берәз жиңеләйгәч шәкертләр тиз генә тәһарәтләнеп икендә намазын жәмәгать белән укырга басалар. Азан әйтәләр, камәт төшерәләр, намаз башлана. Чын ихластан намаз укып торган чакта Мамедовның оныгы болар янына килеп, намазны боздыра торган хәрәкәтләр ясый. Талип балага алай итәргә ярамаганлыгын яхшылык белән аңлатып бирә дә, намазны яңадан башлыйлар. Ләкин үзсүзле бай баласы тагын да котырып, эшәке сүзләр белән боларны сүгә, намаз тагын бозыла. Шунда Талип малайны эләктереп ала да, бик нык итеп яңагына чаба һәм артына тибеп складтан чыгарып жибәрә. Бала кычкырып елап атасына, бабасына йөгәрә. Мамедов карт

Дамир Тажи. КЫЯМ ЖӘГҖФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

3-4 кеше булып, хәнжәрләрен тотып, баланы ияртеп, ашыгып складка килеп керәләр. Шәкертләр сугыш чыгуын куркып көтеп торалар. Мамедов: «Я, углым кем урдый» дип оныгыннан сорый. Бала Талипка төртеп күрсәтә. Талип алга чыгып мәсьәләнең ничек булганын сөйләмәкче булса да, иранлылар, бигрәк тә баланың атасы, бернәрсәгә колак салмыйча, сугышырга килә: «Кем бәнем угланны урдый? Кемнең баланы уруга хакый бар»? Талип каушап калмый: «Балага мин тидем. Ләкин без орышырга теләмибез. Сез безне эштән дә куып чыгарырсыз, аңа да көчегез житәр, исәп-хисап та ясарсыз, анысына да күп гыйлем кирәкми. Әмма без сезнең белән хезмәт хакларын һәм эш шартларын сөйләшкән чакта, безгә намаз укырга имканият бирергә, шулай ук складның бер почмагында яшәргә һәм шунда намаз укырга килешкән идек. Хәзер сез шул шартларны бозасыз. Сезнең углыгыз кадерле булган кебек, безгә үз динебез кадерле. Нигә ул кечкенә генә бала була торып намазыбызны боздыра, безгә мөкаддәс булган пәйгамбәребезне яман сүзләр белән сүгә, аңа кем өйрәткән аны, мондый яман сүзләр кайсы мәмләкәтнең закунына язылган. Иранда динләргә булган мөнәсәбәт шундыймы? Без Россия мәселә-маннары ничә йөз еллардан бирле Россия кул астында яшибез. Ләкин безнең динебезгә тигән кеше юк, динне мәсхәрәләгән бер генә урыс та юк. Без аларның динен, алар безнекен хөрмәт кылалар, әлхәмдүлилла! Кем дә кем безнең динебезне хөрмәтсезләсә, аңа хөкүмәт тарафыннан жәза бирелә, төрмәгә ябалар. Монда һәммәсә дә шаһит, сезнең улыгыз безнең динне мәсхәрәләде. Безне кусагыз өстегездән жалы белән губерна-торга барабыз, адвокат яллыйбыз. Сез эшне зурга жиһәрсәгез, без дә буш килмибез». Мамедовлар эшнең башка борылыш алуын сизеп, ачулары басылып йомшаралар. Шәкертләрне кыйнарга килгән угылларын Мамедов кире борып жиһәрә, Талипны үз янына ала да, «гаеп сездә түгел, безнең угланда икән», – ди. Талип та: «Сез яхшы, без яхшы! Сез яман, без яман», – дип яхшы җавап бирә. Өнә шулай килешәләр. Үзе дә бик шиккә калган Мамедов бу низагның жиңел хәл итүенә шатланып Талипка 50 сум акча суза, шәкертләрне сыйларга куша. Әмма Талип ашыгып акчага үрелми. Ул: «Без динебезне, пәйгәмбәребезне 50 сум акчага сатмыйбыз, без сездән акча сораганыбыз юк! Безгә мондый акча кирәк түгел». Мамедов кесәсеннән тагын иллелек чыгарып Талипка суза. «Юк инде, акчагыз үзегезгә булсын, рәхмәт. Сез безгә намаз укырга рөхсәт итегез. Эшләгән эш хакларын үз вакытында биреп барыгыз, без шуңа разый, безгә шул житә», – дип, хәйләкәр Мамедовны шакаттыра. «Һм, үзе теләп, йөз сум акчадан йөз урды, бик сирәк күренеш бу». Моннан соң кечкенә малайлары складка аяк та басмый. Мамедов жомга көннәрне шәкертләргә симез сарык итләре алып, җимешләр биреп, пылау кылыгыз дип әйтә. Кергән-

дә сәлам биреп керә торган була. Бу хәл иптәшләре алдында Талипның абруен үстөрөп жибәрә. Мамедов хәтта складларының ачкычларын да аңа ышанып тапшыра. Талип Мамедовның беренче ярдәмчесенә әйләнә.

Һәр эшнәң ахыры була дигәндәй, Мәкәржә ярминкәсенә дә соңгы көннәре килеп житә. Мамедов татар шәкертләреннән бик зур файдалар күрөп исәп-хисап ясый. Хисаплашу тантаналы төстә аш-чәй янында була. Мамедов Талипка рәхмәтләр әйтә һәм аңа бергә Иранга китәргә тәклиф ясый. Мамедов Иранда байлыгы зур булуын, үзенә картаеп калуын, Талипның ярдәм күрсәтүен үтенә. Иранга бара калганда өй-жай, өйләндерү, кибет ачып бирү кебек нәрсәләргә вәгъдә итә. Сәүдәгәр бергә алып барырга ышандыра. Ә Талип тәфсилләп Ватанны ташлап китә алмаганлыгын төшендерә: «Мин үзәбезнең илне яхшы күрәм, сәүдәгәр булуны да өстәмим, хода кушса, Алла теләсә, дин-исламга хезмәт итәм...».

КАБЕР ӨСТЕНДӘ БӘХӘС

Тайсуган авылының имамы һәм атаклы мәдрәсәнең мөдәррисе Зәки хәзрәт Ногманов Уфа губернасының таулар эченә кереп утырган Мәләүз дигән авылдан булып, егет чагында Казанда мәшһүр мәгърифәтче Шиһабетдин хәзрәт Мәржанида тәгълим-тәрбия алган. Зәки хәзрәт шул Мәржанинәң иҗтиһадлы, сәләтле шәкертләреннән саналган, күзгә күренгән яшь дин галимнәреннән берсе. Зәки хәзрәт Тайсуган мәдрәсәсенә килгәнче имам хатыйп һәм мөдәррис булып мәшһүр Габделнасыр хәзрәт эшләгән була. Габделнасыр вафат булган чагында, аның уллары Галим һәм Нуриәхмәтләр яшь булып, хәзрәт урнына имам да, мәдрәсәдә мөдәррис дә була алмый калалар. Шул вакытта якин тирәдәге байлар, муллар Тайсуган мәдрәсәсенә абруен саклау, үз балаларына якында яхшы белем бирү максатында күмәкләшеп Шиһаб хәзрәتكә бер озын хат-үтенеч язып, берничә кешедән торган вәкилләр билгеләп, вафат булган мөдәррис Габделнасыр хәзрәтнең урнына басарлык имам хатыйп вә мөдәррис бирүне сорыйлар. Шиһаб Зәки галимне сайлап ала.

Зәки хәзрәт Тайсуганда 20–25 еллар дәрес әйтеп Бөгелмә, Минзәлә, Чистай, Эстәрлетамак, Бареслан тирәсендә татар авылларына бик күп мулла, мәзин, хәлфә хәзерләп чыгара. Аның Ризәтдин бин Фәхретдиннең «Мәшһүр ирләр» дигән эсәрендә ижаби яклары тасвирланган. Талип хәлфәләр үсеп мәдрәсәгә тәмамлаган вакытта Зәки хәзрәтнең яше зур булып сакал чәчләре агарып беткән була. Буйга житкән олы улы Габдулла исемле булып, Тайсуган мәдрәсәсен мәвафәкыйәтле укып бетереп, дини белем тагын да югары күтәрү һәм Ислам диненең мәшһүр галимнәреннән дәрес алу ниятендә Мисырга, Әл-Әзһәр дарелфенүненә (университет) укырга китә. Габдрахман мәхзүм анда берничә еллар укый һәм укуын бетереп алдыннан гына ютәл кәсәленә дучар булып, Мисырда

Дамир Тажи. КЫЯМ ЖӘГҖФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

21–22 яшьләрендә вакытсыз үлеп кала. Зур өметләр баглап укуйткан, үз урнына мөдәррис кылып эзерләгән кабиятле зур улының вакытсыз вафат дигән хәбәрэн ул күтәрә алмый, йөрәге какшап, йомшап кала. Шуннан соң ул озак яшәми, Тайсуганда үз өендә вафат була. Мөдрәсәдә укып йөргән икенче улы Таһирга әле 18 яшь кенә. Зәки хәзрәт вафат булды дигән хәбәр авылда таралу белән үк авылның элеккеге мулласы Габделнасыр хәзрәт варислары, бигрәк тә аның улы мөдрәсә хәлфәсе Галим, бушап калган дәрәжәле мөдәррис һәм имамлык урнына утырырга хыяллана. Зәки хәзрәт исән чакта эчтән көп дөшмәстән йөргән Габделнасыр хәзрәт балалары бу уңайлы форсатны кулдан ычкындырмас өчен баш күтәрәләр, үз тарафдарларын оештырып яшә Таһир мәхзүмгә каршы куялар.

Мәрхүм Зәки хәзрәт жиназасына бик күп халык жыела. Тайсуган халкыннан, шәкертләрдән башка, 20–30 чакрым ераклыктагы авыллардан муллалар, мәзиннәр, байлар хисапсыз күп катнашалар. Инде хәзрәтнең жәсәден күмеп, Коръән укылып, дини горәф-гадәтләр эшләнеп, садакалар таратылып беткәч, Галим хәлфә кешеләре искедән килә торган гадәт буенча зират өстендә сүз алып, мөдәррислек мәсьәләсен күтәрәләр:

– Жәмәгать! Тайсуган мөдрәсәсен бик озак еллар яшәтеп, тибрәтеп килгән кеше вә аның бердәнбер иясе – Габделнасыр хәзрәт иде. Ул вафат булган чагында балалары яшә булып, имамлыкка куеп булмаганга күрә Казаннан Зәки хәзрәтне чакыртып алганнар иде. Инде бәхетсезлеккә каршы Зәки хәзрәт бүген вафат булып дөньядан ахирәткә үтеп китте. Хода аның туфрагын жиңел итсен, иманын юлдаш әйләсен. Үзебезнең ата-бабаларыбыздан килгән тәртип буенча Тайсуган мәсҗиденең имамәте һәм мөдрәсәнең мөдәррислегә Габделнасыр хәзрәт варисларына, ягъни Галим хәлфәгә кайтаралып бирелүе лязем. Галим хәлфә белемле, яшә бер жиргә барып житкән, акылы урнашкан кеше...

Моңа каршы мөдрәсәнең карт хәлфәләреннән Яхъя хәлфә сүзгә чыгып, кабер өстенә тупланган халыкка карап, Зәки хәзрәт тарафын алып озын нотык сөйли:

– Мәрхүм Зәки хәзрәт безнең кадерле вә хөрмәтле остазымыз, мөдәррисемез иде. Шунның өчен, аның шәрәфле урынына без һичкемне эзләмиз, аның урнына кешесе, варисы бар. Остазның урнына баса ала торган улы, Таһир мәхзүм бар, – дип мәсьәләне уртага ташлый.

Каберстандагы халык икегә бүленеп, нотыклар берсе артыннан икенчесе кабатланып тора. Галим хәлфә тарафдарлары:

– Таһир әле бик яшә, ул үзен тота белми! Таһир бик әхлаксыз! Таһирның авызыннан сөте кипмәгән, сез аны мулла итмәкче буласызмы!? – дип кычкыралар. Әнә шулай мәтам мәрәсиме авыл жыенына әйләнеп китә.

«Галим хэлфэ булсын!» яки «Таһир мэхзүм булсын», – дигән авазлар һәрдаим ишетелеп тора.

Ислам дине тарихындагы «Гасыры сәгадәт» дип йөртелгән язмаларда күренгәнчә Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Галиләр заманыннан калган хөкемдарлык өчен көрәш иң югары баскычыннан алып иң түбән ноктасына чаклы сугыш, жәнжал белән дәвам итеп килгән булса, бүген Зәки хәзрәт кабере өстендә дә имамлык, мөдәррислек мирасын дуслык, татулык һәм килешү юлы белән хәл итү мөмкин булмаганлыгын тагын бер тапкыр мисал итә. Мәсьәлә чияләнгән төенгә әйләнә. Талип казый да үз фикерен әйтеп калырга ашыга. Ул Зәки хәзрәтнең татарлар, өяз халкы өчен кылган хезмәтләрен, мэдрәсәгә булган мэхәббәтен, шәкертләргә кылган яхшылыкларын баян итә. Сүзнең ахырында Зәки хәзрәтнең Тайсуган халкына, хэлфә шәкертләргә язып калдырган васыятьнамәсен укып бирә. Зәки хәзрәт анда булган гөнаһларын кичерүләрен, бөтен халыкның һәм шәкертләреннән аннан бәхил булуларын, үзе исә һәммә кешеләрдән бәхил һәм риза икәнлеген әйткән. Хатның ахырында мэдрәсә эшен туктатмастан, улы Таһирны имам вә мөдәррис кылып алуларын үтенә. Ләкин каршы як бу васыятьнамә белән килешергә уйламый да. Кычкырулар, бэхәсләр кызганнан кыза. Талип казый тагын да көчләрәк аваз белән шау-шуны басып халык жыенын үзенә карата.

– Мин бөтен хэлфәләр, шәкертләр исеменнән шушы мәҗлестә, остаз Зәки хәзрәтнең кабере өстендә, аның кабер туфрагы белән ант итеп әйтәмен ки, әгәр дә Галим хэлфәне мөдәррис кылып, хәзрәтнең васыятен аяк астына таптасагыз, инабәткә алмасагыз, Тайсуган мэдрәсәсендә бер шәкерт, бер хэлфә дә калмаячак! Мэдрәсәне ябып таралып китәчәкбез! Хәтта ачуга калса, мэдрәсәне яндырып күлен күккә очырырбыз... Шәкертләр дөрөс, дөрөс дип кычкырышалар. Халык арасыннан Талип дөрөс сөйли дигән авазлар ишетелеп кала. Галим хэлфә тарафдарлары тынып кала. Жиназа шуның белән тәмам була. Вакытлыча мэдрәсә мөдәррислегенә Талип казыйга йөкләтелә.

КӨРӘШ ДӘВАМ ИТӘ

Карт абыстайда, ягъни Таһирның әнисендә, зур сөйләшү була. Ул Талипны якты йөз белән каршы ала. Алар бергә кунак өенә кереп, хәзрәт рухына дога кылганнан соң, абыстай күз яшьләре белән сүз башлый:

– Мелла Талип, сезне чакыртып китерүемә хафа булмагыз! Зиратта сөйләгән нотыгыгызга зур рәхмәт. Хәзрәт мәрхүм үзе дә сезгә бик ышана һәм сезне ярата иде. Мин бу көндә яшь балалар белән ялгыз, ятим булып утырып калдым. Дуслар күп булганы кебек, дошманнар да юк түгел икән. Әгәр барыбыз да кулны салындырып карап торсак, хәрәкәтсез утыра бирсәк, һич нәрсәгә карамыйча безне Тайсуганнан куып жиберүләре дә мөм-

Дамир Тажи. КЫЯМ ЖӘГҖФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

кин эш икән. Үзегез беләсез, төп тамырларыбыз моннан түгел, без дә ерак жирләрдән килгән кешеләрбез. Хәзрәттән калган жирләр, сулар, болыннар, тегермәннәр, йортлар, кибетләр, мәдрәсәләр барысы да бер зур кешенек күз-колак булып, карап торуйн таләп итә. Мин үзем ялгыз гына боларның өстеннән һич нәрсә кыла алмыйм. Хужалык өстеннән идарә итәргә, көндәлек эшләргә күздән кичерү өчен яки мәслихәт биреп, әйтә торырга якалы кардәш, агай энеләребез дә монда юк ичмасам. Тайсуганда иң ышанган кешеләребездән беренчесе сез. Вақыты килгәндә, Аллаһы теләсә, без дә кулыбыздан килгән ярдәмне сезгә кызганмабыз. Хәзрәт үлем алдыннан ахыргы сүз итеп шуны әйтте: «Балалар бик яшә кала. Таһирга 18, Шакирга 14, Салихка 11 генә яшә. Хәлфәләр арасында иң туры сүзләсә, ышанычлысы Талип хәлфә, шуның өчен авыр чакта аңа мөрәжәгать кылыгыз! Сезгә һәм Таһирга ярдәм бирсә, ул гына ярдәм итә ала», – дип. Мин хәзрәтнең ахыргы сүзен, сезгә булган мәрхәббәтән әйтәргә чакырган идем. Бер мәслихәт бирсәгез һәм Таһирга эшләрен бер яклы кылып, үз кулына алганчыга кадәр ярдәм итеп барсагыз димәкчә идем. Минем бу сүзләргә Яхья, Әхмәтгәрәй, Хәсән хәлфәләргә дә житкәрсәгез иде...

Талип казый абыстайны бик диккат белән тыңлап утырды. Аның жавабы күптән әзер иде һәм ул мондый очрашуның буласын алдан ук белеп тора иде.

– Хөрмәтле абыстай! Остазымызның васыйтьләрен житкәргәгезгә рәхмәт. Кулыбыздан килгәнчә безгә тәгълим-тәрбия биргән мөгаллимебез гаиләсенә, бигерәк тә уллары Таһир мәрхүмгә һәр төрле ярдәм бирү безнең дини һәм инсани бурычыбыз. Остазның хәер догасын алу, ятимнәргә кулдан килгән ярдәмне күрсәтү безнең чын күңелдән килә торган теләгебез. Минем фикеремчә инде эшләр башланып китте. Тайсуган халкының күпчелеге, бигерәк тә бу беренче мәрхәллә картлары, мәдрәсәдәгә хәлфәләр, шәкертләр Таһир мәрхүм тарафында булганлыкларын ачык изһар иттеләр. Безгә хәзер тиз вақыт эчендә, эшнә суытмастан авылның старостасын, мәчет картларынан Хәсән, Кәрим, Хәсән, Шәрифләргә һәм шуңа ошаганнарны жыеп имамәт мәсьәләсен халык уртасында хәл кылуыбыз зарур. Шул картлар белән бергә мәдрәсәдән Әхмәтгәрәй, Яхья, Хәсән хәлфәләргә алып, Таһирның үзен дә ияртеп, һәммәбез бер булып, кәгазь-каләмнәр алып, авыл буенча, өйдән-өйгә кереп, халыктан приговор-тамга жыеп, кул куйдырып чыгышыбыз кирәк. Иртәгәдән башлап кичкә кадәр бу эшнә тәмамлап куясы иде. Соңарсак калган эшкә кар явар. Галим хәлфә тарафдарлары да тамга жыярга маташалар дип ишеттем. Халыкны алдан күреп куюыбыз шарт. Приговор булганнан соң Таһир мәрхүм мәчеттә имам торырга һәм мәдрәсәгә кереп укытырга хақы була. Фәкать, жомга намазларында хотбә, гаеф намазларында вәгазь сөйләргә

ярамыйдыр. Болары Уфадан указ алып кайтканчы кичегеп торыр. Аннан соң имтиханга эзерләнә башларбыз. Минем дә быел, исән-аман булсам, Уфага имтиханга барырга исәбем бар. Боларның икесен бергә үтәү мөмкин булыр. Таһирны Уфага алып барырмын, мөфти хәзрәтләренә бергәләп имтихан тапшырырбыз. Таһир укымышлы егет, берәз хәзерләнә төшсә сынауны үтә алыр дип ышанам. Инде аңа балалык шаукумнарын чыгарып ташларга кирәк булыр. Булыр-булмас кешеләр, яшьләр белән аралашмаса, юк-бар сүз сөйләмәскә, намаз калдырмаса һәм намазны мәчеткә кереп, жәмәгать белән бергә укырга кирәк. Бүген иң күп вакытны китапка багышларга. Хужалык та бик зур, аларны идарә итә белү дә, хужа була белү дә бик өлкән эш. Мәртәбәне, дәрәжәне тота белеп, хәзрәтнең, өйнең абруен саклау зарур...

Талип хәзрәт абыстайдан бик шат күңел белән кайтты. Ниһаять аңарга да фәкыйрь тормышында ниндидер яктылык ачылып киткәндәй була. Инде Тайсуганда яшәвенә дә ундүртенче ел китте. Алдагы эшләр Талип уйлаганча китә. Тиз арада Тайсуган халкыннан тамга жыеп алына. Мәхәллә халкы каршылык күрсәтми, тамгалар саны житәрлек туплана. Тамгалар Уфа губернаторына прошение язылып почта юлы белән жиберелә.

Кыш көннәренең берсендә Талип казый белән Таһир мәхзүм яхшы пар ат жигеп, зур артлы чанага кирәкле эйберләрне төяп, алга кучер утыртып Эстәрле ягындагы Мәләүз авылына, ягъни Зәки Байтукаловларның (Ногмановлар) туган иленә китәләр. Аңа имам-хатыйп һәм мөдәррис булу өчен указ алырга кирәк. Указ алу өчен паспорт булу шарт. Мулла булган кеше, ул вакыттагы кануннар буенча хәрби хезмәттән азат ителгән. Таһирны хәрби хезмәттән азат кылып «ак билет» алып бирергә кирәк. Мәләүздәге туган-тумачалар белән кардәшлекне яңартып, яшьләр белән танышып килү. Паспорт алу, ак билет ясату кебек эшләр бик җиңел генә башкарыла торган гамәл түгел, әлбәттә. Аның өчен күп чиновникларның бусагасын таптарга туры килә. Моңысын да ерып чыгалар. «Биргән –бигә яраган, бирмәгән нигә яраган?», – дигән, тимер «канун»ны эшләтмичә булмый. Барысы да майлау-жайлау юлы белән эшләнә.

Өсләреннән кайнар пар чыгып торган ике кара ат, зур кашовка чананы суык карда шыгырдатып өйләдән соң, татар-башкорт халкының дини мәркәзе булган Уфа шәһәренә барып керәләр. Талип белән Таһир әвәлдә Уфада бер мәртәбә дә булмаганлыктан, кайда төшсәргә, кемгә фатир керсәргә алдан уйланган һәм адреслар алынган була. Талипның һәм шулай ук Зәки хәзрәтнең якын танышы булган, Чәшеле (хәзер Лениногорск районы, Түбән Чыршылы авылы) мэдрәсәсенең мөдәррисе Барый мәхзүмнең энесе Риза хәзрәт «Духовное собрание»да казый булып хезмәт итә. Шунның өчен шәкертләрнең беренче вазыйфасы, шул Ризаэддин бин Фәхреддин-

Дамир Тажи. КЫЯМ ЖӘГҖФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

не табып сөйләшү була. Ризәэддин хәзрәт Ислам дөнъясында соңыннан бик киң танылып «Ислам тарихы», «Мәшһүр ирләр», «Асар» кебек хезмәтләр язган «Шура» журналының мөхәррире булган кеше. Якташ абзыйларын Диния нәзарәтендә очратып, аның белән киңәшләшкәннән соң, өчәүләп мөфти Мөхәммәдъяр Солтановның өенә баралар. Ул Минзәлә өязе Мәчти авылының татар дворяннарыннан чыккан, полковник, шул ук вакытта бөтен Русия мөселманнарының дини житәкчесе. Бик мөлаем гына мөфти белән күрешәләр. Талип хәлфә Зәки хәзрәтнең үлем түшәгендә ятканда мөфти Солтановка атап язган хатын, шул ук конверт эченә куелган 100 сум садаканы мөфти хәзрәтләрнең уң кулына тапшыра. Мондый хатларны көтеп алырга гадәтләнгән мөфти Солтанов хатны алып күрше бүлмәгә кереп китә. Хат белән танышканнан соң кунакларыны көләч йөз белән каршы алып, аш-чәй янында булган сөхбәтләрдән соң шәкертләргә икесенә дә вазыйфа бирелә. Бер атнадан соң имтиханга килергә дип әйтелә. Яшьләр атна буе беркайда да чыкмастан имтиханга әзерләнәләр.

Менә имтихан көннәре дә килеп житә. Диния нәзарәтенең эченә Русиянең төрле почмакларыннан килгән бик күп мөэминнәр берәр татар яки башкорт авылына дини житәкче булып китү өмете белән тупланганнар. Иртәнге сәгать унда Диния нәзарәтенең имтиханнар залында, үзенә казыйлары һәм дин галимнәре белән утырган мөфти Мөхәммәдъяр Солтанов тантаналы рәвештә имтихан мәжлесе ачып жибәрә. Беренче нәүбәттә Тайсуганнан килеп имам-хатыйп вә мөдәррислек гыйнваны таләп кыла торган Таһир Байтукаловны имтиханга тәклиф итә. Яхшы, пөхтә киенгән, башына кечкенәрәк кенә чалма уралган, өскә-башка бик матур, яшь кенә бер егет кереп, күрсәтелгән урынга тезләнеп утыра. Мөфти кешеләр сүз сөйли, имтиханның максатларын әйтеп үтә. Казыйларга нәүбәт белән саваллар бирергә рөхсәт итә. Шул имтихан мәжлесендә Таһирга дин-исламның төрле бабларыннан саваллар бирәләр. Әсасый имтихан савалларын хәзерләп, аларны тәртип белән бирүче Риза бин Фәхреддин була. Таһир мәхзүм җавапларны бик төпле бирә. Дүрт сәгать буенча дәвам иткән сынау имтиханнарында 4-5 казый төрле фәннәрдән, диннең бик күп фәлсәфи мәсьәләләреннән саваллар бирәләр. Мөфти үзе дә кызыгып китеп, берничә сораулар куя. Читтән килгән шәкертләр Таһирның гыйлемле булуыннан хәйран калып карап торалар. Имтихан ахырында мөфти Мөхәммәдъяр хәзрәт Таһирны мактый, аның белеменә зур билге куя. «Алтын жирдән чыгар – галим илдән чыгар», – дип әйтә. Имтихан мәжлесе кешеләр утыру, кагыйдә буенча һәркемгә рөхсәт ителә. Шул мәжлесне ишетеп, күрәп торган шәкертләр, имтиханның бик катгыйлыгын күрәп, тәнәфесләрдән соң, кайтып залга кермиләр яки өйләренә кайтып китәләр.

Менә нәүбәт Талип хәлфәгә дә житә. Аның тәҗрибә күберәк, яше дә бар. Ул да имтиханны бик жиңел тапшыра. Яшьләренең күңел көр, уен-көл-келе. Сынаулардан соң рәхәтләнеп Уфа шәһәрен карап йөриләр, кибет-ләрден бүләкләр алалар, атларын мул итеп солы белән сыйлыйлар. Иртә белән Тайсуганга таба чаптыралар. Авылда да ике яктагы каршылыклар тынып кала. Галим хәлфә Карабаш авылына мулла булып китә.

ЯШЬ АБЫСТАЙ КАЙДА СИН

Уфадан кайткач та Таһир хәзрәт мәчет-мәхәллә, мәдрәсә эшләрен үз кулына алып жайга сала. Хужалык эшләренең күбесен Талип хәзрәткә тапшыра. Инде яшь хәзрәткә кәләш табасы гына кала. Ләкин аның күңеленә хуш килгәннәре Тайсуганда юк. Шуның өчен Таһир хәзрәт белән Талип казый атлар жигеп авыллар буйлап кыз күзләргә чыгып китәләр. Мондый сәяхәтләр берничә айларга сузыла. Ул вакытларда татар горейф-гадәтләре буенча байларның яки мулла-мәзиннәренең кызларын читтән күзәтү дә ансат эш булмаган. Кызны күрү өчен төрле хәйләләр уйлап табарга туры килгән. Әнә шулай мыштым гына авыллар буйлап чабу нәтижәсендә Түбән Мактама авылындагы Вагыйз хәҗи дигән бер байның Фатыйма исемле кызы чибәрлеге, белеме һәм тәрбиясе, холкы белән Таһир хәзрәткә ошап кала. Вагыйз хәҗиләр тарафыннан бернинди каршылык күзәтелми. Мондый бай кияүне беркемнең дә кулдан ычкындырасы килмәс шул. Талип никах туеның башында торып, аны һәр яклап әзерләшә. Язгы матур көннәр килеп, бөтен табигать чәчәкләргә күмелгән чакта Фатыйманы Мактамадан Тайсуганга алып кайталар.

ТАЛИП КАЗЫЙГА ДА ЮЛ АЧЫЛА

1898-нче ел, Талип хәзрәткә 28 яшь. Ул бик нык борчыла, карт хәл-фәләр рәтендә йөри бит. Муллалыкка урын да юк, гаилә дә юк. Гомерең буге «мөтәүкә» (бар эшкә дә яраксыз) булып калсаң хурлыгы ни тора? Андыйлар Тайсуган мәдрәсәсендә житәрлек. Гомерләрен мәдрәсәдә заяга үткәреп, мәдрәсәне ташлап киткәч тә крәстиян хезмәтенә дә яраксыз булып хәерчелектә яшәргә мәҗбүр булалар. Чөнки укудан кала тормыш өчен берни дә белмиләр. Бу хакта Таһир белән дә киңәшләшә һәм байлар мәҗлесендә ул турыда сүз чыгыру җае килеп чыга. Түбән Мактама Вагыйз хәҗиләр йортына бик күп дәрәҗәле кунаклар жыела. Талип хәл-фәдән ничә еллар буге сабак алып килгән Яхшыбайдан Гыйльфан шәкертнең атасы Мортаза хәҗи Мусин, Яңа Әлмәттән (хәзер Әлмәт шәһәре) Якуп шәкертнең атасы Исхак хәҗи Ильясов, Яңа Нәдер авылы мулласы Яхья Габделҗаббаров (автор искәртмәсе: 1915-нче елдан ахун, совет чорында сөрелеп Себердә үлеп кала) һәм башкалар майлы ит калжаларын, каз итләрен, дөгә бәләшләрен ашап, тагын нәрсә сәңдерергә белмәстән,

Дамир Тажи. КЫЯМ ЖӘГҖФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

йомшак сырмаларга утырган хәлдә, әкерен генә сөйләшеп эчелә торган кичке чәйдә, Таһир хәзрәт Талип хәлфә мәсьәләсен уртага сала:

– Жәмәгать, мелла Талип абзый Тайсуган мәдрәсәсенә, динебезгә күп хезмәтләр итте, кулыннан килгән көчен кызганмады, атамларга һәм безгә биниһая күп ярдәм күрсәтте. Күп сөйләп тә тормыйм, аның белән барыгыз да таныш. Инде Талип абзыйга әтрафлы ярдәм күрсәтүебез фарыз. Әгәр бу мәсьәләне читләтеп үтсәк аны рәнжетү булачак. Әгәр дә мелла Талип абзыйга имамәт мәсьәләсен, ягъни аңа берәр яхшырак авылдан имамлык урыны табып бирмәсәк, ул тагын да яшъ шәкертләргә ошап, язга чыгу белән мәкәржә ярминкәсенә китәчәк. Анда Ираннан килгән сәүдәгәр тәкъдире белән шул мәмләкәткә үтеп китү фикере дә юк түгел. Талип абзыйның әйтүенчә башка чарасы калмаган булса кирәк. Аның имамлыкка шәһадәтнамәсе дә бар...

Мәжлестә утырган байлар, хажилар яшъ хәзрәтнең бу фикерен дәрәс дип табалар. Исхак хәҗи Талипны Колшәрип авылына мулла итеп алып китүне сөйли, Вәғыйз хәҗи Талипны Мактамабашы авылына имамлыкка кодалый. Шул вакыт Мортаза хәҗи үз сүзен куәтләп, Тайсуганнан 60 чакрым ераклыкта булган Рангазар авылына китәргә яхшы мөмкинлек барлыгын җиткерә. Ул Рангазарның җире күп, халкы тук, бай авыл дип мактый. Ахырдан Мортаза хәҗиниң фикере җиңеп чыга. Ул Рангазарда тиешле кешеләр белән сөйләшеп куярга вәгъдә итә. Талипка да Рангазар авылы отышлырак күренә. Бу эшнә хәл итеп чыгуны мәҗлес Мортаза хәҗигә йөклиләр. Талипка киләчәк тормышына юл ачыла.

Таһир Тайсуганга кайтып көндәлек үз эшләренә чума. Аның эшә бик күп. Ул иртән торып тәһарәтләнеп, зур боһара чалмасын киеп мәчеткә бара, анда мәчет картларына, шәкерт хәлфәләргә имам торып иртәнге намазны укыта. Мәчеттән ашыгып кайтып, абыстайның әзерләп куйган иртәнге чәен эчеп, йортка кылына торган эшләргә күрсәтмәләр бирә. Ул да булмый, чыбыркысын тотып «мулла абзый, сезне ашка алырга килгән ием!», – дип торган малайның чанасына утырып яңа туган балага исем, яки никах укырга барып килә. Үлем-житәм булганда дин ислам кагыйдәләренә тулы ригая итеп мәрхүмне җирли. Аннан кайту белән кара айгырны жигеп Зәй буендагы 6 ташлы тегермәнгә барып, анда хезмәт итә торган Фәхрәтдиннең эшен күреп, хисабын ишетеп, кирәкле тапшырыкларны биреп кайта. Аннан килүгә мәдрәсә шәкертләренә ерактан улын һәм остазын күрергә килгән аталар яки күрше авыллардан килгән таныш-белеш муллалар белән очрашып, аларны дәрәҗәсенә, байлыгына карап кабул итү, кунак кылу, бергәләп мәчеткә барып өйлә намазын укыту, мәзингә бурычлар кую... Аннан кайтып мәдрәсәдә 3–4 сәгать дәрәс әйтү, урам яктагы магазинга кереп килгән керемне барлау. Инде ашыгып

өйгө кергэндө мезин азан айтә. Тиз генә тәһарәтне яңартып икенде яки ахшам намазларына имам торулардан көннәрнең ничек үткәнән сизми дә. Таһир хәзрәт еш кына кичләрен кара айгырын жигеп, чанага утырып Тайсуганнан Әлмәткә бара да, анда Исхак хажидан алынган товарларга акча түлөп, яңа товарлар алып кайта яки базарга кадәр складта калдырырга кушып кайта. Атны тирләтеп, пошкыртып Тайсуганга кайтып кергәндә сәгать 12 ләр үтеп китә. Әмма Таһирның әле эше беткәнә юк. Иртәгә бирәсе дәрәсән яки мәчеттә укыла торган хөтбәне әзерләп куярга кирәк. Яшь абыстайның жылы урында жәйрәп ятуына карамастан ул өстәл янына утырып, абажурлы керосин лампасы астында китап актара. Әле Кодаш һәм Габдрахман авылларындагы кибетләрен күзәтергә, мал әйләнешен исәпкә алып барырга кирәк. Тагын 300 дисәтинә чөчүлек жирләре, кечкенә булса да урман, бихисап мал-туар... Шул сәбәпле Таһир хәзрәт моңарчы үзенә булышып килгән Талип хәлфәнен китүенә бер дә шатланмый. Киресенчә, Тайсуганда төпләнәп калып, үзенә хужалык эшләрендә житекчә булырга өнди, тормышында ярдәм итәчәген белдерә. Талип бу тәкъдимне кабул итми, аның үз юлы бар. Ул киткән очракта да Таһир хәзрәтнең ярдәм итүен үтенә. Таһир гөзерне кире какмый.

Көннәрнең берендә Мортаза хажи Талип мулланы Рангазар авылына алып килә. Үзенә фикердәшләре Фәртдин Дәүләтшин, Гыйльман Дәүләтшин, Раббани хажилар белән таныштыра. Алар күп сөйләшкәннән соң, Рангазарның түбән оч мәхәлләсендәгә кечкенә таш мәчеткә имам-хатыйп кылырга риза булалар. Бу мәхәлләнең мулласы Зәйнулла хәзрәт яз айларында картаеп вафат булган. Мәхәлләне тотучы һәм аларга таш мәчетне салып бирүче Фәртдин бай һәм аның энесе солдат Гыйльман Дәүләтшиннар Талип хәзрәтне ошатып, яратып, шул ук көнне халыктан приговор-тамга жыюны оештыралар. Бу язучы имам булырга, мәчеттә жомга намазы укытырга хокук бирә. Талипның башы күккә тия. Ниһаять озак еллар моң-зар белән хыялланган өметләр чыңга ашачак. Мортаза хажи Талипны янәдән Тайсуганга алып Таһир хәзрәтләрдә хушлашу мәҗлесендә катнашалар. Талипның мәдрәсәдәгә барлы-юклы әйберләрен ике чемоданга тутырып, шул ук атларда Рангазарга китәләр.

(Дәвам бар)

«ИДЕГЭЙ» ДАСТАНЫНЫҢ ЯҢА БАСМАСЫ ТУРЫНДА

Зәрия Хәбинова

2006-нче елда мәшһүр «Идегэй» дастанының яңа басмасы дөнья күрде. Татарстан китап нәширияты чыгарган бу басмада дастан тексты ике телдә – татарча һәм русча бирелгән. Китапның бизәлешен рәссам Рушан Шәмсетдинов ясаган, китапка шулай ук Байназар Әлменовның дастан геройларын сурәтләгән рәсемнәре кертелгән. «Идегэй» дастанының нинди зур каршылыклар аша халкыбызга кайтарылу тарихын искә төшерсәк, әлеге басма һәр яктан игътибарга лаек.

Фәндә дастаннарны халык авыз ижаты эсәрләре дип карау кабул ителгән. Дастаннар халык авыз ижаты эсәрләре саналса да, аларны үз чорларында башлап тудырган, тарихи вакыйгаларны фантазияләре белән баеткан, аларны саклаган һәм халыкка ишеттергән аерым кешеләр булган, билгеле. Алтын Урда дәүләтендә XIV–XV гасырларда барган фажигале көрәш вакыйгаларын сурәтләгән «Идегэй» дастаны – моның бер гүзәл үрнәге булап тора. Дастанның утыздан артык вариантлары билгеле һәм элек бер дәүләттә яшәгән, хәзер аерымланган халыклар һәммәсе аны үз дастаны, үз тарихы дип таный.

«Идегэй» дастанын халык жырауларыннан язып алуга, аның тупланмаларын барлыкка китерүгә XVIII–XIX гасырдан башлап күп галимнәр көч куйганнар. Алманлы Радлов Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм), Нигъмәт Хәким жыйган тупланмалар аерым басылып, китапларда урын алдылар. Танылган галим, драматург, шагыйрь Нәкый Исәнбәт дастан тупланмаларыннан файдаланып, эсәрнең жыйнама вариантын барлыкка китергән. Үз вакытында Нәкый ага дастанны торгызуга кагылышлы әйтелгән тәнкыйть сүзләренә каршы дипломатларча, жыйнама текст төзү «сәнгать реставраторлыгы булу ягыннан, беркадәр ижади эш итеп тә каралырга тиеш», – дип җавап биргән булган. «Идегэй» дастаны турында сүз барганда, гадәттә Нәкый аганың жыйнама варианты күз алдында тотыла.

Дастан белән кызыксынып, дастанның һәр яңа басмасын укып, карап, чагыштырып барам. Китапханәмдә «Казан утлары»нда 1989-ның беренче санында басылган, Нәкый Исәнбәт исеме теркәлгән, Флора Әхмәтова кереш сүз язган тупланмасы да, 1988-нче елда аерым китап булып чыккан, Илбарис Надиров кереш сүз язган тупланма да, аннан соң басылган нөсхәләр дә бар. Бу жәйдә басылган барлык вариантларны кабат жентекләп укып, чагыштырап чыктым. Чагыштырулар бик гыйбрәтле нәтижеләргә китерәләр. Нәрсәдән гыйбрәт соң басмалардагы аермалар?

Күзгә ташлана торган беренче аерма – 1994-нче елдан башлап дастан-ның төзүчесе буларак Нәкый Исәнбәт исеме бөтенләй телгә алынмый икән бит. 1994-нче елда аерым китап булып чыккан басмада, төзүче-мөхәррир итеп Галимжан Гыйльманов күрсәтелгән, ә 2006-нчы елгы басмада төзүче буларак беркем дә күрсәтелмәгән. Белгечләр, әдәбият галимнәре бу үзгәрешне ничек аңлаталар икән? Белүемчә, халыктан язып алынган һәр эсәр әдәби эшкәртелүгә дучар. Шуңа гадәттә басма вариантта эсәрне язып алучы һәм әдәби эшкәртүче күрсәтелми калмый. Мисалга Гомәр Бәшировның халыктан язып алынган мазәкләрен китерергә була. Ул аны әдәби эшкәрткән һәм үз жыйнамасы итеп бастырып чыгарган. Беркем дә аның мазәкләрен Гомәр Бәширов исемең төшереп калдырып матбугатка бирми.

Халыктан жыелган авыз ижатын әдәбиятта икенче төрле куллану да бар. Язучы халык авыз ижаты эсәрләрен яңа эсәргә этәргеч буларак файдалана ала. Тукай үзенәң атаклы «Шүрәле»сен халык әкиятләренә таянып язганын искә төшерик. Икенче мисал итеп Гөтенның «Фауст» трагедиясен китерергә була. Гөте ижат иткән «Фауст»ка этәргеч булып халык хәтерендә сакланган көчле күз буучы (маг) урындагы истәлек-язмалар хезмәт иткәнә мәгълүм. Һәр очракта да әдәбият галимнәре эсәрнең нинди тупланмаларга таянып язылганын, ничек файдаланылганын күрсәтми калмыйлар, шул ук «Шүрәле»не Тукай исемең төшереп калдырып, халык әкиятә дип тә бирмиләр. Нәкый Исәнбәтнең үз сүзләрен истә тотып, халык авыз ижаты эсәре булган дастанны әдәби эшкәрткәндә, ул бу ике ысулны да кулланган дип әйтергә була.

«Идегәй» дастаны безнең күңелләрдә бик борыңгы тамыр дәверләрдән килгән өлге (үрнәк) герой образын калкыта, үткәннәрнең белеген (белемен), горөф-гадәтләрен (Идегәйнең кемлеген ачыклау күренеше) хәтеребезгә сала, ата-бабаларыбызны дөнья халыклары арасында көчле иткән жайдакның дусты – атка мәдхия жырлый. Дастан күпкырлы, татар галәмен киң колачлаган эсәр буларак, үз эчендә әлегә өйрәнелмәгән катламнар да саклай булып. Дастанның китап булып басылган һәр вариантында да Нәкый Исәнбәт торгызган жыйнамадагы (1989-нчы елгы «Казан утлары» варианты) борыңгы белем, горөф-гадәт һәм атка кагылышлы кайбер сүзләргә жиңеләйтеп биреп, борыңгылар салган мәгънәсә юкка чыкканы күзгә ташлана.

Үзгәртеп бирелгән урыннардаң берничә мисал карап китик. Сүз яки сүзтезмәләр башта 1989-нчы елгы Казан утлары басмасыннан, аннан 2006-нчы елгы басмадаң бирелә.

«Боты-савыры көрән ат» «боты савырды көрән ат» дип үзгәртелгән. Савыр – арт сан, савырлы – сыйфат, ә нәрсә аңлата? Икенче жирдә «биле-савыры» «биле савырды» дип үзгәртелгән.

Зәрия Хәбипова. "ИДЕГӘЙ" ДАСТАНЫНЫҢ ЯҢА БАСМАСЫ ТУРЫНДА

«Арбан да арбан йөгертөп» – «алпан да тилпән йөгертөп». Арбан, арбау – үзенә тарту, карату дигәнне аңлата, матур димәк, ә алпан-тилпән йөгөргән ат матур була алмый бит.

«Ашаганы казы – ял булды» – «ашаган казы – ял булды» Бер хәреф(ы) төшөп калган, әмма казылык һәм жылкә ите ашау урынына каз ашап, ял иткән булып аңлашыла.

«Башы белән түтәрәм» – «башы белән күтәрөп». Түтәрәм булса жинелгән дошманны зур ит кисәге кебек итеп хан каршына алып килгәнә күзаллана, дошманны мыскыллау да ишетелә, «күтәрөп» дисәк фикер гадиләшә.

«Кам йөргөсөн бәйге итәр» – «Каң йөргөсөн бәйге итәр»

Кам йөргөсө – баланы юлда йөртү өчен көйләнгән кыйммәтле мех биләүсә, изгеләштерелгән булырга тиеш, аны бәйгедә бүләк урынына куллану (бәйге итәр) – горөф-гадәтне бозу саналганы аңлашыла. Үзгәртелгән сүзтезмәдә мәгънә аңлаешсыз.

«Булаттан кыеш чыкканмын» – «болыттан кыеш чыкканмын». Беренче сүзтезмәдән: үзе булат ул, әмма кәкерерәк чыкканы аңлашыла, ә үзгәртелгән сүзтезмәдә кыеш чыгуга болытның ни катнашы бар, аңлашылмый.

«Сырын сырдаучылардан сырдырдым» – «сырын сыраучылардан сырдырдым». Сырны сырлау – гади сөйләмдә дә киң кулланыла торган сүзтезмә, сүз монда көйсезлек турында бара. Ә «сыраучы» (сыру дигәннән?) дип үзгәртсән, киная югала.

Дастан жыраулар тарафыныннан башкарыла торган әсәр буларак, телнең борынгы көен-тәмен нык тоеп, сөйләгәндә аерым сүзләргә басым ясап әйтеп, тәәсирне көчәйтә торган элементларга бик бай. Андый сүзләргә төшөрөп калдырып, текстны гадиләштергәндә, бу тәәсир югала. Берничә мисалда карап китик.

«Аягыма бер мөхәссәр итәрмен» – «Аягыма мөхәссәр итәрмен». Баштагы сүзтезмәдә «бер» сүзе янау буларак яңгырый.

«Юык булса да житә алмам» – «Юыкта булса житә алмам». Беренче жөмләдә «да» кисәкчәсә хәвөфлө төсмер бирөп, сөйләгәндә мәгънәне тагын да көчәйтөргә мөмкинлек бирә.

«Бер дәм йокы тартмады» – «Бер дә йокы тартмады». «Дәм» – мизгел дигәнне аңлата, телебездә бүгөн дә кулланырлык бик матур сүз бит.

Яңа басмада (2006) хәреф хаталары да күп очырый. Хәзер китاپны басарга биргәнче жөнтөклөп уку модада түгел күрәсөң. Нәкий ага дастанны торгызуны «сәнгать реставраторлыгы» дип атаса, мондый хаталар сурәттәге боуларның тоныклануына, я бөтөнләй кубып төшүенә китерәләр түгелме?

Тагын бер аерма – яңа басмада күп кенә шигъри юллар өстәлгән. Арада аңлаешсызлары да бар, әмма бу кыска язмада аларга тукталып тормый-

быз. Без матбугаттан Нәкый Исәнбәтнең дастанны китап итеп чыгарырга эзерлэгәннен беләбез, бәлки бу өстәмәләр шул эзерләнгән булачак китаптан алынгандыр, бәлки дастанның башка вариантларыннан кертелгәндер. 1994, 2006-нчы елгы басмаларда кереш сүз бирелмәү дә бу өстәмә үзгәрешләргә серле итә. «Идегәй» дастаны – дөнья классикасының жәүһәрләре белән тигез куярлык көчле әсәр. Танылган мөхәррир Рәис Даутовның шул турыда үз фикерен матбугатта да ныклап әйткәне булды.

Мәдәният көчле халыкларда һәр тарихи шәхесне – хәзер аңа ниниди бәя бирелә, ул әһәмиятле түгел – һәръяклап тикшереп, күптөрле хезмәтләр язганнарын беләбез. Тарихи шәхесләр сәхнә әсәрләренең геройлары булып та гәүдәләнәләр. 1812-нче елгы сугыш турында сөйләгәндә Наполеон, Кутузов образлары үзәккә куела, Икенче бөтендөнья сугышын Сталин, Гитлер исемнәрен телгә алмыйча күрсәтеп булмый. Алар бит тарихта булганнар, ничек яшәреп калдырасың? Аларны яшергәч, ул тарих булмый торгандыр инде.

Идегәй би – үз чорының тарихка кергән кыю гаскәр башы, зирәк дипломаты, халык идеал хаким итеп кабул иткән көчле шәхес, аерым дәүләт булып танылган Нугай Урдасына нигез салучы. Шуңа фәнни һәм сәнгати яктан дәрәҗә, тулы яктыртылган Идегәй шәхес һәм аның нәселе тарихы татар халкы өчен бик әһәмиятле.

Әһәмиятле... Әмма «Идегәй» дастаны жирлегендә иҗат ителгән «Алтын Урда» балетында (либретто авторы Р. Харис) Идегәй би исеме бөтенләй төшеп калган, ул статусы түбәнәйтеп, исемсез «мурза» (морзалар – би, бәк балалары, Идегәй биненң уулары шулай йөртелгән) дип кенә бирелә. Заманны кайнаткан, үзе заман үзәгендә кайнаган мәшһүр зат билгесез битлек астына яшерелгәнә һичничек аңлашылмый.

Безнең халкыбыз өчен тарих пәрдәсе күп еллар ябык булды. Ул әле ачылып кына килә. Тарихны сәнгати яктырткан «Идегәй» дастаны узган сәхифәләргә барлаганда бәһәсез хәзинә булганны күңеләбезгә алып, дастанны бөтен нечкәлегә, матурлыгы белән сакласак иде, аны халыкка кайтарган кешеләр хезмәтен бозмасак, югалтмасак иде.

Әдәбият

1. Идегәй. Татар халык дастаны. Казан утлары. 1989. № 1.
2. Идегәй. Татар халык дастаны – Казан: Тат. кит. нәшр., 2006.
3. Миллият сүзлегә: Аңлатмалы сүзлек – Казан: Мәгариф, 2007.
4. Әхмәтъянов Р. Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлегә – Казан: Тат. кит. нәшр., 2001.
5. Әхмәтжанов М. И. Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы – Казан: Тат. кит. нәшр., 2009.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлегә. Өч томда – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981.

Наше историко-краеведческое наследие

«МӘЛИКӘ КИТАБЫ» ТАРИХЫ

(Дәвам. Башын карагыз: № 1, 2, 3, 4, 2018)

Ф. З. Яхин

«Мәликә китабы»нда кыз алга таба мондый соравын бирә: «Гыйлемме йә малмы әфзаль [өстен]?» Егет аңа болай дип белдерә: «Гыйлем әфзаль торыр, аның өчен кем, гыйлем – игәсенә [иясенә] дусл торыр, мал – игәсенә дошман торыр. Гыйлем хәрж кылсаң [сарыф итсәң] – артар, малны хәрж кылсаң – әкесләр [кимер]. Гыйлем – игәсегә Кыямәт көне шәфкать кылыр [файда, ярдәм итәр]». Һәм шунда Габделхәлимгә Мәликә, «остазыңа дан булсын» дип, соклануын белдерә. Бу аның икенче тапкыр бу сүзләргә әйтүе. Әмма анда да кыз егетнең үзенә түгел, укытучысына бәясен белдерә. Бу исә юктан гына түгел, бәлки замананың үзгәргән булуын, инде остазлардан өйрәнү, белемне аңлы галимнәрдән алу дәвергә килгәнлегә хакында сөйлә торган факт. Әлбәттә, шик юк, шул заманга хас этикет та бу. Әмма этикетлар бер-бер сәбәп белән, асыл нигездә барлыкка киләләр, ягъни алар өчен фәлсәфи мәйдан һичшиксез кирәк. Хакыйкәтне тануга мөгаллимсез ирешү ислам мәдәни дөньясында «гыйрфан» дип атала, ягъни «нурлану» була. Суфиларда гыйрфан югары куелган. Гыйрфанның беренче фәлсәфи нигезләмәләре борынгы грек философлары тарафыннан эшләнә һәм аны эзотеризм буларак аңларга кирәк. Бер яктан ул – оккультизмга бәйлә, ягъни шаманнарныкы һәм суфиларныкы кебек йола практикасына бәйлә, ритуаль практикага бирелүгә, ә икенче яктан – уйлану һәм рухи эзләнүләр барышында аңлап алуга, төшенүгә ирешүгә караган халәт. Аны шулай ук шәехтән мөриткә тапшырылучы серлә гыйлем, яисә гыйлем серләре буларак та аңларга кирәк. Суфиларда гыйрфан төшенчәсә IX гасырда эшләнелә башлый, XII йөздә, суфичылык формалашкач, ягъни суфилык тарикәтләре барлыкка килгәч, ул оккультизмның ритуаль практикасына да күчәләр.

«Мәликә китабы» үз чорының мәдәни үсеш дәрәжәсен ачык чагылдырган әдәби әсәр. Анда дини һәм дөньяви тәгълиматлар бергә, бер жепкә тезелгәннәр. Ул – тормышның чагылышы. Бу очракта милли тор-мышыбызның көзгәсә һәм анда иске заман татар яшәшәненә эчкә һәм

тышкы үзенчәлектәре, фикри үсешенң уңышлары һәм хаталары ачык сиземләнәп торалар. Әмма ул теле ягыннан һәм әдәби эшләнеше белән халык әдәбияты әсәре стилиндә барлыкка китерелгән. Аның шундый булуының сәбәпләре шулай ук үз чорының әдәби һәм тел үзенчәлектәренә бәйле. Автор бу әсәрен тирән эчтәлекле, фәнни әһәмияткә ия гыйльми эзләнүләр рәвешендә дә, тәэссоратка һәм сурәтлүүләргә корылган югары зәвыклы әдәби әсәр рәвешендә дә тәкъдим итми. Әгәр «Мәликә китабы» югары дәрәжәдә язылса, аның даны тиз арада дөньяга таралыр иде. Үз исемен сер итеп калдырган кебек, әсәрен дә автор «күзгә кермәслек» итеп халык әдәбияты кысаларында барлыкка китергән. «Мәликә китабы» шушы форматта мәйданга чыгарылган дигән фикер акылга сыешлы, мәсьәләне дөрөс аңларга ярдәм итә кебек. Һәр әдәби әсәренң мәдәни-тарихи яктан зур әһәмияткә ия булуын төшенү өчен аның формасына түгел, эчтәлегенә игътибар юнәлтәргә кирәк.

Китапта кыз алга таба мондый сорау бирә: «Хәүва-ананы Адәм-атаның эчендинме яратты, йә тышындинме яратты?». Мондый сорауны уйлап табарга кирәк бит! Без ана бу җавапны сөйли алыр идек: Адәмнең кабыргасыннан Хәүва бар ителде, шулай булгач, кабырга эчке якта булганы өчен, әлбәттә, Хәүва да Адәмнең эченнән яратылды, дип. Өегетнең җавабы мондый: «Эчедин. Әгәр тышыдин яратса иде, иркәк дик [ир бала кебек] ачык-ялаң [ачык-ялангач] йөрер иде». Монда мантийк бөтенләй башка төрле һәм хатын-кызның һәрвакыт күлмәкчән йөрүенң сәбәбен күрсәтү юлы белән сорауга җавап төзелгән.

Әсәрдә мондый XI гасыр акыл ияләренең фикерләүләренә хас җаваплар очрап тора. Алар гади тоелган текстның катлаулы, үрелеп баручы фаразлар һәм мәгънәләр белән тулы булуы хакында да, андый урыннарның «Мәликә китабы» язылган чорда халыкта бәхәс мәйданында йөргәнлегенә турында да сөйләләр.

Ө менә кызның: «Иркәкдин теши [кыз] булды. Тешидин иркәк булды – ул кем торыр?», – дигән сорауына, өегетнең: «Адәмдин Хәүва булды, Мәрьямдин Гәйсә булды», – дип җавап бирүен ничек аңларга? Дини-сәясәи яктан да бу уңышлы җавап, Коръән хакыйкәтләренә дә туры килә, ягъни Гәйсә пәйгамбәрнең Аллаһы тәгалә тарафыннан, Адәмнән Хәүваны бар кылган кебек «булдыруы» ачык белдерелә. Халкыбызда бу кадр акыл һәм белемнәр булганлыгы бүгенге укучыны хәйран итә.

Шушы рухтагы фәлсәфә «Мәликә китабы»нда алга таба да дәвам итә. Кыз сорый: «Ике нәрсә әкесмәз [кимемәс, киселмәс], ул нә торыр?». Өегет җавап бирә: «Оҗмах нигъмәте мәэминдин әкесмәз, тәмуг газабы кяферләрдин әкесмәз». Кыз сорый: «Йете нәмәрсә бер-бередин туймаз, ул нә торыр?». Өегет җавап бирә: «Әүвәл, күз – бакмакдин туймаз, иркәк – зә-

гыйфәдин (хатын-кыздан), ут – утындин, галим – гыйлемдин, бай – малдин, адәм гомере – яшәмакдин туймазлар». Егетнең бу җаваплары – чын мөселман кешегә хас фикерләүләр нәтижәсе, алар, шул ук вакытта, халык ишануларына, мәкальләренә, дөньяны танып белүенә дә нигезләнгәннәр. Алар хакыйкәт буларак кабул ителәләр, әйтем-мәкаль рәвешләрен алалар.

Суфиликның аерымы бер тарикәт тәғлиматы буларак формалашуы, ягъни суфиликның суфичылыкка күчүе өчен бездә «Мәликә китабы» язылган чорда шактый ныклы дини-фәлсәфи җирлек барлыкка килгәнлеген төшенү кирәк.

Егетнең алга таба биргән җаваплары шулай ук ислам дини карашлары кысаларында формалаштырыла кебек. Әмма аларда төркиләргә хас күзаллаулар да урын алгалый. Кыз сорый: «Җан нә йирдин керәр вә нә йирдин чыкар?». Бу сорауга егет: «Кафәсендин [баш чүмеченнән] керәр, агызындин чыгар», – дип җавап бирә. Монда ул гарәп сүзен куллана: «кафә». Бу заманнарда бездә «баш чүмече», яки аның урынына башка бер сүз, мәсәлән, «баш арты» кебек, «кафә»не аңлатырлык термин буларак сүз булмаган дип уйлау монда урынсыз. Габделхәлимнең монда гарәптән алынма сүзгә куллануы мәгънәләренең телебезгә төшенчәләр белән бергә керүе хакында да, халкыбызда исламга кадәрге дәверләрдә җанның тәнгә ни рәвешле ирешүен баян итүче мифологик күзаллауларның башкачарак булулары турында да сөйлә. Ә менә җанның авыздан чыгуы мәсьәләсендә бездә башка халыкларның күзаллауларынан аермалыklar күзәтелмәгән. Кешеләр хәтта тән төсләре белән аерылсыннар, төрле милләт вәкилләре булсыннар, әмма барыбер дә физиологик яктан бертөрлеләр. Җан чыкканда тән аяктан суына башлый. Аннары, җан, рух – болар фарсы һәм гарәп сүзләре, төрки халыкларда аның эквиваленты – тын. Аның кулланылыштан читләштерелүе мәгънәләренең алмашынуы һәм күзаллауларның үзгәреше сәбәбеннән икәнлеген аңлау өчен дәлил-раслаулар таләп ителми. Ә тын – авыздан чыга. Габделхәлимнең җавабы җан иңү һәм китү хакындагы төркиләргә карашларына нигезләнгән булуы монда аңлашылып тора.

1846 нчы елгы «Мәликә китабы» басмасында җанның кайдан керүе хакындагы кызның соравына егет: «Кагасендин керер», – дип җавап биргәнлеге язылган. Хашиядә бу сүзгә «ягъни йилкәсе» дигән аңлатма бирелгән. Шулай итеп, җан кешегә җилкәсеннән керә булып чыга.

Мәликә сорый: «Нәчә нәмәрсә адәмгә фәкыйрьлек килтерер?». Кыз монда юксыллыкны да, мохтаждылыкны да атамый, бәлки «фәкыйрьлек» дип ачык итеп сорый. Инде язып узганыбызча, – ул мәсьәләгә кабат тукталу хәерле дип беләбез, – Ә. Яссәвинең бүгенге көнгә килеп җиткән китапларыннан берсе «Фәкыйрь-намә» дип атала. Ул тарикәт гыйлеменә

багышланган, трактат кысаларында язылган хезмәте. Анда «яссәвия тарикате»нең (ул «җаһрия тарикате» исеме белән дә билгеле) эчтәлеге, асылы, баскычлары аңлатылган. Ә.Яссәвинең үз тарикатен ничек дип исемләве «Фәкыйрь-намә» дип трактат-рисаләсен атавыннан үк аңлашыла, димәк ул фәкыйрьләр тарикате. Егеткә кыз сорау биргәнендә кызның бу тарикатне күздә тотмавы аңлашылып тора, әсәр авторы да ул хакта хәбәрдар түгел, егетнең дә «Фәкыйрь-намә»не белүе сизелми, югыйсә әсәр яки тарикат исәпкә алынмый калмас иде. Әгәр дә Ә.Яссәвинең Төркестан кешесе икәнлеген искә төшерсәк, Мәликәгә Габделхәлимнең Төркестаннан килүен хәтердә тотсак, егетнең кызга җавабы нинди булырга тиешлеген алдан белеп торы авыр түгел сыман. Җавап сүзләре авторының суфичылык һәм Ә.Яссәви тарикатеннән бөтенләй дә хәбәрдар түгеллегендә сөйләләр. Бу факт «Мәликә китабы»ның Ә.Яссәви чорына кадәр язылганлыгын ачыклауда өстәмә дәлил була ала. Аны туры, катгый дәлил итеп файдалану да урынлы. Борынгы әсәрнең язылу датасы кулъязмасында күрсәтелү генә аз, аның хакыйкәт икәнлеген раслаучы фәнни анализ кирәк, китапның авторын төгәл билгеләү дә урынсыз барлык төр раслауларны юкка чыгару көченә ия. Боларны онытырга ярамый. Фән – аңлата, фактларны ачыклай, ә фактлар – хакыйкәтне раслыйлар. Шуңа да фактларның хактан да дөрөс булуларына гарантияне бары тик фәнни тикшеренү эше генә бирә ала.

Кызның соравына егет бу рәвешле җавап бирә: «Әүвәл – ялган сүзләсә, икенче – ялган ант эчсә, җәнәбәтдә [җенси мөнәсәбәт сәбәплә тәһарәте китүдән соң] тәгамь йийсә [ризык ашаса], һәр чүп берлән теш кауласа [каезласа], нан ушакын [икмәк кисәген, валчыгын] йиргә сачсә, кулын юмай тәгамь йийсә, ата-ана исемен тотып чарласа [әйтеп чакырса], тәһарәт кылган йирдә намаз укыса, ыштанын аяк үзрә [аяк өстә] торып кисә, «өф» берлә чыраг очырса [утны өрөп сүндөрсә, ягъни өрөп очкын очырса], итәге [күлмәк итәге] берлә йөзен сөртсә, гыйлемне хур кылса – боларның барчасы хурлык килтерер».

Бу йола-ышанулар кайсы халыкка карыйлар? XII–XIII гасырлар фарсы шагыйре Фәриддин Гаттар «Хәмде-бихәдде» [«Аллаһыга чиксез мактаулар»] дидактикага корылган нәсыйхәтләр поэмасында аларны яза-чак әле. Егетнең җавабында кайбер урыннарда гарәп сүзләре кулланылган, ә калган хәбәрләре төрки мәгънәләрдән гыйбарәт. Шушы фактныгына игътибар күзәндә тоту да бу йола-ышануларның төрки-мөселман жирлегендә тууы хакында сөйләгән аңларга булыша. Гарәп халкына хас, ислам дине йолаларына кертелгәннәре дә арада бар. Башкача мөмкин дә түгел. Дөрөс, дин эхлагы таләпләре аларга шундый тирән сөңдерелгәннәр, чын ислами ышанулар дәрәжәсенә җиткерелүләре өчен

бик тә уңай төс алганнар. Тагын да шунысы әһәмиятле, егеттән кыз бу юлы һичбер дәлил сорамай, аның җавабын кабул итә һәм: «Хатыннарның берничә җыгыле бар торыр, кайсылар торыр?» – дип сорый. Егет: «Бер җыгыле атка беңзәр [атка охшар] – вафасы юк [ышанычсыз], бер җыгыле кортка [бүрегә] беңзәр – әманәткә хыянәт кылыр, бер җыгыле эткә беңзәр – хәләлега [иренә] канәгать кылмаз, бер җыгыле – бинамаз [намазсыз] булгай, бер җыгыле – коңызга [козгынга] беңзәр, һәр бодакдин һәр бодакга кунар [ботактан-ботакка күчеп йөрер], бер җыгыле мәймүнга [маймылга] беңзәр – һәр кешегә бер бакып көләр, бер җыгыле ишәккә беңзәр – сүзгә колак куймаз, бер җыгыле шайтанга беңзәр – кун кешеләрне [бергә яшәүчеләрне, күршеләрне] орышыр. Кауләһи тәгалә: «Вәкыйна газабан-нар!» [«Ут газабыннан сакла!», – дип әйтте Хак тәгалә]». Шулай итеп «Мәликә китабы» хатын-кызларны 7–8 төрле табигатькә бүлә. Аларның хаслыгы ат, бүре, эт, козгын, маймыл, ишәк һәм шайтан кебекләрдән гыйбарәт икән. Намазсыз хатын үзе генә, аерым атала. Монда шайтанга охшату һәм намазсыз хатынны искә төшерү – ислам дине таралу белән бәйлә күзаллаулар икәнлегә аңлашылып тора. Шайтан урынына электә дию булуы бик ихтимал. Кешеләрнең табигатен эш-гамәлләренә, ягъни җыгыленә бәйлә билгеләү дә кызыклы. Әсәрдә «Кауләһи тәгалә» дип, «Әли-Гыймран» сүрәсеннән (Коръәннең өченче сүрәсеннән) 16 нче аятнең ахыры искә алына:

«عذاب الناروقينا»

Тулысы белән ул болай:

«الذين يقولون ربنا انا فاغفر لنا ذنوبنا و قنا عذاب النار»

[«Әл-ләзинә йәкулүнә Раббана мәннә фагъфирләна зунүбәнә вә кыйна газабан-нар» (3/16: «Раббыбыз, ышанабыз, гөнаһларыбызны ярлыка һәм безне ут газабыннан [тәмугтан] коткар!», – дип үтенүчеләрне)].

«Мәликә китабы»нда бу аят кыскартылып, «Һәм газап утыннан сакла!» рәвешендә бирелә. Димәк, монда нәкъ менә шушындый хатыннар, ягъни ат, бүре, эт, козгын, маймыл, ишәк һәм шайтан табигатьләренә ия, намазсыз кебекләр, автор тарафыннан тәмуг газабы белән тиң куелалар. Тагын да шунысы әһәмиятле, бу урында борынгы төрки бабаларыбызның хатын-кызларга хас үзенчәлекләренә ничек һәм нинди итеп күзаллаулары чагылыш тапкан. Юкка гынамы татарда, мәсәлән: «Ат белән хатынга таянма, көзгә бозга таян», – дигән кебек, һ.б. шушындый әчтәлекле һәм фикри юнәлешле мәкальләр, әйтемнәр бар? Автор халкыбызга хас борынгы ышануларны, танып-белүләрне әсәрендә, дини терминология кулланып, мөселманча күзаллауга әверелдерә, шулай «шәригать ясый». Ул, шушы рәвешле эш итеп, урыны-урыны белән ислам диненә генә хас аңлатмаларга да күчә. Бу исә әсәргә мөкатдәс тарихи-әдәби ядкәр итүдә

үз ролен башкара. Кыз сорый: «Очмах [ожмах] кемнэргэ мөштак [өметтэ] торыр?», – дип. Элбэттэ, ожмахка кертелэчэк, изге кешелэрнең кемнэр булуы хакында сүз бара бу урында. Аңа жавабында егет боларны эйтэ:

1. Ураза тотучылар;
2. Начар сүздән теллэрен саклаучылар;
3. Корьән укучылар;
4. Ачларга ризык бирүчеләр;
5. Егетлектэ тәүбә кылучылар;
6. Сэхәрдә уяу булучылар;
7. Үзенә нәрсә теләсэләр – башкаларга да шуны теләүчеләр.

Димәк, шушы кешеләр жәннәтле булачаклар.

Боларның һәммәсе арасында «егетлектэ тәүбә кылучылар» берни-кадәр аерылып тора. Ул фикер кешегә яшыли тәүфыйк керү хакында, ягъни гайрәтле чакта бәләләнми калу турында, элбәттә. Болар ислам тәгълиматы тарафыннан ачык эшләнелгән, диннең нечкә мәсьәләләрен-нән. «Мәликә китабы» аларны бернинди бәхәссез, аңлатуларсыз һәм төшендерүсез хәбәр итә. Бу ягы белән әсәр тагын да мактауга лаеклы. Аңа хакыйкәтләрне шушы рәвешле ачыклауда халык әдәбияты төрөнә бәйле язылуы ярдәм итә.

Алга таба кыз: «Дүрт сәаль сорап, йәнә дүрт сәаль айган [эйткән] кем торыр?», – дип сорый. «Муса пәйгамбәр торыр», – дип җавап бирә егет. Һәм мондый хәбәр сөйли: Аллаһы тәгалә белән сөйләшү өчен Муса пәйгамбәр Тур Синага, ягъни Сина тавына күтәрелә. Ул анда болай дип үтенә:

– И бар Ходаем, тырышлык бирдең, авыру-чир бирмәсәң ни булды?

Аңа Аллаһы тәгалә эйтә:

– И Муса, авыру-чир бирмәсәм, һичкем мине исенә алмас иде, – ди.

Монда Муса пәйгамбәр, «тырышлык» дигәнәндә, ихтыярны күздә тотта. Кешенең гамәлендә ирекле булуы һәм булмавы ихтыярына таянуына яисә язмышка өметенә бәйле. «Язмыш» һәм «ихтыяр» дигәнәндә, асылда, биргәнә өмет һәм үз ягыңнан тырышлык күрсәтү тиешлек мәсьәләләрен алга чыгара. Муса пәйгамбәрнең соравында тырышлыкка авыру-чир каршы куелган. Моннан чыгып без тырышлыкның – ихтыяр, авыруның исә язмыш икәнлеген күзалларга мөмкинбезд. Әмма боларның икесе дә шулай ук Аллаһы тәгаләдән. Ихтыяры белән кеше максатына ирешеп, шушы юлда үссенүчән була, чир-авыру аны Аллаһы тәгалә хөкеменә кайтара дип аңларга кирәк. Бәндә ниятли, Аллаһы тәгаләдән язылганча була. Бусы – эшгарилар фәлсәфәсе.

Аллаһы тәгаләгә Муса пәйгамбәрнең икенче соравы моңардан гыйбарәт:

– И бар Ходаем, тереклек-яшәү бирдең, үлем бирмәсәң ни булды?

Аллаһы тәгалә аңа әйтә:

– Үлем бирмәсәм, халык миннән курыкмас иде, – ди.

Димәк, авыру-чир бәндәләргә Аллаһының барлыгын искәртә, үлем хәвефе аларны Аллаһының каһәрәннән куркытып тота. Бу исә үлемнән курыкмаган кеше Ходайның каһәрәннән үзен өстен куючы икәнлегенә хакында сөйли. Муса пәйгамбәр һәм Аллаһының шушы сөйләшүләреннән тирән мәгънәле фәлсәфәләр туа. Аларны ислам дине алып килгән яңа караш буларак та бәяләү урынлы. Болары да рәсми дини тәгълимат өйрәткәнчә.

Аллаһы тәгаләгә Муса пәйгамбәр өченче сорауы белән мөрәҗәгать итә:

– И Ходаем, оҗмах яраттың, тәмуҗ яратмасаң ни булды?

Хак тәгалә әйтә:

– И Муса, әгәр тәмуҗ яратмасам иде, һичкем минем рәхәтем өметендә булмас иде, – ди.

Димәк, бәндәләр Аллаһы тәгаләнең рәхмәте сәбәбеннән генә жәннәтләр булалар. Бусы да әшгариларча.

Моннан соң Аллаһы тәгаләгә Мусаның дүртенче сорауы бирелергә тиеш исә дә, әсәрдә ул юк. Аннары, Мәликәнең сорауында да хата бар булып чыга. Ул дүрт сорау сораган һәм егетнең җавабында да дүрт сораулы җавап искә алынырга тиеш иде. Тагын да шул: монда «айган», ягъни «әйткән» сүзе түгел, аның урынына «алган» язылырга тиеш булган. Ә менә «сорау алу» тезмәсе «сораулар бирү» дип аңлашылу аркасында «алган»ны «айган»га күчерүчеләр тарафыннан хаталанып алыштырылган булуы аңлашыла – бу хәл әсәрдәге фикерләр бирү мантийгыннан сизелеп тора. Әмма иске телебездә «алу» һәм «айгу» бер үк мәгънәдә кулланылган булсалар кирәк. Мәсәлән, Ә.Яссәви хикмәтләрендә дә «айгым» сүзе «алдым» вариантында очрый. Мәсәлән: «Әбу-Бәкер, Гомәр, Госман, Мортазага/Горбәт тикте, аларыга айгым мына» (Унижиленче хикмәт. Хәзергечә ул болай яңгырый: «Әбу-Бәкер Гомәр, Госман, Галигә илдән аерылу язмышы тиде, шулар кебек мин дә горбәтлекне сайлап алдым»), – ди шагыйрь [Яссәви: 2003. 63 б.].

Муса пәйгамбәр, шулай итеп, сорауларына Аллаһы тәгаләдән сораулар белән җавап алган. Гомумән дә сораулы җаваплар тәртибе әңгәмәдәшкә хөрмәт итү рәвешенә түгелме? Мәликәнең әйткәннәренә җавап буларак хәбәрләргә сөйләгәндә Аллаһы тәгаләнең сүзләрен егет сорау буларак түгел, аңлату рәвешендә бәян итә, житмәсә, инде күрсәтелеп үтелгәнчә, сораулы өч җавап белән чикләнә, дүртенчесе искә дә алынмый. Мондый төгәлсезлекләр әсәренң чыннан да халык әдәбияты кысаларында

язылуын тагын бер кат раслап тора. Шунысы әһәмиятле, монда автор әш-гарийәләр фәлсәфәсе кысаларында фикерли һәм үзен чын мәгънәсендә сөнни мәзһәбе вәкиле буларак күрсәтә.

Кыз сорый: «Өч нәмәрсәнең азы күп булып, ул нә торыр?», – ди. Егет җавап бирә: «Бере – хәер, икенче – савап, өченче – дәрвиш». Аңлашыла, яхшылыкның азы да күп тоела, аннары – аз гына яхшылык та күп саваплы. Ә менә дәрвиш? Монда һич кенә дә аз санлы дәрвишләрнең дә күп булып тоелуы, күп булып күренүе хакында түгел сүз, бәлки дәрвишлек хакында. Дәрвиш – Аллаһы тәгаләгә күңелен багышлаган мөселман ул. Изгелек юлындагы кешенең аз гына игелеге дә зур булып тоеламы? Болар – яхшылык, савап һәм изгелекнең һәммә нәрсәләрдән өстенлекләре хакындагы хәбәрләрдән, димәк.

Кызның алга таба егеткә бирелгән сорауы да һәм аңа алган җавабы да кызыклы: «Кыз сорды:

– Нәчә нәрсә берлә дуст тормак хәтәр торыр?

Фәкыйһ әйде:

– Бере – хатын, икенче – солтан».

Монда солтанның искә алынуы әһәмиятле. Сүз илбашы хакында бара һәм эсәргә солтаннар заманында язылганлыгын ачыкларга булыша. Бу чор әлегә дә баягы XI–XII йөзләрдәгә сәлжүки солтаннар дәверенә туры килә. Шул чорлардан башлап солтан титулы Шәрәккә кулланыла башлый, әмма сәлжүкиләрдәгә кебек илбашы, хан, шаһ мәгънәләрендә түгел. Хатыннары белән дус булуның бигрәк тә ир кеше өчен начар икәнлеген, хатын-кызлар коллективында эшләгән ирләрнең хатымшага әверелүендә һичбер шик юк, ә менә ил башлыкларына дус булуның хәтәрлеген тарихлардан мисаллар китереп дәлилләргә мөмкин. Егетнең туры җавап бирүендә һичбер шик калмый. Шушы рәвешле ул алга таба халыкның ижтимагый, гайлә-көнкүреш аңына таянып фикер йөртә, «Мәликә китабы» халык тормышына бәйле мәсьәләләргә кабат күчеп ала.

Кыз бер-берсенә хезмәт итүдән гарьләнмәүче дүрт нәрсәне егетнең әйтүен сорый. Ул мондый җавап ишетә: «Угыл-кыз ата-ана хезмәтендин гарьләнмәс, ив игәсе [йорт хужасы] миһман [кунак] хезмәтендин гарьләнмәс. Анлар гарьләнсә – моратларына йитмаслар». Кунакка хөрмәт күрсәтү һәм ата-анага балаларының хезмәте татар халкында тормышның төп асыл нигезләре булып тора. Бу яктан ислам дине шәригате дә горәф-гадәтләребез белән тәңгәл килә. Шушы сыйфатлар халык әкиятләрендә төрле яклап исәпкә алына һәм аларда да ата-анага хөрмәт өстен чыгарыла.

Егеттән кыз сорый: «Тәваззугъны [сабырлыкны, аздан канәгать булуны] кемдин [кемнән] үгрәндең?». Һәм мондый җавапны ишетә: «Тивәдән

үгрәндем [дөядән өйрәндем], аның өчен кем, бер ишәкнең койрыкыга багланса – китәр, гарьләнмәс». Монда бу хайваннар аллегорик мәгънәдә килмиләр. Аларны туры мәгънәдә аңларга кирәк. Сүз кәрван алдыннан баручы ишәк хакында бара. Үз дәрәжәңә карамыйча, юлда юлны белүче кешегә иярүне күздә тоткан бу җавапта буйсынуның мәртәбәдә өстенлеге белдерелә. Дөянең аллегорик мәгънәсе – казый, гыйлем иясе, ишәкнең аллегорик мәгънәсе – надан кеше, кара халык. Мәснәвиләрдә, хикмәтләрдә бу аллегорияларне шагыйрьләр оста файдаланганнар. Әгәр дә егетнең җавабын күчерелмә мәгънәдә дип кабул итсәк, эчтәлегә белемсез саналган кешегә галимнең иярүе дигәнне аңлатыр иде. Монда «койрыкка бәйләнү» төшенчәсе – юлга төшүне, максатка керүне белдерә. Димәк, туры мәгънәсе дә, күчерелмәсе дә берәүнең икенченең артынан китүе хакындагы фикерне алга сөрәләр. Егет наданлыкка кушылу хакында түгел, мәгърур булмыйча, үзеннән түбәнгә иярә белү хакында белдерә. Ә бу – әлбәттә суфичылык, аның да беренчел чорына хас үзенчәлеге, рухи-әхлакый тамырларыннан берсе.

Кыз: «Нәрсәдән сакланырга кирәк?», – дип сорый. Егет: «Өч нәрсәдән, – дип җавап бирә. – Арысландын, рәхимсез падишаһ һәм риязатсыз хакимдин [оятсыз чиновниктан] сакланмак кирәк». Дөрөс, «хаким» сүзен «акыл иясе» буларак та аңлатырга мөмкин. Әмма монда ул «хөкүмәт кешесе», ягъни «чиновник» мәгънәсендә килгән.

Кыз ике нәрсәдә игътибар булмавы хакында әйтә. Егет боларның угыл һәм давыл икәнлеген белдерә. Аның җавабыннан аңлашылганча, болар икесе дә табигатьләре белән бертөрле икән. Димәк, төзекләрне ничек давыл һичнигә карамыйча жимереп үтсә, угыл да шундый башбаштак булып чыга. Әмма монда, «угыл» дигәндә углан, ягъни сугышчы батыр егет күздә тотыла. Әгәр дә угыл бала, ягъни ир бала хакында сүз барса, мантыйкка сыймаслык фикер туар иде.

Акыл иясенең кем булуын сорый алга таба кыз. Егет аның һәрдаим үлемне исендә тотучы, усаллар белән утырмаучы, андыйлар белән сөйләшмәүче кеше икәнлеген белдерә. Монда «акыл иясе» төшенчәсе «гакыл» сүзе белән бирелә. Шушыңа нигезләнеп, «хаким» термины «Мәликә китабы»нда «хөкемдар», ягъни «чиновник», «хөкүмәт кешесе» буларак кулланыла дип аңларга кирәк. Ә бу факт әсәрнең суфичылык дәверенә кадәр ызылганлыгын ачыкларга булыша.

Егеттән кыз тәрбия, әдәп-әхлак, үз-үзеңне ничек тоту хәерле икәнлегенә мәсьәләләрендә тагын да берничә сорау бирә. Ул: «Түрт йирдә, – дип әйтә. – Өвүл – чакырмаган йиргә барса, икенче – боһтан [ялган] сүзләсә, өченче – дошмандын хажәт теләсә, дүртенче – боһилдин [көнчедән] хажәт теләсә». Димәк, бу эш-гамәлләр кешене оятлы гына итәчәкләр.

Алга таба кыз дүрт нәрсәнең авыр икәнлеген искәртә һәм боларның нәрсә булуларын сорый. Егет исә читтә йөргәндә авырып китүне, кадерле дусларның бер-берсеннән аерылуын, надан белән гомер итүне, кешенең дошман кулына эсир төшүен атый. Тагын да кыз өч нәрсәдә өч үзенчәлекнең, ягъни бәрәкәтнең булмавын әйтә. Егет аларны: «Әүвәл – хуб сурәттер, гафылы юк һичтер, икенче – гыйлеме бар, гамәле юк һичтер, өченче – байдыр, хәере юк һичтер», – дип санап, мәкаль рәвешендә әйтеп җавап бирә. Кыз шунда ук өч нәрсәне остазсыз белергә була икәнлеген искәртә һәм аларның ни-нәрсә икәнлеген сорый. Егет: «Үрдәк баласы су эчендә йөзмәкне остазсыз белер, икенче – гаурәттер [хатын-кыз], углан тапкае остазсыз белер, өченче – куйны ярмакны корт [бүре] остазсыз белер», – ди. Болар барсы да «Мәликә китабы»на халыкның тормыш-көн күреш тәҗрибәсеннән алынганнар, алар берникадәр шаярту, берникадәр житдилек төсендә бирелгәннәр. Әмма асылсыз түгелләр.

Алга таба халыкта ике төрле кешене сөймәүләре хакында сүз була. Егет аларның берсен – көнчә, икенчесен – залим адәм буларак атый. Болары да халыкның мәдәни күзаллауларында борынгыдан ныгытылган һәм кешеләргә бәя бирү тәртибенә караган фикерләренә нигезләнгәннәр.

Егетнең эхлакый принципларын бәйләгәннән соң, кыз кабат дини-этик мәсьәләләргә караган сорауларга күчә. Кешенең күнелен һәм йөзен якты иткән нәрсәләр хакында кызыксына. Егет аларның мөселман балалар булуын әйтә. Кыз шикәрдән дә татлыракның нәрсә булуын сорый, егет мөэминнәр белән сөйләшеп утыруны атый. Халыкның нәрсә эзләве хакында кызның сорауы әйтелгәч, егет моның саулык икәнлеген белдерә. Фәрештәләрнең нәрсәдән барлыкка китерелүләрен сорый кыз, егет аларның асылы нур булуын әйтә. Кыз пәриләрнекен сорый, егет аларныкы ут икәннен искәртә. Кыз: «Адәм угланнарының яхшы дустаны, яман дошманы кайсы торыр?», – ди. Егет: «Мал белән угыл-кыз торыр», – дип белдерә. Бу җавап эсәрдә икенче тапкыр кабатлана. Кыз шунда егеттән сүзләренәң хаклы икәнлеген расларга дәлил сорагач, ул бу юлы да бер тапкыр искә алган дәлилен кабатлый: «Ийнәма лимүаликүм вә әүладикүм фетнәт» (Ягъни: «Чынлыкта сезгә сезнең малларыгыз һәм балаларыгыз фетнәт»), – ди. Мондый җавапка бәйле кыз инде бу юлы халыкның сөйгән фетнәсә нәрсә булуны сорый. Аңа бәйле рәвештә бер үк сүзләрнең мәгънәләрен текст эчендә, контекстка карап, төрлечә аңларга һәм аңлатырга мөмкин икәнлеген һәм моны эсәренәң укучыга бу урында эчтәлек кысаларында искәртүен дә тоемларга мөмкинбезд. Бу – авторның текст төзү осталыгыннан килә.

«Мәликә китабы»нда мондый кабатлану башка бер дә очрамый. Димәк, ул мәсьәләнең бер-бер төрле сәбәбе, хикмәте бар. Әмма нинди?

Моны ачыклавы авыр кебек. Ә менә әсәрдә кызның сорауларына алган җаваплары ярдәмендә үзенә ир сайлавын истә тотсак, беренчедән, бу сорауы – тактик алым, егетнең ихласлыгын тикшерү, икенчедән – Габделхәлимнең тормышка һәм гаиләгә, хатынына нинди мөнәсәбәттә булачагын алдан билгеләү, ягъни, аңа мал, байлык һәм балалар гына кирәкме, әллә хатынмы, сөекле ярмы – ул монда шуларга җаваплар таба.

Алга таба кыз нәрсәдән халыкның качып та котыла алмавын сорый. Егет боларның нәфсе, җенси теләк һәм комсызлык булуын әйтә. Җавабына моны да өсти: «Икеседин котылсалар – вәли булырлар», – ди. Монда «вәли» сүзе «изге, әүлия» дигәннәргә туры килә. Бу өч үзенчәлек кешеләрнең табигатьләренә бәйле, алар башкача була да алмыйлар. Әмма нәфсене, җенси теләкне һәм комсызлыкны тыю көченә ия кешеләр мәдәнилеккә һәм затлылыкка ирешә. Егетнең андыйларны «вәли» дип атавы да менә шуннан.

Кыз дөньяның рәхәтлекләре нәрсәгә охшаш икәнне сорагач, җавабында егет болай сөйли: чибәр, күңелгә хуш килерлек кыз төш күрә, ә уянса – һичнәрсә юк.

Дөнья рәхәтлекләре дә менә шушылар мисалыннан икән, ягъни күргән төш кебек нәрсә. Һәм кыз: «Садака остазыңа [остазыңа дан]!», – дип, урыныннан сикереп тора, хөрмәтен күрсәтеп, Габделхәлимгә кияүгә чыгачагын белдерә: «Мән сәнең никахыңда булдым!», – ди.

Аның никахын Габделхәлим Төркестани кабул итә һәм асыл моратына ирешә. Әсәр: «Аллаһы тәгалә адәмиләрне барчасыны һәм морадына тигергәй иде, амин, йа Раббел-галәмин!», – дип, дога белән кабатлана. Кыска, төгәл сүزلәр.

Әдәбият

Яссәви Ә. Хикмәтләр/Текстологы – Яхин Ф.З. Казан: Татарстан Респ. «Хәтер» нәшр., 2003. 63 б.

ИДЕГӘ ДАСТАНЫ

Татар халкының иң тирән эчтәлекле, күләмле эпосы – «Идегәй» дастаны. Аның төрле урыннарда язып алынган версияләре бар. Чынлыкта бу дастан кыпчак телле күпчелек төрки халыкларда бмгеле. Дөрөс, кайбер очракларда Идел-Урал буе татарларында Идегәйгә багышланган эпик әсәр булмаган, дигән караешларны да күререгә була. Гадәттә, андый фикерләргә Башкортостан фольклорчыларынан ишетергә туры килә. Алар ул турыда нидән чыгып язалар соң? Янәсе, «Идегәй» дастаны башкортлар арасында язып алынган да (мәсьәлән, Н. Исәнбәт тарафыннан), шул нигездә аның милли (гомумиләштерелгән) варианты барлыкка китерелгән. Ләкин, шушы рәвешле уйлаучылар онытып җибәрәләр: Идегәйгә багышланган дастан версияләре кырым татарларында, себер татарларында да яшәп килгән һәм алардан язып алынып, басылган. Шулай булгач, бу дастан татарлар өчен дә хас булган. Аның шулай икәнлеген тагы бер мәртәбә раслау өчен, без укучыларыбызга күренекле татар фольклорчысы Н. Хәким тарафыннан Себердә – Тобол губернасы, Тара өязе Еланлы авылында 1919-нчы елны ук язып алынган «Идегә» дастаны текстын бастыра башлыйбыз (ул шактый озын һәм дәвамлы белән нәшер ителер). Укучыларыбыз үзләре күрерләр – безнең гомуммилли «Идегәй» дастаны китерелгән версиянең күпме өлешен үз эченә алганлыгын һәм башкорт галимнәренең караешларының дөреслеген.

Китерелгән текстка аңлатмалар да бирелә. Беренче чиратта бу себер татарларының Тара шәһәре тирәсендәге төркем сөйләше белән бәйлә үзенчәлекле сүzlәр. Ул аңлатмаларны Нигъмәт Хәким эшләгән.

Редакция

*Туктамыш хан – Идегә би – Норадын – Кадыйр Бирде.
1388–1419 еллардагы вакыйгалар 1919 елда элекке Табул губернасы,
Тара өязе Еланлы авылында Ситдыйк карт Зәйнетдинов авызыннан
язып алынган халык әдәбияты.*

Нигъмәт Хәким.

Борын-борын заманда, Идел-Йәек буенда Туктамыш дигән хан үткән¹. Йорты зур, халыгы күп, малы мул булган. Күп патшалар ман² сугыш кылган. Түрәләре, батырлары да күп булган. Халык көтеп, мал көтеп кенә калмаган, киек тә аулаган, кош та чөйгән. Күлләрдән каз, үрдәк, куулар³ да чөйдергән. Боларны чөйдерү өчен кара лачыннары, бүз тойгыннары⁴, шоңкарлары булган.

Аучы кошларны асрау, аларны йомыркалату, балаларын чыгарту, балаларны чөйгәле өйрәтү өчен ханның үзенә аерым бер мырзасы булган. Бу мырза хан кашында⁵ башка мырзаларга караганда иң якин бер кеше итеп саналган. Мырзаның аты Котлы-Кая булган. Котлы-Кая асраган, ул өйрәткән кошларның даны бөтен дөньяга таралган. Бу кошларның үзләрен генә түгел, хәтта балаларын, йомыркаларын кулга төшерү өчен дә Котлы-Каяга төрлө патшалардан яшерен илчеләр килгән. Күп акчалар, күп алтыннар биреп карасалар да, Котлы-Кая боларның берсенә дә бирелмәгән.

Көннәрнең берендә Төркстаннан илче килгән. Дөньяны күп күргән, чичән бер кеше икән. Котлы-Каяны моның татлы теле артык чәчәткән⁶, кызыл алтын, ялтырап, артык кызыктырган булса кирәк, Котлы-Кая мырза кара лачынның ике йомыркасын алып, сатып ийгән (жибәргән)⁷. Лачын елына бары өчәр йомырка гына сала торган булган. Котлы-Каяда бер генә йомырка калган. Йомыркаларның юклыгы беленмәсен өчен, теге ике йомырка урынына Котлы-Кая ике бидаяк⁸ йомыркасын куйган.

Күп вакыт та үтмәгән, моны ханга чакканнар⁹, бу эш ханга беленгән. Туктамыш хан тикшереп күргән соң, бер кара лачын оясындагы ике йомырка бидаяк йомыркасы булып чыккан. Котлы-Каядан йомыркаларның кая киткәнен, бидаяк йомыркаларының кара лачын оясына ничек килеп кергәнен сораган. Котлы-Кая әйтмәгән. Туктамышның бик ачуы килгән сатып йибәрүгә.

– Йомырка сатып мал тапкалы кызыккан Котлы-Кая ул хан хәбәрләрен, хан серләрен дә сатарга мөмкин, – дип, зур шөбһәгә төшкән Туктамыш хан. – Мондый кешенең яшәве минем өчен зур бәла булыр, – дип уйлаган.

Котлы-Каяны бөтен өй эче мән үлтерткәле¹⁰ хөкем кылып, илгә хәбәр салган. Калганнарда зур гыйбрәт булсын, дип, бөтен илне колакландырган¹¹.

Котлы-Каяның якыннарыннан булган Йантимер аталык моны ишетү мән яхшы нәселнең токымын өзмес өчен берәр баласын яшереп калу чарасына керешкән. Хәйләне тапмай куймаган. Котлы-Каяның Идегә атлы бишектәге имчәк баласын алып, аның урынына үзенә Кобогыл¹² атлы баласын салып калдыргалы булган. Шуңа ук мәлдә шуны эшләп тә өлгәргән. Озак та үтмәгән, ханның хөкеме йиренә йиткерелгән. Котлы-Кая бөтен өй эче мән астырылган.

Моннан соң күп кенә сулар аккан, йилләр искән, көннәр, айлар, еллар үткән. Йантимер аталыкта калган Кобогыл да йиде-сигез яшьләренә йиткән. Йантимер аталыкның аяклы малларын көтә алырлык хәлгә килгән, аңарга көтүче булып, утлакта¹³ мал утлаткалы¹⁴, мал баккалы йарай башлаган.

Идел буендагы күлләрдә кыр казлары, кыр үрдәкләре, куулар (аккошлар) бик күп булган. Кайбер кошчыларның аулауларын-чөюләрен күп

мөртөбэлэр күргән Кобогылда да кошчылык дәрте кузгалган. Атасы Котлы-Кая кебек Кобогыл да кош чөйгәле өйрәнгән. Ул моңарга бик әвәс булган. Кара лачыннар, бүз тойгыннар, шоңкарлар чөйгәле ярата торган булган.

Садагын¹⁵ алып, урман, дала йөрөп, уklar ман сыкыр¹⁶, киекләр¹⁷ аткалы, ауга чыккалы да бик яраткан.

Зур йиеннарда әйтешкән чичәннәр мән авыз көрәштергәле, йыраулар ман йырлашкалы да әвәс булган, дәртеле булган, чичәннәрнең, йырауларның күбесеннән өстен дә чыга башлаган.

Көрәшче батырлар ман көрәшә, аларның иң көчле, иң осталары ман да алыша башлаган. Кобогылның аты-чабы илгә тарала, телләрдә сөйләнә башлаган. Илнең иң өлкән кешеләре дә моны айбарламай¹⁸ калмаганнар, үзенә аларның да игътибарларын тарткан. Шуннан соң аны өлкәннәр йиелган йиеннарда да чакыргалай башлаганнар. Данлыклы чичәннәр, атаклы йыраулар белән ярыштырып күргәннәр. Ил көтүгә караган эшләрдә дә йәйәсен (теңгелен) тартып караганнар. Кайбер кечерәк орышларга катнаштырып та сынаганнар. Иегет боларның берсендә дә сер сынатып сыртка төшмәгән, барысында да алдын чыккан.

II

Кобогылның егетлеге, аның алгырлыгы, батырлыгы кебек эшләре Туктамыш ханга да бик ошаган. Аны үзенә сарай сакчылары янына чакыртып алган. Моңа да сарай сакчыларына төбәлгән киёмнәр, атлар, башкаларын биргән. Үзенә төбәп кайбер эшләр дә тапшырган.

Явырыннары¹⁹ каймалы,
Төймә бавы тартмалы
Ал кара²⁰ кеш тун бирде:
«Моңы өстеңә ки!» – диде.
Күгала юрга ат бирде:
«Аны иярләп мен!» – диде, –
«Күн давылбаз²¹ бәйлән, – диде, –
Очан ман²² диңгезне әйлән», – диде.
Тотам бавы²³ сум алтын
Ак шоңкар кош та бирде:
«Күл әйләнә чөй! – диде, –
Әй, Кобогыл би, – диде. –
Кырымнан кыен дау килсә,
Түрәсен²⁴ шуның бир, – диде, –
Кырымнан калын яу килсә,
Кобогылым, шуны кыр», – диде.

ИДЕГӘ ДАСТАНЫ

Кобогыл Туктамыш хан йомышын йомышлагалы тотынды. Крымнан килгән яуларны да, Крымда калган яуларны да бастырды. Туктамышның үзе мән Мәскәү өстенә йөрөп тә килде.

Сарайдагы башка биләр Туктамышның янына хәл сорашкалы кәргәнә кебек, Кобогыл да кәрәдер иде. Хан, башка биләр кәргәндә урыныннан кузгалмаса да, Кобогыл кәргәндә аяк өстенә торып, ачык йөз мән каршы аладыр иде. Ханни Кобогылның тыны, мәһабәте басадыр иде, ул килеп кәргәндә хан үзе дә сизмәстән торып киләдер иде. Кобогыл үзенә мәһабәт күренешә, карчыга күзә кебек күзә мән караса, кешенәң эчә чымырдап китәдер иде.

Кобогыл халык кашында гына түгел, хәтта Туктамыш кебек өлкән хан кашында да зур хөрмәт казанган иде.

Кобогылның якын дуслары аның Йантимер улы Кобогыл булмаганын, бәлки Туктамыш тарафыннан үтерелгән Котлы-Кая улы Идәгә икәнә беләдер иде. Котлы-Каяның нәселе бер яктан дөньяның иң өлкән, иң изге шәехләреннән булган Баба Түкләскә, икенчә яктан хәзрәти Әбүбәкәргә барып тоташкан. Мәнә шуның өчән дә халык аны үз эшенә карап гына ардакламай²⁵, бәлки, бабаларының изгеләрдән, өлкәннәрдән булуларына карап та ардаклайлар иде.

III

Кобогыл Туктамыш ханның йомышларын үтәп, аның боерыкларын йиренә йиткереп йөрсә дә, аны олыласа да, ил көтү эшләрен яратмый башлаган иде. Моңың өстенә Кобогыл үзенәң атасы Котлы-Каяны үлтергәнә өчән Туктамыштан үч алгалы, атасының конын²⁶ алгалы да уйлаштыра башлаган иде. Шуңа күрә Кобогыл Туктамышның ил көтү эшләре ничек барганын, аның нәрсәгә таянганын, дуслары, дошманнары кемнәр булганын яхшы тикшереп, өйрәнәп барадыр иде.

Кобогылның аты-чабы шулкадәр үстә, хәтта Туктамыш хан үз урынына Кобогыл хан булып ултырудан да шикләнә, курка башлады. Кобогылны моңарчы күтәргән Туктамыш соңгы вакытларда аның дәрәжәсен төшерү, аның атын-чабын сүндерү турысында гына уйлай башлады. Моңарга хәйлә табалмыйча теңкәсә корыды. Бара торгач, Туктамыш хан өнендә генә имәс²⁷, хәтта төшендә дә Кобогыл ман саташадыр иде.

Төннәрнең берендә Туктамыш хан бер төш күрдә: төшендә бер тулы ай янында ун йолдыз күрдә. Йолдызларның тугызы караңгырак, тоныграк янадыр иде. Арадан берәүсә айдан да яктырак булып янадыр, яктырадыр иде. Туктамыш йокысыннан уянгач та шул төшән ничек юрагалы уйлай башлады. Уйлана торгач, йурагын²⁸ тапты. Тугыз йолдыз – сарай катындагы тугыз би булгалы, тулы ай – үзем булгалы, тулы айдан да яктырак янган йолдыз Кобогыл булгалы кәрәк, диде.

Кобогыл турысында ханышларына²⁹ киңәшеп күрдө. Ханышлары:

– Башка биләр кәргәндә аякка торып каршы алмасагыз да, Кобогыл: «Таң ярык³⁰ булсын, иртәгез айдын³¹ булсын!» дип кәргәндә аякка торып каршы аласыз. Аның тыны сезнең тыныгыздан басым³² булганын күргәзбөз. Ул кәргәндә азаматыгызны³³ югалтасыз. Ни дә булса бер нәмә бар, – диделәр.

Кобогылдан шөбһәләнгәнә күңеленә ултырып йитте. Аның ата-бабасын, ханга карашын белгәле кәрәк тапты. Аның турысында яман хәбәрләр йыйнагалы кәрәксендә. Зур йыен йыйнагалы булды.

Йәй көнә иде. Аксөякләрдән үзенә сарай түрәләрен, тирәйүн түрәләрен йыйдырмак булды. Карасөякләрдән, кәттә йыраулардан³⁴, чичәннәрдән дә кешеләр чакыртты. Сарайдан читкә, бер су буена чыгарып, йөз алтмыш утау³⁵ тектерде, күрәгә-күрәгә баллар койдырды, ту бияләр³⁶, зур үгезләр суйдырды. Мең чырак кандил³⁷ яктырды. Зур бер аш-су, эчке-уен мәжлесе ясатты. Мәжлес башланды. Ирене юка³⁸ сараяклар³⁹, кадәхләр⁴⁰ белән тулган бал йолдызлары күрәгә тирәсендә бер туып, бер батарга башлады. Кубызлар кубзайды, сорнайлар сарнайды, йырлар йырланады, биоләр биеләде. Ханна күкләргә күтәрәп мактаулар барады. Мәжлес кайнайды, гөж киләде.

Туктамыш аякка торды. Гөж килгән мәжлеснең игътибарын башка мәсьәләгә борды. Ул, мәжлескә карап, хәйләле көлөч йөз, йомшак матур сүз белән бер мәсьәлә салды:

Зур биләрнең, данлы батырларның хан мәжлесенә ямь-тәм бирүләре мән котлайым. Мәжлескә йан биргән атаклы йыраулар, кубызчы, сурначылар⁴¹ катнашулары ман котлаем. Бигрәк тә күрәгә төбөндә бал коеп кунакларны сыйлаучы, зур хөрмәт казанган Кобогыл кебек кешеләрнең булуы ман котлаем һәм үземнең чиксез-кырыйсыз шадлыгымны белдерәм: хурра, хурра! – Хан сарае тирәсендәгә биләрнең кайберләрен бер урыннан икенчә урынга күчәргәле, кайберләрен түмән (түбән) дәрәжәдән югары дәрәжәгә күтәргәле уйлаем. Моның өчен миңа кайбер кешеләр турысында, мәсәлән, угланлар турысында, бигрәк тә Кобогыл турысында кайбер мәғлүматлар ишеткәле кәрәк. Сүзне Кобогылдан башлагалы кәрәк. Кобогылның яхшы эшләре, егетлекләре һәркемнең күз алдында. Бу турыда сүз ачу артык булар. Аның ата-бабасын, токымын белгәле кәрәк, аның киләчәктә тагын да ниндәй уңышлар эшләй алачагын белгәле кәрәк. Бу турыда белгәнләрнең тулгап⁴² бирүләрен сораем, – диде.

Мәжлестәгә кешеләр арасыннан Кобогылның Идегә икәнән, аның ата-бабасын яхшы белгән кешеләр булса да, эшнең кая барачагын сизенделәр булса кәрәк, ханның теләгәнән берсен дә әйтмәделәр. Әйткәле теләгәннәрнең дә авыз ачкалы батырлыклары йитмәде, халык бер авыздан:

ИДЕГЭ ДАСТАНЫ

Кобогылның үзен белсәк тә, аның ата-бабасын белмибез, – дип кычкырдылар.

Туктамыш хан болай сорап кына эш чыкмаячагын күрде дә белгән, белгәле мөмкин дип уйлаган кешеләреннән аерым-аерым атап сорашкалы башлады:

Туктамыштай өлкән хан
Ал ягына карады:
«Яулыкчым⁴³ да минем, комганчым,
Яу күргәндә байракчым,
Яза бәрсә⁴⁴ казначым,
Яулыбаем, син тулгачы», – диде.
Тулгап-тулгап күрде дә
Хан кәефенә якмады,
Күңеленә батмады.
«Синнән булмады», – диде,
Туктамыштай өлкән хан
Уң ягына карады:
«Иңсәң⁴⁵ суксам, иңкәймәс⁴⁶,
Искене бирсәм, кәкләмәс⁴⁷
Исәнтәй углы Ходай-Бирде
Батырым, син тулгачы», – дип иде.
Ул да торып тулгада,
Хан күңеленә якмады,
Күңеленә батмады,
«Синнән дә булмады», – диде.
Туктамыштай өлкән хан
Сул ягына карады:
«Ыңраучым⁴⁸ да минен, мыңраучым,
Яхшы көндә йырлаучым,
Яман көндә бузлаучым⁴⁹,
Туктар углы Тугача (Тугуча, туй – хужа)
Син тулгачы», – дип иде.
Тулгап-тулгап салды да
Хан кәефенә якмады,
Күңеленә ятмады,
«Синнән чыкмады», – диде.
Туктамыштай зур бер хан
Сырт ягына карады:
«Карт куяндай кашкарган,
Кап-караңгы төннәрдә

Сансыз колны башкарган,
Көн дә сөңге сындырган,
Ир күнелен тындырган,
Алмаган яу куймаган,
Эчсә, канга туймаган
Ак балтырлы Уагым,
Монжор углы Чуагым,
Икәвең бергә тулгачы!» – дип иде.
Кул каушырып тордылар,
Тулгап-тулгап салдылар.
Болары да якмады,
Хан күңленә ятмады,
«Сездән дә булмады», – диде.
Туктамыштай зур ханлар
Аптырады, йөдәде,
Ян-ягына карады да:
«Бу йыенның эчендә
Кемнәр бар да, кемнәр юк,
Аптыраган көнемдә
Тулгамага кешем юк!» – дип,
Мәжлескә үпкә сүз ташлады.
Нугай иленең агыр⁵⁰ йорт
Аптырауда әйләнде,
Әйләнеп киңәш тапмады.

Башкалар тулгавыннан канмаган Туктамыш хан үзенең сарай мырзасы, сарай йыраучысы Янбайга күз текте:

Киң эшемнең алды идең,
Киң сабамның⁵¹ куры⁵² идең,
Аптырап, йөдәп торганда
Киңәшләр тапкан син идең,
Кәмал углы киң Янбай,
Булса синнән булар,
Тулгап бирсәңче! – диде.
Янбай тулгады:
Син дә белмәс эш икән.
Мин дә белмәс эш икән;
Унике мырза агасы
Кыпчак белмәсме икән?
Белсә белер – ул, – диде,

ИДЕГЭ ДАСТАНЫ

Өмид андадыр, – диде.
Туктамыш хан тэхеттэн торып:
Эй, Кыпчак би, син белер икәнсең,
Нигә миңа әйтмәден? – диде.
Кыпчак би торып тулгайды:
Эй, ханым, иям, түрәм!
Мин дә белмәс эш икән,
Син дә белмәс эш икән.
Нугай иле тапмастай,
Бу бер авыр төш икән.
Камнаудай⁵³ башы кашкарган,
Кондыздай теше саргарган⁵⁴,
Чокчытлары⁵⁵ бушаган,
Йөз туксан яшь яшәгән
Сабрау дигән йырау бар,
Моңы белсә, ул белер, – диде.

Сабрау сарай тирәсеннән ерак булган далада, берничә көнлек юлда торадыр иде. Туктамыш хан:

– Сабрау белсә, аны алдырмак кәрәк, сыбай⁵⁶ илче йибәрмәк кәрәк, – диде.

Мәжлес Сабрау килгәч йыелмакчы булып таралды. Хан боерыгы бунча Сабрауга ат кушлатып⁵⁷ сыбай илче йибәрелде.

Илче атка менде, ди,
Юрта-чаба китте, ди,

Сабрау дигән ерауга,
Алты көндә йитте, ди.

Илче Сабрау янына керде, аны картлыктан түшәктә яткан күрде. Элек Туктамыш ханның сәламен әйтте. Исән-саулыгын, мал-жан аманлыгын сорапты. Болар соңында Туктамыш ханның Сабрау йырауны зур мәжлескә, туйга чакырды, ат йибәргәнән әйтте, баруын үтенде. Ләкин Сабрау йырау үзенә артык картайганлыгын, сыбай йөри аямаганлыгын әйтте. Илче, эшнә болай гына булмаячагын аңлап, кире кайтып китте. Туктамышка кайтып тезләнеп, Сабрауның килә алмаганын, аның ни хәлдә икәннән аңлатып болай диде:

Сабрау дигән йырауның
Атка менәр хәле юк,
Менсә, төшәр хәле юк,
Картайган, әмәле юк.
Йөз туксан яшь яшәгән,
Азулары какшаган,
Буынлары бушаган,

Мөчэләре йомшаган.
Атка менәр хәле юк,
Менсә, төшәр хәле юк, – диде.

Моңы ишетеп, тыңлап торган тәҗрибәле Янбай Туктамыш ханга карап:

Әй ханым, иям, түрәм!
Атка менеп килмәстер;
Менсә дә килә белмәстер.
Алты кара ат тоттырсаң,
Алтынлы көймә⁵⁸ йиктерсәң,
Күп түшәкләр түшәтсәң,
Мамык ястыклар ястатсаң,
Ике нүгәрәң ултыртсаң,
Сабрау килмәсме икән ай, –
диде.

Туктамыш хан боерды:

Алты кара ат тоттырды,
Алтынлы көймә йиктерде,
Күп түшәкләр түшәтте,
Мамык ястыклар ясатты,
Ике нүгәрәң ултыртты.

Сабрау йырауга йилдертте.
Юрта-чаба киттеләр,
Сабрауга барып йиттеләр,
Түшәктә яткан Сабрауның
Өенә кереп киттеләр.

Сабрауга барып кәргәннән соң, исән-саулык, мал-җан аманлык сорапшылар. Ханның сәламен, хәбәрәң әйттеләр. Ханның:

Алты кара ат тоттырып,
Алтынлы көймә йиктереп,
Күп түшәкләр түшәттеп,

Мамык ястыклар ястатып,
Алгалы йибәргәнәң әйттеләр.

Сабрау өши-өши түшәктән тора килде. Баргалы булды. Йөз туксан яшь яшәгән, буыннары бушаган, чокчытлары какшаган икән. Чокчытларын бүз мән урап, өстен туһандырдылар⁵⁹, билән кушак ман будылар. Арышына⁶⁰ сиятләр⁶¹ тактырган, ян-ягына гөлләр түктергән көймәгә култыклап чыгарып утырттылар. Сабрауның юлга чыкканын хәбәр бирү өчен ханга алданчабар юлладылар. Туктамыш хан Сабрауның килү хәбәрәң алу ман мәҗлесне йыйдыргалы боерык бирде. Сабраулар килүләрендә дөвам итте.

Алты ат йиккән кушы⁶² ман
Юрта-чаба китте, ди,
Алты суның буенда
Куна-кичә йитте, ди.

ИДЕГӘ ДАСТАНЫ

Туктамыш хан олылап,
Каршы чыгып алды, ди,
Түр башыннан йир биреп,
Мамык ястыкка ултыртып,
Исэн-саулык, малларын –
Барын сораша калды, ди.
Сабрау артык карыган,
Карылыктан юл килгәндә
Ишеткәле хәле юк,
Сөйләшкәле хәле юк,
Тамакланып алмастан,
Бер нигә эмәле юк.
Сабрауны тамакландырып,
Тыналдырып аласы бар.
Ирне юка сараяк ман
Хан иям бал бирәде,
Сабрау аны алады,
Алады да салады.
Сабрау карыган икән,
Юлда арыган икән,
Сөйләшкәле хәле юк,
Дәрте бар, дәрманы юк.
Уң ягыннан бирәделәр,
Сул ягыннан бирәделәр,
Сабрау ерау алады,
Алады да салады.
Бал карынга төшәде,
Карын балдан пешәде,
Карт Сабрауның йөзләре
Бераз аллана төшәде.

Туктамыш хан Сабрауның көл йөзләренә кызыллык йөгәрә башлаганын, тонган күзләре яктырып ялтырый башлаганын күрәде, аңа хәл кәргәнән сизәде. Туктамыш хан Сабрауны аулак урынга алып чыгады. Аны чакыртудан үзенә теләге нәрсә булганын аңлаткалы булады...

– Миңа Кобогылның халык арасында ачык эшлэгәннәре барысы да билгеле. Анысы турысында сөйләшүнең мәнесе⁶³ юк. Миңа башка нәрсә кәрәк. Кобогылның ата-бабасы, аның кем углы булганын белгәле кәрәк, миңа яман караштамы-юкмы икәнән белгәле кәрәк. Аның батырлыгы ни дәрәжәгә йитәчәген белгәле кәрәк. Ишетелгән хәбәрләргә күрә, аның миннән атасының үчен алгалы уйлаганы да сизелде. Аның атасы ман ми-

нең⁶⁴ арада нәрсә бардыр, мин аның атасын белмәм. Шуну беләсе иде. Аннан соң ул минең сарайда берничә елдан бирле би иде. Мин Төркөстанга орышка киткәндә ул үзе урынына Тимер-Котлык дигән бер яшь егетне калдырып, минең янга килгән иде. Соңгы көннәрдә ул үз урнына шул егетне утырткалы теләйде. Халбуки, сорашканның соңында бу егетнең Тимермәлик углы икәне беленде. Аның атасы минең тарафтан үтерелгән бер кеше булып чыкты, монысы билгеле. Кобогылның гына кем икән белеп булмайды. Аны белгәндә төенле серләр тиз чишелер иде. Мин аны син беләсең, дип ишеттем. Син аның кем углы икән мәжлестә тулгагалы, ачкалы кәрәк, буш кул калмассың, – диде.

Туктамыш Сабрауга тагын бал бирәде. Сабрау алады да эчәде. Бераз уйланып утыргандай соң Сабрау телгә киләде:

Иделдә булды сигез хан,
Йаекта булды тугыз хан.
Эре ханның уагы,
Уак ханның эресе.
Карт бабаң да хан иде,
Алымы синдән аз иде,
Биреме синдән күп иде.
Тулга да тулга, дисез,
Ерла да ерла, дисез,
Мин ерласам сезләргә,
Ни бирәсез безләргә? –
Диде карт ерау.
Туктамыш хан әйтте:
Ал кара⁶⁵ кеш тун бирәен мин сиңа,
Сайлап алып кияр булсаң, ераучым,
Кыңгыраулы күк карчыга бирәен,
Күл кыдырып чөяр булсаң, ераучым.
Алпан да тилпән йөгертөп,
Адымын йирдә куыртып,
Аргымак ат бирәен,
Камчы тартмай менәр булсаң, ераучым.
Кузыкайдан артык ару бар,
Күзекәйдән артык сылу бар,
Аны да алып бирәен,
Уң йиреңә ултыртып,
Яшь баладай аркасыннан
Кагып-кагып сөяр булсаң, ераучым, – диде.

ИДЕГЭ ДАСТАНЫ

Сүзлек – аңлатмалар

1. *Үткэн* – гомер кичергэн.
2. *Ман, мэн* – «белэн» мэгьнэсендэ.
3. *Куу* – аккош.
4. *Бүз тойгын* – ак бөркет.
5. *Кашында* – каршында.
6. *Чөчөткэн* – төчөлэгэн.
7. *Жэялэр эчендэ Н. Х.* – Нигъмэт Хәким аңлатмасы.
8. *Бидаяк* – карчыганың затсыз бер төре.
9. *Чакканнар* – житкергәннәр.
10. *Үлтерткәле* – үтерергә.
11. *Колакландыру* – колакка салу, ишеттерү.
12. *Кобогыл* – коба (кыу, ак йөзле) угыл.
13. *Утлак* – үләнлек, көтүлек.
14. *Утлаткалы* – үлән ашатырга.
15. *Садак* – ук савыты.
16. *Сыкыр* – поши.
17. *Киек* – кыргый жәнлек. Себердә – поши.
18. *Айбарлау* – абайлау.
19. *Яурын* – калак сөяге.
20. *Ал кара* – жете кара.
21. *Давылбаз* – бәрмә музыка уен коралы, элек кош чакыру өчен кулланылган.
22. *Очак мэн* – ике канатлы кимә белэн (Н. Х. аңлатмасы).
23. *Тотам бавы* – кош аягына бэйлэнгән бау.
24. *Түрәсен* – тиешле жэзасын.
25. *Ардаклау* – олылау, хөрмәт итү.
26. *Кон* – күптән алынырга тиешле өлөш, шул ук үч.
27. *Имәс* – түгел.
28. *Йурәк* – аңлату, төш карау.
29. *Ханыш* – хан хатыны.
30. *Ярык* – якты.
31. *Айдын* – якты.
32. *Басым* – авыррак.
33. *Азамат* (гар.) – газамәт, олылык, олпатлык.
34. *Катта йырау* – зур жырчы.
35. *Утау* – тирмә.
36. *Тубия* –кысыр, симез бия.
37. *Кандил* – чыра, шәм савыты.
38. *Ирене юка* – кырые нэзек савыт.

39. *Сараяк* – чара (савыт) + аяк (савыт). Савыт-саба шикелле бер үк мәгънәдәге ике сүздән ясалган. Якутларның чоронына охшатып, «аяклы чара» дип тә аңлата Н. Х.

40. *Кадәх* – рюмка.

41. *Сурначы* – өрөп уйнала торган озын уен коралында башкаручы.

42. *Тулгау* – матур сүз белән, жырлап, я шигырь белән әйтү.

43. *Яулык* – сөлге. Себердә бит яулык, кул яулык, борын яулык, кесә яулык дигән сүзләр белән әйтелә.

44. *Яза бәрсә* – язу-сызуда.

45. *Иңсә* – Себердә: муенның арка ягы (затылок).

46. *Иңкәймәс* – иелмәс. Мәкаль: яхшының башы иңкәйсә, яманның арты туңкая.

47. *Кәкләмәс* – хупламас (хаһламастан).

48. *Ынрану* – Себердә: ыңгырашу.

49. *Бузлау* – сыктау (дөягә карата әйтү сакланган).

50. *Агыр* – затлы, абруйлы

51. *Саба* – савыт.

52. *Куры* – нигезе, оеткысы.

53. *Камнау* – кам, шаман, бахшы, фал ачучы.

54. *Саргару* – сирәгәю; саргаю.

55. *Чокчыт* – теш казнасы. Себердә: яңак (челюсть).

56. *Сыбай* – атка менгән кеше.

57. *Ат кушлау* – пар ат жигү (жырда: ат кушлап кусаң, житмәс узган гомер).

58. *Көймә, күмә* – өсте ябулы арба (я чана).

59. *Тунандыру* – киендерү.

60. *Арыш* – тәртә.

61. *Сият* – бизәк.

62. *Куш* – төркем, ил, якыннары.

63. *Мәнесе* – мәгънәсе.

64. *Минең* – минем.

65. *Ал кара* – жете кара.

(Дәвамь бар)

Алынды: Татар эпосы. Дастаннар. Казан: «Раннур», 2004 – 286–336 бб.

ӘЙТҮКӘ ЖЫРЛАРЫ

И. Г. Закирова

Татар халкында бәхетсез мәхәббәтне баян иткән дастан-кыйссалар, легендалар, тарихи жырлар гаять популяр. Аларның дистәләгән вариантлары булып, бәхетсез гашыйклар тарихын белмәгән кеше юктыр. Таһир белән Зөһрә, Ләйлә белән Мәжнүн, Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу мәхәбәтләре турындагы дастаннарны халык яттан белгән. Сөзгә тәкъдим ителә торган «Әйтүкә» жырлары да мәхәббәт жырлары. Бу жыр эчтәлеген белән романтик дастанга якын әсәр. Дөрөсрәге, чын вакыйгаларга нигезләнгән Әйтүкә жырлары жыр белән дастан арасында тора.

Хәзергә кадәр Себергә оештырылган комплекслы экспедицияләр вакытында «Әйтүкә» жыры турында ишәтергә туры килә. Информантлар бу жырның Әйтүкә исемле егет белән Батыш исемле кызның бәхетсез мәхәббәтен баян иткән жыр булуын хәтерләсәләр дә, соңгы елларда ул онытыла бара, информантлар аерым строфаларын гына искә төшерәләр. Жыр Новосибирск өлкәсендә яшәгән татарларда бик популяр булган. Жырда тасвирланган вакыйгалар, жыр чыгуга сәбәп булган мәхәббәт тарихы күп санлы, еш кына бер-берсенә каршы килгән риваятьләрдә, истәлекләрдә дә саклана.

Бу мәкаләдә, жырларның барлык юлларын, төрле елларда һәм төрле галимнәр тарафыннан язып алынган вариантларны да кертәп, эзлекле бер текст буларак туплап, мөмкин булганда риваятьләр ярдәмендә тулыландырып барып, Әйтүкә мәхәббәте белән сөзгә дә таныштырырга телибез.

«Әйтүкә» жыры Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Себер татарларының фольклорын өйрәнү максаты белән оештырылган экспедицияләр вакытында күп тапкырлар язып алына. Жырны иң беренче язып алучы кеше Хафиз Рәхмәтуллин була. Ул 1894-нче елда Омск өлкәсенең Усть-Ишим районы Тау авылында туган. Хафиз Рәхмәтуллин 1928-нче елдан 1936-нчы елга кадәр Новосибирск өлкәсендә төрле вазыйфалар башкара. 1932–1936-нчы елларда «Азат Себер» газетасында редактор урынбасары һәм баш редактор булып эшли. Ул киң эрудицияле, күпкырлы талантлы шәхес булып, Себер татарларының рухи байлыгын туплау һәм киләчәк өчен саклап калу өчен зур хезмәт куя. Себер татарларының күп санлы жырлары әлеге шәхес язмага теркәү сәбәпле сакланып калган. Хафиз Рәхмәтуллин Новосибирск өлкәсендә эшләгән дәверендә «Әйтүкә» жырын да язып ала.

1940-нчы елгы В.В.Радлов эзләрә буенча оештырылган экспедиция вакытында бу жырларны һәм Әйтүкә тарихын Хәмит Ярми һәм Мөхәм-мәт Садри (В.Хажиев) язып алалар. Мөхәммәт Садри бу елларда язып алган «Әйтүкә» жыры турындагы риваятьләрне 1964 елда «Совет әдәбияты» журналында искә ала (1964, №8. 135–136 битләр), жыр текстын «Казан утлары» журналында бастырып чыгара (1978, №9, 118–120 битләр), бу жыр әдипнең «Иртешкә сәяхәт» дигән жыентыгында да урын ала (Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 115–119 битләр).

1967-нче елда Хәмит Ярми житәкчелегендәге экспедиция яңадан Новосибирск өлкәсендә эшли. «Әйтүкә» жырын, Әйтүкә белән Батышның мәхәббәт тарихын, тормышларын яктырткан риваятьләрне Х. Ярми, И. Мәхмүтов, Ф. Урманчиев, Ф. Әхмәтова, Х. Гатина, В. Хажиев та язып алалар. Ике тапкыр оештырылган экспедиция нәтижәсендә Әйтүкә белән Батыш турында кызыклы риваятьләр, шактый гына жыр текстлары туплана.

«Әйтүкә» жыры диалектологлар игътибарыннан да читтә калмаган. Диалектолог Л.В.Дмитриева 1967–1968-нче елларда Новосибирск өлкәсенең Чан районы Тармакүл авылында жырның унжиде строфасын язып алып, аларны үзенең «Язык барабинских татар» дигән китабында бастыра (Л.: Наука, 1981. С.73–77.). Әйтүкә жырын һәм риваятьләрен Новосибирск өлкәсендә узган экспедицияләр вакытында диалектолог Ф.Йосыпов туплый. «Барабинские татары. Страницы духовной культуры» дигән коллектив монографиядә галим үзе язып алган вариантлар белән диалектологлар Л.В.Дмитриева, Ф.С.Баязитова, Д.Б.Рамазанова һәм әдип М.Садри бастырган текстларны да биреп, бу жырның билгеле вариантларын бергә туплый (Казань: Казанский университет, 2013. С.253–274).

Диалектологлар Ф.С.Баязитова белән Д.Б.Рамазанова «Әйтүкә» жырының сүзләрен Себер татарларының этнокультура лексикасына багышланган жыентыкларында бастырганнар (Баязитова Ф.С. Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы. Казан, 2009. 546–547 битләр; Рамазанова Д.Б.Себер диалектларыннан материаллар. Казан: Фикер, 1998. 98-100 битләр).

Риваятьләр һәм истәлекләр буенча, Әйтүкә белән Батыш Себердә Үңәр дигән авылда (хәзерге Новосибирск өлкәсенең Чан районында Тармакүл авылы) туып үскән кешеләр. Әйтүкәнең тулы исеме – Әйтмөхәм-мәт, Батыш – Фатыймадан кыскартылган. Озын исемнәрне кыскарту элегрәк татарларда таралган күренеш була. Геройларның биографиясе берничә варианттагы риваятьләрдә бәян ителә.

Беренче риваять буенча, *Батыш Үңәр авылының Балыйк (Халыйк, Халик) исемле байның кызы була. Әйтүкә бик ярлы гаиләдән була. Атасы*

аны ун яшендә Балыйк байга сата. Үсеп җиткәч ул шул байның хезмәтчесе булырга тиеш була. Әйтүкә Батыш белән бергә уйнап үсә.

Әйтүкә йөзгә чибәр, күркәм холыклы егет булып үсеп җитә. Шул ук вакытта егетнең тавышы шулкадәр матур була, аны ишетеп-күрөп бер кеше дә битараф кала алмый. Әйтүкә үзе җырлар да чыгара, дөресрәге егет чичән-җырау сәләтенә ия була, ул һәр вакыйганы җыр белән шәрехләп бара. Батыш белән Әйтүкә бер-берсен ярата башилылар. Бай, Әйтүкәне кызына тиң күрми, бу мәхәббәткә чик куярга теләп, Батышны бер байга кияүгә бирә. Тәбсәү (туй) көнне Әйтүкә белән Батыш ат менеп качып китәләр. Алар урманда качып яшиләр. Бер-ике елдан, сагынуларына түзә алмыйча, кире әйләнеп кайталар.

Ләкин бай Әйтүкәне кияве итеп танырга теләми. Байлар, муллалар җыелып Әйтүкәне шәригать буенча хөкем итәләр. Кыйнап кулын сындыралар. Шул вакыйгаларның шаһите булган халык, Әйтүкәне яклап, байлар кулынан тартып ала. Шуннан соң Әйтүкә белән Батыш җыр белән үзләренең мәхәббәтләрен сөйләшә.

Икенче риваять буенча, Батыш ярлы кызы була. Аны Үңәр бае көчләп үзенә кияүгә ала. Соңыннан Әйтүкә Батышны байдан тартып алып кача.

Бу риваятьләргә 1940-нчы елда Хәмит Ярми Новосибирск өлкәсе Чыный районы Аялу авылында Нур Ибраһимовтан язып алган.

1967-нче елда Ф. И. Урманчиев Чан районы Тармакүл авылында Гази Шәмсутдиновтан язып алган риваятьләр алдагы риваятьтә бирелгән мәгълүматларны тулыландыра.

Әйтүкә Тармакүлдә туып-үскән. Уналты яшендә үзе яраткан Фатыйманы алып, авылдан качкан. Өч ел буена бу авылдан 100 чакрым җирдә, Казах илендә яшәгән. Аның яшәгән җирен күргән кешеләр дә булган. Фатыйма бу яктагы иң матур кыз булган. Үзе биюче дә булган. Маңгаена ....(сүз танылмый. И. З.) белән су куеп биегән. Әйтүкә бәхер (ярлы) булганга күрә, Фатыйманың әтисе аны Әйтүкәгә бирәсе килмәгән. Шуннан соң Әйтүкә өйләнмәгән булса да, Фатыйманы алып качкан.

Фатыйманың биш агасы булган. Фатыйманы Балык дигән бай кешегә биреп куйган булганнар. Кодалатып куйган булганнар. Әйтүкә белән Фатыйма дүвәл сөйләшеп, аннан качып киткәннәр. Кайбер кешеләрнең Әйтүкәне күргәннәре дә булган. Әйтүкәне тотып, алып килгәннәр. Аннан соң Әйтүкә үзенең җырларын җырлаган. Җырларны русчага тәрҗемә иткәннәр. Шуннан соң пристав Әйтүкәне җибәргән. Фатыйманың атасы кызына аңа кияүгә чыгарга рөхсәт итмәгән. Шулай итеп, Әйтүкә белән Фатыйма, бер-берсен яратсалар да, кушылып бергә яши алмаганнар. Фатыйма ялгызлыкта гомер уздыра, Әйтүкә соңра өйләнгән булса кирәк. Ләкин анысын тагаен белүче юк. Бу вакыйгалар моннан бер йөз ел элек булган.

Ф. Әхмәтова 1961-нче елда Новосибирск өлкәсе Барабинск районы Бакчакул авылында 1891-нче елгы Ажбаков Мөслим бабайдан, 1967-нче елда Новосибирск өлкәсендә Куйбышев районы Шагыр авылында 1897-нче елда туган Баязитова Оркыя әбидән, 1878-нче елгы Сәлимжанов Хәмидулла бабайдан «Әйтүкә» жырының аерым строфаларын да, геройлар турында сөйләк-риваятьләр дә язып ала. Бу язмаларда кайбер геройларның исеме башка булса да, Әйтүкә белән Батыш турында алдагы язмалардан аерма күп түгел.

Тармакул авылында (Үңәр элеккечә) Ибраһим хәзрәт була. Аның Әйтүкә исемле батрагы була. Әйтүкә хәзрәтнең Батыш исемле кызын ярата. Калым түләр хәле юк, хәзрәт бирми дә аңа кызын. Яшьләр бер-берсен яратышып, казах далаларына качып китәләр. Шулай шактый йөргәннән соң, туган якларына кайтырга булалар. Кайбер легендалар буенча, тотып алып кайталар. Үңәрдә халыкны жыйеп, Әйтүкәне камчы белән суктырмакчы булалар. Хөкем алдыннан Әйтүкә үзе чыгарган жырларны жырлап күрсәтергә тәкъдим итә. Батышның матурлыгын, аңа булган мәхәббәттен жыр аша әйтеп бирә. Бу жырларны тыңлаган авыл картлары, мондый саф көчле мәхәббәт өчен жәза бирү гәнаһ булып, дип, хәзрәттән яшьләрне кичерүне үтенәләр.

Әйтүкәне төрмәгә утыртканнар. Аның төрмәдә жырлаган жырлары да бар диләр.

Әйтүкә Батышны ташлап, башка хатын янына, үзенең кызы белән калган элекке хатыны янына кайткан дип тә сөйләләр.

«Әйтүкә» жыры халыкта бик популяр булып, аны туйларда кара-карышы жырлаганнар. Жырның көйләре бик күп булган, ул борынгы бик озын көйгә дә, кыска көйләргә дә башкарылган. Бараба районы Тандау авылында яшәгән информант Сәбидә әби Бигушевадан Ф. Урманчеев язып алган мәгълүмат буенча, аның яшьлегендә туйда ике кеше «Әйтүкә» жырын башкарганнар. Аларның берсе Әйтүкә булып, икенчесе Батыш булып жырлаган.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан төрле елларда язып алынган материал хәзерге вакытта Институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең фольклор фондында саклана. Бу мәкаләдә әлеге архив материалларын бер цикл буларак туплап, аерым строфаларны эчтәлекләреннән чыгып эзлекле бер хәлгә китереп, укучыларны таныштыруны максат иттек.

Фольклорчы галимнәр жырның берничә көйгә жырланганын искәртәләр.

«Әйтүкә» жырларын башкарылу сәбәбенә, вакытына, кемгә аталуына карап берничә төркемгә аерырга мөмкин. Бу жырлар арасында кыска гына аңлатма биреп барабыз. Жырларның эчтәлегенә һәр ситуацияне аңлаткан риваятьләр белән ярашып бара.

Әйтүкә жыры

«Әйтүкә белән Батыш» жыры геройларның бер-берсенә мәхәббәтен аңлаткан жырлар белән башлана. Алар бу жыр аша бер-берсенә соклана, бер-берсен мактый, бергә булырга да сүз бирешә.

Әйтүкә:

Йөгәрәләй куян, йөгәрәләй,
Мамык тикләй йонын туздыралай,
Бер яхшы берлән ай бер яман,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Шатлык белән гомер уздыралай.

Варианты:

*Йөгәрә лә куян баласы,
Мамыктай ла йонын туздыра.
Ике лә яхшы бер кушылса,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Шатлык берлән гомерен уздыра.*

Ике лә генә кырның уртасында,
Ятадыр ла куян баласы.
Дөнья-ахирәт, мәхшәр сәхрасында,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Корыладыр мизан тарасы.

Батыш:

Тәрәзәләрдән ник бактың?
Кар йомарлап, жаныем ник аттың?
Берләр лә атмай, жаныем, ике аттың,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Яшь йөрәккәемә ут яктың.

Сикереп ләй төштем бакчага,
Бакчадагы пешкән алмага.
Бер матур белән уйнаймын дип,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Гөһәҗкяр ла булдым Аллага.

Әйтүкә:

Әй жанкәм лә жанкәм, түзә алмыйм мин,
Тәрәзәдән күрсәм күз алмыйм мин.
Үңәр урамнарын әй үткәндә
Синеләй күрмәй үтәлмим мин.

Урамыгыздан узганымда
Ике генә күзем, тулды яшем.
Кара ла кашым, асыл ташым,
Исән булсын газиз башың.

Әй урамыгыздан әй узамын,
Яшел лә ефәк мин сузам.
Яшел лә ефәкләр житмәсә,
Тәхлил-бәет әйтеп мин узаем.

Ай тулган ла жанкәм, әй ай тулган,
Ай туган чакта ла син туган.
Тулган айдай якты ла йөзөң,
Бу жиһанда синдәен кем булган.

Әй кыйгач ла кашым, карлыгачым,
Сине лә кайда күрәем мин?
Кызыл алмадай ай йөзөңне,
Кай жирләрдән суырып үбәем мин.

Жырларда өч тапкыр Түкә кәмшек телгә алына. Язып алынган материаллар бу кешенең кем булуы турында информация сакламый. Түкә Төхфәт дигән исемнең бозылган варианты булырга мөмкин. Кәмшек сүзгә кыскарган, ямьшәйгән дигән мәгънәдә. Бу очракта ул Төхфәтнең исеме белән янәшә кулланыла торган кушаматы булырга тиеш. Төрки халыклар эпосында, яшьләренең мәхәббәтенә комачаулап йөргән хезмәтче традицион образ булуын да истә тотсак, Түкә Батышның атасында хезмәттә булган, кызын саклау да аңа йөкләтелгән хезмәтчесе булырга мөмкин.

Батыш:

Әй жанкәм лә, жанкәм, күзем туймас,
Бу жиһанда синдәен егет булмас.
Йөгереп чыгып үбәр идем,
Түкә лә кәмшек капка ачмас.

Таллардин ла очар талга кунар,
Кара бакчай кошының баласы (*кара бакчай – сыерчык*).
Билдинләй кысып, авыздан сөйсәң,
Яхшы ла әткәйләрнең баласы.

Әй Уралдай биек тау бармы икән,
Барып ла күргән ир бармы икән.
Авырлыклар күрмәй әй ярын алган,

Бу жиһанда андаен яр бармы икән.

Чобырлай чобыр тамчы тамар,
Тамчылары сары май кебек.
Кешеләр күзләренә әллә ничек,
Үз күземә тулган ай кебек.

Әйтүкә:

Әй иртә лә торып юлга чыксам,
Олы ла юлда урыс ямщик.
Урыс ямшигенә әй, охшаган
Үңәр урамында Түкә лә кәмшек.

Әй йөгерепләр лә йөгереп житәлмим мин,
Тал, читәннәрдән үтәлмим мин.
Билгеләре шулдыр сөюемнен,
Катындыйн (яныннан) ташлап китә алмыйм мин.

Батыш:

Әй иртә лә торып тәрәзә ачып,
Таң атуларын көтәмен мин.
Йөрәгемә тулган гыйшык уты,
Сине лә уйлап уңамын мин (*уңу – саргаю, сулу*).

Батышны икенче кешегә ярәшкәннән соң, яшьләр өйләнешүдән өмет
өзә, алар үзләре өчен качып китү генә калганын аңлыйлар. Жыр буенча
фикер йөртсәк, Батыш качып китүне үзе тәкъдим итә.

Батыш:

Әй китәек жанкәм, әй китәек,
Кара урманнарда әй үтәек.
Аяк аска басып дошман сүзен,
Үз теләгебезгә без житәек.

Үңәр лә күле әй киң икән лә,
Сулары ястыкка тиң икән.
Ике лә күңел әй бер булганда,
Аеручы ла дошман әй кем икән.

Әй баш имәм, жанкәм, баш имәм мин,
Үз теләкләремне итәрмен мин.
Аягыма богау салсалар да,
Аны да ла тибеп өзәрмен мин.

Әйтүкә:

Әй китәрбез, жанкәм, әй китәрбез,
Үз теләкләребезне әй итәрбез.
Безгә каршы килгән әй дошманның,
Битләренә төкереп без үтәрбез.

Батыш:

Әй күктә лә йөзгән бер йолдызга,
Әйтәләр лә икән Чулпан дип.
Дошман ла сүзен читкә каккан
Егетләренә әйтәләр солтан дип.

Әйтүкә:

Каен төпләренә балта чапсаң,
Гөрләп оча аның әй тургае.
Үз сүзләрендә әй тугры булган,
Син жанкәем кызның әй солтаны.

Батыш:

Ашасаң ла шикәр, әй бән куямын,
Ашаганыңны ла әй күрәем.
Ашаганыңны ла әй бән күрәем,
Сәнеңләй өчен бән үләем.

Әй кырларда үскән куш каенның,
Төпләренә билге кем юнган.
Сөйгәндә лә ярына туры булган
Бу жиһанда синдәен кем булган.

Яшьләр үзләренәң мәхәббәтен дә, киләчәктәге бәхетсезлекләрен дә
язмыш дип кабул итә. Жырда язмыш мотивы төрле яктан ачыла.

Әйтүкә:

Майдалай кәккүк әй кычкырадыр,
Язынлай көзен һич белмидер.
Халаек безне күп сөйлидер,
Хак язганын һич белмидер.

Туй көнне Әйтүкә Батышны алып качып китә. Качып барганда, алар-
ның бияләре колынлай. Ат, колыны белән мавыгып бармый башлай. Бу
вакыйга ике төрле бәян ителә. Беренчесендә колынлы бия тиз бара алма-
ганга, Әйтүкә колынны суярга тели. Әмма, Батыш колынны кызганып, бу
эшкә юл куймый. Әйтүкә дә, Батыш каршы килгәч, колынга тими. Рива-

ятың икенче вариантында, киресенчә, Әйтүкә колынны кызганып, аны суярга кулы күтәрелми. Батыш, атның туктап калуы аркасында, бөтен планнарының жимерелү куркынычын аңлап, колынны үзе суя. Жырда да шушы хәлләр тасвирлана:

Әйтүкә:

Кара ла колын кешнәгәндә,
Туры ла биям әй тулады.
Батыш жанкәм аны суй дигәндә
Ике лә кулым әй бармады.

Минем лә кулым әй бармады,
Батыш жанкәм пычак ошлады (*ошлау – тоту*).
Кешнәп лә торган әй колынны
Бугазыннан суеп әй ташлады.

Шуннан соң Әйтүкә үзенә халыкта иң таралган жыр юлларының берсен жырлый:

Кызылгат дигән әй жиләкнең,
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән әй Батышның
Телләре лә татлы, күңеле каты.

Бу строфа галимнәр тарафыннан кат-кат язып алынган. Риваяте оны-тыла барып, жырның яңа варианты барлыкка килгән. Әйтүкәнең кызың кискенлеген, холкын күреп, гажәпләнеп жырлаган жыры мактауга, соклануга әйләнә:

Кызылгат дигән әй жиләкнең,
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән Фатыйманың
Авызы ла татлы, теле баллы.

Качып киткән яшьләр жыр юлларына «Ябышкан» дип кергән урманда, икенче вариантта болында, яши башлыйлар. Бу жирләр аларның туған авылларыннан шактый ерак, кеше аягы басмаган аулак урын була.

Әйтүкә качып китеп урнашканнан соңгы жырларында, аның сөйгәнә белән кавышудан сөнөп, күпмедер вакыт эйфория халәтендә булуы аңлашыла:

Суда ла йөзгән ак балыкның
Баласын әйтерләр култан диеп.
Акча ла бирми ярлар сөйсәң,
Әйтүкәне әйтерләр солтан диеп.

*Яр буйлары әй, Ябышкан,
Ябышканда яткан бармы икән?
Яр буенда яткан Әйтүкәне,
Әйтерләр аны солтан дип.*

Шул ук вакытта, үзләрен тынычсызлык, кире кайту турында уйлау, киләчәкнең билгесез булуы яшьләргә бәхетле булырга да ирек бирми. Алар, үзләрен, йолаларга каршы килүләре, илдә булмаган гамәл кылулары өчен гаепле тоялар. Алдагы строфаларда бер-берсен гаепләү, чарасызлык чагыла:

Әйтүкә:

*Ябышканның буге ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән.
Газиз генә башын хурлар кылган
Яр сөйгән матур ярлар микән.*

*Ябышканның буге ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән.
Сөйгәннен алып мәерләй канган (мәерләй канган – күңеле
рәхәтләнгән)
Буге дөньяда барлар микән.*

*Ябышканның буге ярлар икән,
Барып та лай күргән барлар микән.
Уйны да йөрдем, буйны да йөрдем
Жан сөйгәннен артык барлар микән.*

Кешеләрдән читтә яшәү аларга кыен бирелә. Икесе дә туган иленә кайту турында уйлый башлый

Әйтүкә:

*Карагат (карагат – карлыган) бәнем икеләй күзем,
Саргайды ла бәнем ике йөзем.
Исэн генә булып илгә барсам,
Әйтергәләй күптер бәнем сүзем.*

*Сикереп лә төштем әй инешкә,
Ат бәйләдем сары камышка
Үлмәсә дә адәм үлми икән,
Эчекәе тулган сагышка*

*Ябышкан буге, әй, ком такыр.
Алтын акчалар булмас бакыр,*

И. Г. Закирова. ӘЙТҮКӘ ЖЫРЛАРЫ

Сагындым, жаный, әй, саргайдым,
Кайтмаенча булмас, ахыр.

Әй әдернә лә тартып, уklar аттым, (*әдернә – жәя*)
Кырларда ла йөргән киекләргә.
Газиз генә башым туган икән
Дөньясынамы көекләргә (*көөк – кайгы, борчу*)

Муены ла озын әй пүз (бүз) торна,
Әллә ничә төрләй бузнайдыр (*бузнау – көйләү, сайрау*).
Әй, уйны да йөрөп, пуйны ла йөрөп,
Мөхәндәрдин адәм узмайдыр (*мөхәндәр – язмыш*).

Күпмедер сугылып йөргәннән соң Әйтүкә белән Батыш туган ил-
ләренә кайтырга булалар. Икенче версия буенча, аларны эзләп табып кай-
таралар. Авылга кайткач, жырның эчтәлегенә караганда, халык жыела.

Хөкем иткәнче, Әйтүкә үзе чыгарган жырларны жырлап күрсәтергә
тәкъдим итә. Бу жырларда ул Батышның матурлыгын, аңа булган мөхәб-
бәтен тасвирлый. Картлар, бу жырларны тыңлагач, мондый көчле мөхәб-
бәт өчен жәза бирү гөнаһ булып иде, дип, хәзрәттән яшьләргә кичерүен
үтенәләр. Әйтүкә жырларында мондый юллар бар:

Ул да яхшы, бу да яхшы,
Чәй эчкәндә бал да яхшы,
Баш коткарган тел дә яхшы.

*Ашаган чакта бал да яхшы,
Сөешкән чакта яр да яхшы.
Газиз генә башка эшләр төшсә
Сөйләшкән чакта тел дә яхшы.*

Әйтүкә белән Батышның жырларында үзләренәң гаепсез булуларын,
бигрәк тә бер-берсенәң гаебе юклыгын исбатларга тырышалар, берсе
икенчесен коткарып калырга теләләр.

Әйтүкә:

Шаулап ла аккан әй елгада,
Чуртан йөзә суларның үзенә.
Кимсетмәгез безне әй дусларым,
Кеше кермәс кеше ләй гүренә.

Таң алдыннан яуган әй карларга,
Ак куяннар йөгәрәп лә юллар салган.
Сөйгәндә дә сөйгән ярын алу
Йосыф белән Зөләйхадан калган.

Суларда ла йөзгән әй балыкның,
Баласына әйтегез култан диеп,
Маллары ла булмас ярлар сөйгән
Әйтүкәне әйтегез солтан диеп.

Батыш:

Күлләрдә лә ялгыз аккош,
Баласыннан аерып атмагыз.
Минемдә лә сөйгән Әйтүкәне
Малы юк дип читкә какмагыз.

Әй какмагыз безне әй какмагыз,
Түкә кәмшек сүзенә бакмагыз.
Гомерлек лә итеп сөйгән ярым,
Аерып ла мине утка ла якмагыз.

Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Бугазыма баулар әй салмыйча.
Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Газраилләр жаным әй алмыйча.

Әй беләгемә кигән куш беләзек,
Ай яктысы төшсә ялтырый.
Минем лә сөйгәнем әй Әйтүкә
Ир-егетләрнең лә иң батыры.

Үнәр байларының сорагы буенча, Әйтүкәне хөкем итү өчен, шәһәрдән кыңгыраулы унсигез пар атта 18 түрә килгән. Алар Әйтүкәне гомерлек каторгага хөкем ителәр. Ахырдә баш түрә: «Сезне жырчы диләр, ахыргы минутыгызда бер жырлап күрсәтегез», – ди. Баштагы жырдан түрә, бу безне бик мактады дип аңлый, «бик күп маллар түгәр идем алтын шуф укалы якагызга» дигән юлларны бу безгә ришвәт бирәчәк икән дип аңлап, хөкем бәзасын йөз чыбык суктырырга калдыра.

Әйтүкәнең суд приставы килгәч жырлаган жыры:

Ат бәйләгән кубагызга (*куба – күчмә өй, чыбыктан үрелгән*),
Чәң (*чәң – кыңгырау*) бәйләгән дугагызга.
Гакылым бетте, исем китте
Алтын шуф бәйләгән якагызга.

Ат бәйләрмен курагызга,
Чәң бәйләрмен дугагызга,
Бик күп маллар түгәр идем
Алтын шуф укалы якагызга.

Риваятьләр Әйтүкәне төрмәгә утыртканнар, аның төрмәдән жырлаган жырлары да булган дип бәян итә.

Икенче версия буенча, Әйтүкәне утыртмаганнар, ләкин аңа Батыш белән калырга да рөхсәт булмаган. Ул үзенә беренче хатыны, баласы янына кайткан.

Әйтүкә белән Батышның хөкем карарынан соңгы жырларында мәхәббәткә, гашийкларның тугрылыгына дан жырлана:

Әйтүкә:

Батыш жанкәм суга ингән,
Көянтәсен талга элгән.
Бүе зифа тал чыбыктай
Яр буласын әй кем белгән.

Батыш жанкәм урақ ура,
Уң беләген әй талдырып.
Батыш жанкәй мине сөйдө
Байлар күңелен әй калдырып.
Батыш жанкәй әй кия лә
Кара сатин көйләген (*көйләк – күлмәк*).
Батыш жанкәм ташламайды
Маллар өчен әй сөйгән.

Ашасаң да шикәр, бән куямын,
Ашаганыңны ла, әй күрәм.
Ашаганыңны ла әй бән күрәм,
Сәнеңдәй өчен бән үләм.

Батыш:

Онытмам ла, жанкәм, онытмам мин,
Синнән лә башканы яр итмәм мин.
Синең лә кайгыңнан, әй солтаным,
Камыштаен саргаеп үләрмен мин.

Өченче риваять Әйтүкәнең хөкем ителүен бәян итә. Әйтүкә өстеннән жәза башкарылган. Баш түрә Әйтүкәдән, яңадан Батышны алмам, дигән сүз ала. Шуннан соң Әйтүкәне атып үтерәләр. Бу вариант жыр юллары белән дә туры килә. Батышның соңгы жырларында хөкем карарының нинди булганы да, палач турында да мәгълүмат саклана:

Сине генә сагынган чакларымда,
Астанаңа башымны куярмын мин.

Эй моңланып кошлар сайраганда
Сине генә уйлап жырлармын мин.

Эйтер сүзен әйтә алмый торды,
Эт урядник кылыч әй алганда,
Эйтер сүзен әйтә алмый торды,
Түкә кәмшек мылтык әй атканда.

Эй куе ла кауданлы каен төбе,
Яныкаем, яткан жирең булды.
Кара ла туфрак әй астында
Алмадаен кызыл ла йөзең сулды.

Батыш, Әйтүкә үлгәннән соң башка кияүгә чыкмаган. Гомере буге Әй-түкәне эзләп, 60 яшендә Үңәргә кайтып вафат булган.

Текст Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең фольклор архивында сакланган материаллардан төзелде.

Аларны фольклорчы галимнәр Х.Рахматуллин, Х.Ярми, Г.Мәхмүтов, Ф.Урманчиев, Ф.Әхмәтова, Х.Гатина, В.Хажиев Новосибирск өлкәсенең төрле районнарында фольклор экспедицияләре вакытында туплаган. Информантлар исемлеге:

Бараба районы, Бакчакүл авылы Аәнбанов Габбас, 1884 елгы, Ажбаков Мөслим, 1891 елгы.

Венгерово районы Арынсас авылы, Вахитов Мәгърүф, 1905 елгы; Венгерово авылы, Назирова Мөрийдә, 1910 елгы.

Куйбышев районы Шагыр авылы Рафикова Мөхлисә, 1882 елгы; Баязитова Оркыя, 1897 елгы; Мәргү Хәйдарова, 1898 елгы; Сәлимҗанов Хәмидулла, 1878 елгы.

Чан районы Кошкүл авылы Мөхәммәтшин Аллая; Чан районы Тармакүл авылы, Ишмакова Нәкыя, 1923 елгы; Нургалиева Вәйдә; Шәмсетдинов Гази, 1903 елгы; Кәрим Ташпулатов; Сәфәрғали Юнанов; Сираҗетдинов Давыт; Хәбибуллина Хәтирә, 1890 елгы; Вәлиуллина Нурҗамал, 1899 елгы.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Исторические источники по краеведению

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ТАТАРАМ ТОМСКОЙ ГУБЕРНИИ XVIII в.

I. Ведомость о числе душ мужского пола томского округа по переписи 1763 г.

№	Волости	Число душ до 1763 г.	Число душ 1763 г.
	Мало-Бухарская*	6	37
	Чатская**	...	364
	Еуштинская**	...	75
	Телеутская**	...	160
	Большая Бухарская**	...	56
	Казанская**	...	38

Примечания:

* Еще 12 душ записали в графе плативших ясак «зверями».

** В этих волостях население до 1763 г. не было обложено, стало быть, их точная численность оставалось неизвестной.

[Источник: РГИА. Ф. 1264. Оп. 1. Ед. хр. 277. Л. 60.]

II. Ведомость о числе душ мужского пола кузнецкой округи по переписи 1763 г.

Волости*	Число душ (муж. п.)
1. Волости подгородного сбора	73
1. Багаракова	
2. Казанова	170
2. Телеутская (подгородных белых калмаков)	507

Примечание:

* В 1763 г. вместо термина «волость» применен и термин «улус».

[Источник: РГИА. Ф. 1264. Оп. 1. Ед. хр. 277. Л. 218.]

III. Ведомость по окладным книгам 1764 г.

1. Томский уезд	Число муж. душ [татар]
<i>Волости</i>	
Чатская	364
Гуштинская (Эуштинская)	75
Малая Бухарская	37
Большая Бухарская	56
Телеутская (Белые калмаки)	160
Казанская	38 (ясашных татар)
2. Каинский уезд («Все оные волости состоят из татар»)	
<i>Волости</i>	
Туражская	674
Любейская	122
Каргалинская	76
Итунуская	—
Барабинская	923
Чайская	163
Итеренинская (Теренинская)	110
Убинская	*

Примечание:

* Ясак платят в составе татар Чайской волости (их было 4 муж. душ).

** В источнике сообщается: Из 1560 барабинцев 916 занимались рыболовством и звероловством.

[Источник: РГИА. Ф. 1264. Оп. 1. Ед. хр. 265. ЛЛ. 153, 157, 172, 188].

ДАННЫЕ О ЧИСЛЕННОСТИ СИБИРСКИХ ТАТАР ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В.

А. Демографические сведения по III и IV ревизиям на основе табеля о татарском населении Тобольской губернии

№	Административные деления и сословные группы	III ревизия	IV ревизия
		Число душ	
1.	г. Тобольск		
	крещенных татар	48	61
	бухарцев	78	54
	Тобольский уезд		
	ясашных татар	744	843

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ТАТАРАМ ТОМСКОЙ ГУБЕРНИИ XVIII В.

	оброчных чувальщиков	91	117
	служилых татар (1)	1041	1181
	служилых татар (2)	137	180
	бухарцев	622	797
2.	г. Тара		
	крещенных татар	33	37
	бухарцев	60	65
	Тарский уезд		
	ясачных татар	3071	3704
	оброчных чувальщиков	63	116
	служилых татар (1)	583	688
	служилых татар (2)	15	24
	бухарцев	678	318
3.	г. Тюмень		
	крещенных татар	64	87
	Тюменский уезд		
	ясачных татар	2207	1698
	оброчных чувальщиков	14	21
	бухарцев	628	801
4.	г. Томск		
	татар (ясашных?)	29	48
	бухарцев	56	76
	Томский уезд		
	крещенных ясашных татар	1128	1452
	некрещенных ясашных татар	428	467
5.	Ялуторовский уезд		
	ясашных татар	732	861
	бухарцев	14	16
6.	Каинский уезд		
	ясашных татар	1711	2638
7.	Омский уезд		
	ясашных татар	131	148
8.	Туринский уезд		
	крещенных татар	1130	1147

***Б. Демографические данные о татарах, не положенных в оклад по
Тобольской губернии (III и IV ревизии)***

	Уезды	III ревизия	IV ревизия
1.	Тобольский уезд		
	Служилых татар и их детей	291	483
	Отставных служилых татар и их детей	184	341
2.	Тарский уезд		
	Служилых татар и их детей	16	16
	Отставных служилых татар и их детей	25	55
3.	Тюменский уезд		
	Служилых татар и их детей	195	263
	Отставных служилых татар и их детей	55	67
4.	Ялуторовский уезд		
	Служилых татар и их детей	—	7

Примечание: Служилые татары, находившиеся в ведении татарской головы, относились к разным группам по полученным денежным жалованиям (196-рублевые – под цифрой 2 и 200-рублевые – под цифрой 1).

[Источник: РГИА. Ф. 558. Оп. 2. Ед. хр. 274. Л. 25].

Материалы к печати подготовил Д. М. Исхаков

Шәхесләребез

Известные личности

ИГЕЛЕК ЭШЛӘ ДӘ СУГА САЛ...

Игелек эшлә дә суга сал, халык белмәсә, балык белер. Бу мәкальне төрле кеше төрлечә аңлата. Берәүләр Дәрдмәнд шигырендәгечә, килсә кулдан кырмысканың күңелен күр, сөләйманлык будыр, дигән мәгънәдә. Икенчеләр, ничек тә яхшылык кылырга тырыш, күрми калмаслар, дип... «Таттелеком» милли элементта компаниясә башлыгы Лотфулла Шәфигуллин исә моны, халыкны шифалы, яхшы су белән сыйла, су – яшәешебезнең нигезе, чишмә ачу, элеккеләрен тергезү – суга да, халыкка да игелек итү ул, дип аңлата. Әлбәттә, яхшы, сыйфатлы су – иң әүвәл көмештәй чишмәләребез ул. Хәзерге вакытта «Таттелеком» фидакарьләре көче белән республикабызда утызлап чишмә тергезелде, чистартылды, төзекләндерелде; халык өчен елның теләсә кайсы фасылында ансат кына килеп, чиләкләреңне тутырып алырлык итеп уңайландырылды. Шушы уңайдан Л. Шәфигуллинга берничә сорау белән мөрәҗҗәгать иттек.

– Лотфулла абый, чишмәләрне тергезү уе күңелегезгә кайчан килде? Бу ният әниегезнең туган җиренә – Арча районының Акчишмә авылына бәйле түгелме? Акчишмәдә чишмә бармы?

– Акчишмәдә чишмәләр бар. Баһам Зарифулла чишмәсә, әнием Кафия чишмәсә. Анда элек-электән чишмәләр булган. Без аларны төзекләндереп, уңайландырып халыкка кайтардык. Туган ягымда, Арча районында әлегә сүз кергән Ташчишмә дигән авыл да бар әле. Матур яңгырый бит: Акчишмә, Ташчишмә! Минем әбием шул Ташчишмә авылыннан. Анда бик үзенчәлекле, бик тәмле *Әбиләр чишмәсә* бар. Хатын ягыннан да, минем яктан газиз безгә бу авыл. Алты әбигә багышлап төзекләндердек. Акъяулыклы әбиләр чишмәсә дип йөртәм мин аны. Ташчишмәнең үзәндә хатынымның әнисенә – Хәлимә әбигә дип эшләнгән чишмә дә бар. Нигә аңа *Хәлимә чишмәсә* дип исем куштыгыз дисезме? Чишмәләр дә жан ияләре, кешеләр кебек яши: үзенчә чөлтерәп агып ята, халыкның сусавын баса, шифалы сулары белән сәламәтлегебезне ныгыта. Чишмәнең исемен телгә аласың икән, ул кешегә савабы бара, догаларың ирешә. Әйбәт кешеләрнең исемнәре телдән төшмәскә, жуелмаска тиеш. Яхшы кешеләрне искә алып торырга кирәк. Шуңа күрә чишмәләргә исем биһү дәрәҗәсә гамәл дип уйлыйм.

Беренче тергезгән чишмәм үзөбезнең Симетбаштагы, ындыр артындагы эти чишмәсе – *Нурислам чишмәсе* булды. Әтием еш кына, мин кечкенә вакытта ындыр артында бер чишмә бар иде, дип искә ала иде. Шул төшнә казып карыйк әле, чыкмасы, бәлкәм югалмагандыр, дип тотынган идек, гөрләп суы килеп чыкты. Быел мин аны яңарттым. Хәзер Нурислам чишмәсе тагын да күркәмрәк, төзегрәк.

Без шактый күп чишмә ачтык инде. Быел әнә Кырлайда – Габдулла Тукайга багышлап *Ануш чишмәсе*, Кушлавичта Тукайның бабаларына атап – *Мулла чишмәсе*, Туфан Миңнуллинның туган авылында – илһамланып язган, бөек әсәрләрен иҗат иткән жирендә *Туфан чишмәсе* яساتтык. Кайберәүләрне күмеп-жирләп куялар да оныталар. Ул онытып була торган шәхес түгел. Чишмәсе гөрләп агып ята, халык суын эчеп кинәнә икән, телләрдән төшми, күнелләрдән китми мәшһүр драматургыбыз.

Кайбер чишмәләребез бигрәк куәтле, көчле булып чыкты. Әнә *Курсави чишмәсе* бер торбага гына сыймыйча, ике торбадан ургылып агып ята. Габделнасыр Курсави үзе дә гайрәтле, үжәт, баш бирмәс кеше булган, диләр. Кыю, яңа фикерләре өчен Боһара эмире үз вакытында аны үлемгә хөкем итә. Ватанына кайтып кына котыла Габделнасыр. Менә нинди атаклы шәхесләребез туып үскән Арча ягында, Казан артында. Ургылып торган чишмә суларын эчкән Курсавилар милләтебез, динебез өчен ыргылып торган! Без бу суларның сыйфатын, эчтәлеген тикшердек. *Мәрҗани чишмәсенең* сыйфаты тагын да яхшырак. Бу чишмәләргә килеп, атаклы шәхесләребез рухына багышлап, дога кылып китә өммәттәшләребез. Белмәгәннәргә белдерү өчен, чишмә ихатасында мәшһүрләребезнең үз фикерләрен, аларга башка шәхесләрнең нинди бәһа биүләрен язып та куйдык. Халык китап укудан бизеп барган, интернет белән мавыккан заманда бу да – бик кирәкле гамәл. Ичмасам чишмә янына килгәч, белемнәрен арттырырлар, фидакарь га-лимнәребез хакында азмы-күпме мәгълүмат алырлар, бәлкәм тора-бара тарихыбыз, мәдәниятебез белән кызыксынып китәрләр дим. Без моны киләчәккә күздә тотып, яшь буын гафил булып үсмәсен, тарихыбызны белеп торсын дип эшлибез. Киләчәккә инвестиция салу кемдер уйлаганча завод-фабрикалар корып кую гына түгел ул. Чишмәләр, музейлар ачу – хәтерне яңартып тору, маңкортлыкка юл куймас өчен бик кирәкле эш, олысын-кечесен, шул исәптән юлдан язганнарны да тәрбияләү чарасы ул. Телисеңме, теләмисеңме буыннар алышынып тора, әгәр житкереп, искәртеп тормасаң, күп нәрсә хәтердән жуела, онытыла, яшьләргә тапшырылмый. Шулай укыттылармы икән, үзөбез шук булганбызмы: яшүсмер чакта Курсави, Мәрҗаниләрнең кайда туганын белми идек. Балалар Гаяз Исхакый кебек фидакярләребезнең кем икәнен, нәрсә

теләгәнән, нәрсәгә ашкынганын да белергә тиеш. Шул шәхесләребезне дә белмәсәк, нинди халык без?!

Хәтнә чишмәсе – изге чишмә

– Хәтнә авылында да чишмә тергездегез. Андагы чиркәүне тергезү уе шул вакытта тудымы? Әллә инде аңарчы да урыс халкының мәдәнияте һәйкәлләрен тергезә башлаган идегезме?

– Һәр нәрсәне уйлап-жайлап эшләргә кирәк. Кайчакта нәрсәдер эшләргә жыенсам, ике-өч ай уйлап, чамалап йөрим. Укыйм, уйлыйм, күнелгә салам. Башкалар белән аралашып, фикерләшеп, ниятемнең дәрәслеген тикшерәм. *Хәтнә чишмәсе* миңа сабый чактан таныш. Хәдичә әбием белән анда бара башлаганда миңа дүрт-биш яшьләр тирәсе булгандыр. Әбием монда озаклап дога кыла иде. Хәтнә жире урыс алпавыты Персовка бирелгәнче үк монда чишмә агып яткан, милләттәшләребез өчен ул изге булган. Ул төштә элек татар авылы торган, тик урыслар килгәч, кешеләре күчеп киткән. Дөрөсрәге, Акчишмәгә күчкән. Хотня (татарлар Хәтнә ди) 1800-нче елларда гына бирелгән атама. Этнә сүзенә охшаш булса да, аңа катнашы юк. Бирегә алпавыт Воронеж губернасы крестьяннарын күчереп утырткан. Монда Чистай ягыннан да урыслар килеп урнашкан.

Бу чишмә без татар-мөселманнар өчен шул ягы белән дә истәлекле: бер агай хаждан кайтышлы шушында, чишмә ярында, авылына кайтып житә алмыйча, вафат булган. Күрәсен, шушы чишмәнең суын эчсәм, көч-гайрәт алырмын дип өметләнгән. Әмма суын эчеп, теләген тормышка ашырса да, кайтып житәргә кодрәте калмаган (кемдер аны Кенәбаш авылы кешесе, ди, башка авылларга каратучылар да бар). Аны туган жиренә алып кайтып күмгәннәр, диләр. Чишмә янында жирләнгән дигән фараз да бар. Кайсы авылныкы икәнә тәгаен билгеле икән, монда калдырмалар дип уйлыйм. Каберен тәгаен беләм дип сөйләүче агай исән түгел инде. Шул хаж ибзый үлгән дип тәгаенләнгән төшкә чардуган куйдырдым. Аның янына килеп дога кылалар, багышлылар. Ул чакларда бик сирәк кеше генә хаж кыла алган бит. Юлның шактыен жәяү барганнар. Хәзер генә ансат ул: автобус, очкыч илтеп житкерә.

Алты-жиде ел элек Хәтнә жире карарлык, керерлек түгел иде. Авылдан кеше китеп беткән, чытырманлыкка, ташландык жиргә әйләнгән иде бу урыннар. Чишмә басмалары агачтан булганга, череп беткән, әбиләр төшәрлек түгел иде. Төшкән очракта да, яңгыр яуса, таеп егыла торган, менеп житәрмен димә. Без ул чишмәне матур итеп тергездек, агач басмаларны алып куеп, тимердән яساتтык, чишмә тирмәсе корып куйдык. Аның суы да, карап торучы булмагач, икенче яктан юл ярган иде инде.

Билгеле, су үз юлын таба инде. Хэзер карап, сокланып, хозурланып туймыйсың!

Чишмәне ясагач, тирә-якны карап-барлап чыктым. Чиркәү ярым жи- мерек, аның артында Перцовлар нәселе жирләнгән зират бар. Анда ун- лап кеше күмелгән. Николай Петрович Перцовның табут төрбәсе чуен- нан ясалган булган. Аны ачып, актарып бетергәннәр. Кыйммәтле металл эзләгәннәр, күрәсең. Вәхшилек инде! Аны төзекләндереп, Россия әләме төсенә буятып куйдырдым. «Граждане, товарищи, господа, не беспокойте! Пусть покоятся миром!», – дигән язучы да беркеттек. Дөрөс, бу гамәлем- не аңлап бетермәүче милләттәшләрем дә булды. Нигә әле ул татар жирен- дә урысларга хөрмәт күрсәтә, имеш!

Мөселманнарның праваслау динендәгеләргә, аларның мәрхүмнәренә карашы, мөнәсәбәте бит бу. Беренчедән, тәрбия чарасы, икенчедән, Рос- сия дәүләтендә яшәвебезне онытмыйк, өченчедән, мөселманнар, права- слаулар, яһүдиләр – без бит китап әһелләре! Сүздә толерант булу ансат, аны эш белән күрсәтергә кирәк.

Чиркәү бөтенләй диярлек ишелеп беткән, стенасы гына ярыйсы иде. Сталинградтагы Павлов йорты шикелле! Берзаман килсәк, ул стенаның кирпечләрен сүтә башлаганнар. Аптырадым: моның чыгымы да күп бит, сүтүе кыйын, әллә кая алып китәсе бар... Егермеләп кеше белән сөйләштем. Аларны Хәтнәгә ун тапкыр гына алып килмәгәнмендер... Кайбер дуслар качып бетте. Шуңа карамастан түбәләрен яптык, идәннәрен түшәдек, тәрәзәләрен алмаштырдык. Хэзер чиркәүнең яртысында музей (анда бо- рынгы әйберләр җыелды), икенче ягында чиркәү булгач, алтарь ясаттым, анда иконалар алып килделәр, хәтта Мәскәүдән җибәрделәр. Казанга, футбол буенча дөнья чемпионатын тамаша кылырга килгән американнар да моны күрде. Кара, татарлар чиркәүне тергезгән! – дип аптырадылар. Монда Советлар Союзы Геройлары, космонавтлар килде! Күз яшьләрен тыя алмады, бичаралар! Уйлаштык та, Хәтнә жирендә бер кечкенә генә часовня-кәшәнә төзеттек. Анда лампа, шәмнәр куйдык. Хэзер урыслар да килеп, әби-бабаларын искә төшереп, дога кыла, чишмә суын эчеп кайтып китә. Хәтнә әле сугышка хәтле дә зур гына авыл булган. Бу авыл уртасын- да Бөек Ватан сугышында һәлак булган хәтнәлеләргә һәйкәл дә куйдык. Шушы авылның 114 кешесе яу кырында ятып калган. Бу авыл 1990-нчы елларда бетте. Соңгы дистә елларда да кешеләр яши, җәйләрен булса да торып китә иде. Әле мин хәрби училищеда укыган чакта Хәтнәдә туган- нарым торды. Әниң апасы – Бахрамия апа шунда яши иде. Соңгы ел- ларда татарлар, урыслар тату гына яшәгән катнаш авылга әйләнгән иде инде ул. Мәрхүм булгач, әти-әнисе, үзе дә Акчишмәдә туганга, апабызны туганнары янына алып кайтып җирләдек. Жизнине дә шунда куйдык.

ИГЕЛЕК ЭШЛӘ ДӘ СУГА САЛ...

Хәтнә – жәннәт почмагы ул. Аны үз вакытында «Аркадия» дип тә йөрткәннәр бит. Ул жирдә бик көчле энергетика, бик уңай йогынты, шифа бар. Иртәнге якта шул чишмә янына килеп ярты сәгать кенә утырсаң да, тәнгә гажәеп көч кергәнән, зиһенң ачылганын сизәсең. Хәтнәдәге изге чишмә – әле дә татарларның изге урыны. Дога кылу, теләк теләү өчен хәзер дә акчишмәләр дә, якын-тирә авыллар да бирегә килә, сукмакта үлән үстерми. Урыслар да килгәләп йөри. Урыслар өчен часовня бар дип әйттем инде. Үзәбезнекеләргә дә чишмә янәшәсендә кечкенә мәчет шикелле гыйбадәт кылу урыны яساتтым. Шуннан йөз метр гына читтәрәк урысларның гыйбадәт кыла торган жире. Шуларның уртасында сугышта һәлак булганнарга һәйкәл тора. Һәйкәлдәге исемлектә татарлар да, урыслар да бар. Эңә бер гаиләдән – Степановлар гаиләсеннән сугыш кырында 4 кеше ятып калган. Этисе, малайлары... Эңә Панфиловлар бер гаиләдән – бишәү! Менә шушы йөздән артык шәһиткә һәйкәл дә юк иде бит.

Кемдер су сата

– *Шактый күп чишмәгә яңа сулыш биргәнсез. Эңә Хәтнә суын шешәләргә тутырып акча да эшли башладылар. «Таттелеком» тергезгән Ахун, Курсави чишмәләре бигрәк гайрәтле, куәтле ага. Шуларның суын шешәләргә тутырып акча эшләргә эңыенмыйсызмы?*

– Юк, андый уйның башыма кереп караганы да булмады. Минекә түгел, халыкныкы бит ул. Чишмәләр – халык байлыгы. Милләттәшләребез, ватандашларыбыз аны карап торсын, эчсен, файдасын күрсен инде. Чишмәне шешәләргә тутырып сатарга чыгару – яхшы бизнестыр. Тик минем андый ниятләрем юк.

Танылу

– *Хезмәтегезне күрә, таний башладылар. Шуның бер мисалы – быел Сөзгә Татарстанның мәдәният өлкәсендәге иң зур бүләген – Тукай премиясен тапшырдылар. Тануларының тагын бер мисалы – Россия Президентының кабул итеп рәхмәт әйтүе. РФ Президентын сайлау алдыннан Путин Казанга килгән иде. Шул вакытта «Татарстан – Яңа Гасыр» телеканалында Сөзгә эшләрегез турындагы тапшыруны күргәч, үз катына чакыртып, сөйләшеп утырган икән. Бу очрашу ничегрәк булды: Президент чакыртуын ишеткәч, каушамадыгызмы, дулкынланмадыгызмы?*

– Башта каушадым инде. Нигә чакырганнарын әйтмәделәр бит. Шылтыраттылар да, эзер торыгыз, диделәр. Әле мин Чаллыга барырга жыенган идем. «Таба алмадык», – дип әйтерсез дигән идем, «Алай булмый ул. Без табарга тиеш», – диделәр. Кабул иткәнән дүрт-биш сәгать көтеп торырга туры килде. Нигә икәнән белгәч, дулкынлану беткән иде инде. Синең, ми-

нем шикелле гап-гади кеше. Әлбәттә, вазифасы, мөмкинлекләре, шул ук вакытта жаваплылыгы да бик зур. Кердем. Күрештем. Бер якта – Рөстәм Нургалиевич. Икенче якта – Россия Президенты Владимир Владимирович. Сорашты. Менә сиңа сөйләгән шикелле бөтенесен дә сөйләдем. «Шундый кешеләрегең бар икән, зур-зур эшләр эшлиләр, тырыш республика», – дип Рөстәм Нургалиевич алдында зур рәхмәт әйтте. Мин Минтимер Шәриповичны да искә төшердем. Болгар жирендә, Зөя утрау-шәһәрчегендә мирасыбызны саклау, кайгырту юнәлешендә зур тергезү эшләре алып барылганлыгын әйттем. Мондый очрашу, ил Президентының кабул итүе тормышта бер генә тапкыр була торгандыр. Мөгаен, күпләрнең Президент кулын кысып, сөйләшеп утырасы киләдер. Моңы оештыру өчен күп акчалар түләргә әзер кешеләр дә бардыр. Ә ул үзе күрешергә теләк белдергән. Мин, үз чиратымда, бер нәрсә сорамадым, нәрсәдер өмет итеп бармаган да идем. Рәхмәт әйтеп, сайлауда, ил белән идарә итүдә уңышлар теләдем, кулын кыстым. Ич шикләнмәгез: Рөстәм Нургалиевич командасында, Сезнең житәкчелектә эшлибез, эшләрбез, дидем. Путинның рәхмәтен ишетүе күңелле инде. Шунда матбугат житәкчесе Песков белән дә күрешеп алдык. Аңа үзбездә эшләр турында язылган китапларны тапшырдым. Мәржани китабын да бүләк иттем.

Мирасыбызны саклау буенча шактый нәрсә эшлибез. Хәзер күп кенә авыллар юкка чыкты бит. Аларның зиратлары ташландык хәлдә. Анда көтү йөрергә тиеш түгел, аларны карарга, киртәләп алырга кирәк. Шул зиратларны койма белән әйләндереп алуга акча кызганмыйбыз.

Менә Гариф Ахунов туып үскән жирдә чишмәсен ясадык. Аның авылы – Кече Өчөйле инде юк. Шул ук вакытта юл буенда, моннан фәлән метрда гына, фәлән авыл бар иде, ул – шундый-шундый мәшһүр кешебезнең туган жире, дигән язучу, күрсәтмә такта торырга тиеш. Әйтик, монда Туфан Миңнуллин торган. Монда Шиһабетдин Мәржани яшәгән. Биредә Курсави гомер кичергән. Советлар Союзы Геройлары, жәмәгать эшлеклеләре, зур житәкчеләр. Шундый язучулар куйсаң, шул жирдән чыккан авылдашлар, бәлкем, туган авылларын карый башлар иде. Бу бит – дәүләткүләм бурыч. Моңы бер кеше генә башкарып чыга алмый. Арча ягында мондый искәртмәләрне, хәтер яңарта торган язучуларны, байтак кына куйдык без. Әлегә эшкә алынучылар күбәйсә, бу үзенә күрә культура революциясе булырлык иде.

Әйтик, менә Миркасыйм Госманов. Зур тарихчы, философ, КФУ профессоры, бик зыялы кеше. Аның Зеленодол районында жәен яшәгән авылына – Татар Наратлысына барып, йортын күргәч, аптырадым. Аның кабере Казан үзәгендәге Арча кыры зиратында. Бер көнне шул зиратка баргач, кабере янында бер апаның елап торганын күрдем. Ярдемчә

Рөстәм Зәкуанов белешеп, сорашып килде: Миркасыым абыйның хатыны Салисә апа икән. «Миркасыым, мин авырып торам. Озакламый синен яныңа килермен инде», – дип боегып тора бичара. Мин дә барып күрештем, хәлләрен сораштым. Икенче көнне Рөстәм әлегә авылга барып кайтты. Кечкенә генә авыл. Болар яшәгән йортның ниргәләре, идәннәре чери башлаган. Аларны алыштырып, түбәсен яңартып, төзекләндереп, диварына, монда фәләнәнче елларда Миркасыым Госманов яшәде, дигән язу куйдык. Ихатасының коймалары да тузган икән. Аларын да алыштырдык. Йорт каршында ташландык һәйкәл тора. Бик мескен хәлдә: күгәрәп, тузып беткән, йолдызы ямышайган. Бөек Ватан сугышында катнашканнарга һәйкәл бу. Әле аның тимерен, төсле металл түгелме икән, дип каерып та маташканнар. Бу һәйкәлне тергезеп, матурлап ясап куйдык. Мулла абзый килеп, мәчетезгә ярдәм итмәссезме, дип сорады. Мәчетнең тәрәзләрен алыштырырга туры килде, бик тузган икән. Тора-бара сөйләшә торгач, бу авылда Советлар Союзы Герое Галләм Морзаханов туып үскәне билгеле булды. Могҗиза инде! Бу герой да башкалабызда, Арча кыры зиратында жирләнгән икән. Менә шул каһарман затның туган авылындагы һәйкәл ташландык хәлдә! Авылда ул геройга һәйкәл-бюст куйдырдык. Мондый кешеләрне онытырга ярый мени инде?!

Советлар Союзы Геройларына да хөрмәт күрсәтмәсәк, кем булабыз без?! Сүз уңаеннан, Арча районында каһарманыбыз Гани Сафиуллин нигезендә бүген музей-йорт тора. Әлегә нигездәге йортны сатып алып, аның бик күркәм сугышчан дан музеена әйләндердек. Анда хәзер һәйкәл торып басты. Батырлыкларын сурәтлэгән стенд-стелла. Йорт эчендә – музей. Ихатадагы каралты-кураларын тергездек. Мунчасы, келәте дә бар. Бакчасына агачлар утырттык. Бакча-парк ул хәзер. Соңгы елларда Арча хәрби комиссары армиягә китә торган егетләрне шунда тантана ясап, бүләкләр биреп озата. Бу да – тәрбия сәгате. Эшкуар Ренат Гыйбадуллин әлегә музейны эшләтеп-карап тору чыгымнарын үз жилкәсенә алды.

Күңел аша уздырмыйча

Авил халкыннан сорамыйча бернәрсә эшләгәнәм юк. Һәрхәлдә әүвәл күңел аша уздырырга кирәк. Менә Тукайның кендек каны тамган Кушлавчы авылы кешеләре белән еш аралашырга туры килде. Халык бит бозылмаган. Мулла чишмәсен ясыйбыз дигәч, кечесе, өлкәне – утызлап кеше килеп, чишмә тирәсен жыештырды. Ничек булышыйк, дип сораштырды. Эшләгән егетләргә ашарга пешереп тордылар. Мәгънәле халык! Кайбер авылларда – исемнәрен әйтмим – якин килеп тә карамыйлар. Гадәттә күп жирдә – коеда, скважинада су беткәч кенә, чишмә булса иде, дип уйлый, суның кадерен белә башлыйлар. Сер түгел, хәзер күпләр газ, электр бет-

кәндә генә – утын; кое кипсә яки торбадан су килми башласа гына чишмә хәстәренә керешә.

Сөйләүчеләр күп, тарихны, мирасны кайгыртканны эшең белән күрсәтергә кирәк. Эшләр, ясап күрсәтсәң, халык иярмичә калмый.

Тормыш – бик кызык нәрсә. Уйланмыйча булмый. Кеше өчен ике көн бик мөһим. Беренчесе – туу көне. Икенчесе – үлем сәгәтләре якынлашканда. Мин бу жиргә нигә килдем икән, дип берәү дә уйланмыйча калмыйдыр. Әмма бу хакта иртәрәк, кулыңда көчең, гайрәтең булганда уйларга, кайгыртырга кирәк. Яшәүнең, тормышның мәгънәсе нәрсәдә? Бу якты дөньяга килүең – үзе бер мөмкинчәлек бит. Безнең туу – очраклылык. Әйткән, әтиләргә сугыштан кайта алмаган булса, мин дә, син дә бу якты дөньяга килә алмас идек.

Кайберәүләрдән, Бөек Ватан сугышында алманнар җиңгән булса, без бик нык алга китәр, әллә нинди уңышларга ирешер идек, дигән сүзләр ишетелгәли. Ай-һай! Әгәр җиңелгән булсак, бу жирләрдә, мөгаен, гел башка кешеләр яшәр иде. Ярый әле, әтиләргә исән-сау әйләнеп кайткан. Шуңа күрә дә туу һәм үлем алды сәгәтләре адәм баласы өчен аерата мөһим. Әгәр туганмын икән, бу жирдә нинди эшләр башкара алам, дип уйланып йөргән чакларың еш булса, димәк, син дәрәҗә юлда.

Әңгәмәдәш – Рәшит Минһаж.

«Аһ! БУ НИГЭ БОЛАЙ ДИСЕҢ...»

Нурания Төхбәтуллина, Ленар Мифтахов, Илһам Көбәшев.

Якташыбыз Рәиф Мәрданов исеме һәм аның күп санлы гыйльми хезмәтләре Татарстан Республикасындагы, шулай ук күрше төбәк-өлкәләрдәге фән әһелләренә һәм киң җәмәгатьчелеккә яхшы билгеле. Аның татар тарихын, борынгы әдәбиятыбыз һәм милли матбугат тарихын өйрәнүгә керткән өлеше аеруча зур. Төбәк тарихларын язучылар да Р. Мәрдановның хезмәтләренә еш мөрәҗғәт итә. 465 еллыгы тулган туган авылыбыз – Әгерҗе районындагы Тәбәрле тарихы турындагы киң мәгълүматлы 771 битле «Тарихта тибрәлгән Тәбәрле» (Казан, «Тамга» нәшрият, 2011) китабы безнең өчен иң кадерлесе. Дистәләгән китаплар һәм мәкаләләр авторы Рәиф Мәрдановның эшчәнлегенә белән якыннан таныш галимнәр һәм мәдәният әһелләре аның хезмәтләре лаеклы бәяләнүгә хаклы булуын хуплар дип ышанабыз.

Соңгы елларда бер-бер артлы авылларыбыз турында язылган китаплар пәйдә булды. Дөрес, арада аларның төрлесе бар. Авыл яшәшкән өстән-өстән генә күзәтү ясап, күренеклерәк авылдашларының тормыш юлын хикәяләгәннәре дә, вакытлы матбугат, мәктәп музей экспонатларына таянып язылганнары да, истәлек-хатирәләрдән, фотолардан гына торганнары да, азмы-күпме архив материалларын яктыртканнары да – һәр автор үз мөмкинлегеннән чыгып эш иткәндер. Нинди генә булса да, халкыбыз өчен файдалы, күп көч куюны сорый торган хезмәт (Юкка гына мени Кара чишмә авылы тарихына багышланган хезмәткә чыккан көнне Илдар Кыямов, хатынны түгел, китапны кочып йокладым, дип яз). Безнең карашка, болар арасында «Тарихта тибрәлгән Тәбәрле» фәннилегенә, зур тарихи чорны колачлавы белән аерылып тора.

Бу китапны хәзерге вакытта (аеруча күзләрне акча томалаган вазгыятьтә) бәяләп бетерү дә мөмкин түгелдер. Ләкин, еллар үткән саен алтын үзенә бәһасын югалтмагандай, аның тарихи әһәмияте, фәнни кыйммәте артчак кына, чөнки автор бер Тәбәрле авылы мисалында җентекләп, бөртекләп, архив материалларын өйрәнеп, хакыйкатькә хилафлык китермәскә тырышып, бөтен Россиядәге татар авылларының 500 елга якын тарихын объективлык белән баян иткән. Хәер, бер авыл тарихын аерым гына язучы мөмкин дә түгелдер. Вакыйгаларны сурәтләгәндә, фактларны китергәндә бөтен татар дөньясы һәм гомумән Россия тарихына мөрәҗғәт итү ихтыяҗы тумыш калмагандыр. Раиф Фәтхелбаян улы әлеге хезмәткә өчен 30 елдан артык мәгълүмат җыйган. Казан, Киров, Мәскәү,

Петербург, Уфа, Ижау, Әгерже архивларында эзләнеп, материаллар туплаган.

Хезмәтенең кереш өлешендә автор бу эшкә алынуының максатын болай аңлата: «Тәбәрленең бер улы буларак, авылыбыз тарихына багышланган китап язуну үз тормышымдагы иң зур һәм иң изге бурычым дип санадым. Моның өчен вакытымны һәм көчемне кызганмадым. Бу максатны үземә бер олы вазыйфа һәм дәрәжә итеп йөкләп, бөтен эшләремнән дә җаваплырак гамәлем итеп тойдым».

Мәжмуганың архив материалларына, истәлек-хатирәләргә, фоторәсемнәргә (аларның саны 760), XX гасырда матбугат битләрендә басылган мәкаләләргә, авылдашларның армия хезмәтеннән, фронттан, чит илләрдән язган хатларына, гомумән, чыганаclarга искиткеч бай икәннән ассызыклап, автор сүзенең гажәеп дәрәжәдә хакыйкый, ихлас булуын искәртеп узу кирәктер. Рәиф әфәнде үзе моны хәтта шәрехләп китәргә дә тиешле санаган: «Туган Тәбәрлемнең эхлакый мохите, халкыбыз һәм авылыбызның гасырлар буге формалашып килгән үз педагогикасы, тәрбиясе китапны эзерләүгә бик таләпчән булырга мәжбүр итте».

771 битле китапның кереш, 48 бүлектән торган төп өлеше, йомгаclавы һәм фактик материалга муллыгы белән таң калдырырлык кушымтасы бар. 250 исемнән торган «Чыганаclar һәм әдәбият» исемлеге исә авторның шушы хезмәтне язуга нинди зур колачлы эзерлек алып баруын искәртә.

Хезмәтнең төп өлеше Әгерже төбәгенең кыскача тарихын яктырту белән башланып китә. Бүлек ахырында автор бу як тарихы бугенча басылып чыккан китапларга да кыскача күзәтү ясый.

1678-нче елгы исәп алу документының күчәрмәсе һәм 1799-нчы 1870-нче елгы карталар белән иллюстрацияләнгән ике бүлек Тәбәрле авылының нигезләнүенә багышланган.

«Сәяси һәм административ репрессия корбаннары» дигән бүлек белән танышкач, ни өчен аңа эпиграф итеп Муса Җәлилнең «Бүреләр, аһ... ләкин бүреләр, Бу кадәр үк ерткыч түгелләр», – дигән әрнүле шигырь юллары алынганын бик ачык аңлайсың. 1919-нчы елдан (игътибар итегез: репрессиялар унтугузынчы елларда ук барган, утыз жиденче еллар инде аның апогее булган) 1950-нче елга кадәр авылыбызның 21 кешесе репрессияләнеп, шуларның икесе үлем жәзасына хөкем ителгән.

Китапның «Халык баш күтәрүләре» бүлегендә безнең якларда 1553–1920-нче еллар аралыгында авылдашлар катнашкан халык баш күтәрүләре тасвирлана.

Татар археографиясе һәм эпиграфикасы белгече Рәиф әфәнде «Зиратлар» темасына тулы бер бүлек багышлаган. Гарәп язучы борынгы кабер

Нуруния Төхбәтуллина, Ленар Мифтахов, Илһам Көбәшев.
"Аһ! БУ НИГӘ БОЛАЙ ДИСЕҢ..."

ташларының фотосурәтләре белән бастылган бу бүлек укучыны фани дөнъяның кыскалыгы, чикләнгәнлеге, жир йөзәнә килгән һәрбер адәм бәласының ахыр чиктә, һчшиксез, бакыйлыкка күчәчәге турында фәлсәфи уйларга этәрә.

«Халык исәбе», «Нәселләр» дигән бүлекләр тулаем диярлек архив материалларыннан тора. Бу бүлекне язу өчен автор титаник хезмәт куйган! Уйлап кына карагыз: ул 1600-нче еллардан башлап авылдагы төп нәселләрнең буын тармакларын тәртибе белән сызып, эзерләп, 17 нәселнең шәжәрә сызымнарын биргән! Тәбәрлеләр бу сызымнарда үзләрен 10-нчы һәм хәтта 13-нче буын бабаларының исемнәрен таба алалар.

Галим үтә бер төгәллек белән, архив материалларына таянып, XVIII гасыр башында рекрут итеп алынган авылдашларыбыздан башлап, урыс иленең бетмәс-төкәнмәс сугышларында катнашкан кешеләрне исемләп язган.

Китапны укып (өйрәнәп диясе килә) чыккач, нинди хәтәр чорларда да үз телебезне, динебезне саклаган, көнкүрештә иҗтиһатлы, яуларда батыр, ирек сөючән, кыю йөрәкле ерак бабаларыбызга, аларны зурлап, тарихка кертәп калдырган бу әтрафлы хезмәткә өчен галимгә мең рәхмәт дисең.

Рәиф Мәрденәвның «Тарихта тибрәлгән Тәбәрлеләр» китабы киң катлам укучылар – үз халкының тарихына битараф булмаган һәркем өчен файдалы, кызыклы булыр дип исәплибез. Хезмәттән тарих укытучылары, укучылар, журналистлар, язучылар, галимнәр һәм тагын әллә кемнәр файдаланыр әле, чөнки бу китап – чын-чынлап татар халкының XVI–XX гасырлардагы энциклопедиясе. Бу очракта: «Афәрин, Рәиф әфәнде! Сез авылыбыз Тәбәрлеләргә генә түгел, Пушкин язгандай, үзегезгә дә гажәеп һәйкәл куйгансыз, чөнки хезмәтегез һәм, шуңа бәйле рәвештә, исемегез халкыбыз хәтереннән жуелмас», – дибез, аның берүзе тулы бер институт башкарыдай титаник хезмәт куюына сокланып.

Авылдашлар, гомумән гади укучылар өчен, югарыда тасвирланган китап популяр булса да, Рәиф Фәтхелбаян улының тарихи эзләнүләре чагылыш тапкан китаплары, мәкаләләре бихисап. Ул үзе бу турыда: «Сөбханалла!.. Язылган китап-мәкаләләрнең һәм төзелгән җыентыкларның саны шактый ук икән... Яшәлгән гомернең нәкъ яртысы каләм һәм китап хезмәткә белән бергә үткән... Безнең авторлыкта һәм автордашлар белән уртақ китаплар – 12, төзүче сыйфатында басмага эзерләгән хезмәтләр – 36, мөхәррирлектә – 9 булуы, фәнни һәм башка төр җыентыкларда, журнал һәм газета битләрендә басылып чыккан мәкаләләрнең исәбе өч йөздән артыкны тәшкил итүе 25 еллык каләм-китап хезмәтемнең тулы нәтиҗәсе. Хезмәт кылган төп фәнни юнәлешләремне һәм басылып чы-

ккан китап-мәкаләләре эчтәлекләре ягыннан жыеп айткәндә, бөтенесе татар халкы тарихына карый. Алар: татар матбугаты тарихы, татар китапчылыгы һәм әдәбияты тарихы, татар археографиясе һәм эпиграфикасы, татар библиографиясе һәм текстологиясе, – дип яза (Рәиф Мәрәнов. Библиографик күрсәткеч. – Казан: Милли китап. 2014). Монда китерелгән саннар 2014-нче ел белән төгәлләнә. Шуннан соң узган дүрт елда автор тарихи эзләнүләр юлында нәтижәле эшләвен дәвам итә. «Безнең мирас» журналында басылганнарын гына искә алыык: «Кем ул Морад мулла?» (2015), «Гәүһәр Болгарга килдем» (2016), «Плиннәрнең бәете» (2016), «Бәрәкәтле мирас ядкярләре» (2016), «Әтнә төбәгенең ташъязма истәлекләре» (2017), «Ташъязмаларда – газиз тарихыбыз» (2017). (Соңгы ике хезмәт И.Һадиев белән автордашлыкта язылган).

Бер булганнан бар да була диләр. Рәиф турында да шулай әйтергә мөмкин. Кечкенәдән рәсем ясарга оста иде ул. Шушы сәләте һәм халкына булган чиксез яратуы аны шәмаилләр язуга этәргәндер. Сәнгать фәннәре кандидаты Рөстәм Шәмсутов Мәрәновның бу өлкәдәге хезмәтләрен менә ничек бәяли: «...Р.Марданов, подобно известному татарскому каллиграфу Б. Урманче, добивается художественной выразительности исключительно за счет стиливых особенностей в написании арабских букв... Сходство с творчеством Б.Урманче проявляется и в тематическом плане – в своих каллиграфических композициях Р.Марданов широко использует слова народных песен, баитов, поговорок. Произведения автора отличаются индивидуальностью исполнения, демонстрируют профессиональное владение стиливыми канонами арабской каллиграфии».

Мәрәнов хезмәтләренең, үзе әйткәнчә, «...бөтенесе татар халкы тарихына карый», әйтерсәң ул француз мәгърифәтчесе Шарль Монтескьёның (1685–1755) татар халкы турында «Персиядән хатларында»: «Бу жиңелү белмәс халыкның искиткеч батырлыкларын данга күмәр өчен бары тик тарихчылары гына житмәде», – дип язган тәнкыйтенә жавап буларак тарихчы булып киткән. Хәер, тарихыбызга карата ваемсызлыгыбызны хәзер дә кире кагып булмый. Фикеребезне куәтләп, Мәсгуд Гайнетдиннең сүзләрен китерәбез: «Татар жәмәгәтьчелегенең мәдәни мираска игътибарсызлыгы, XX гасыр урталарынан бирле, булдыксызлыгыбыз, тупаслыгыбыз чагылышы булганга, хурлыклы нәрсә итеп телгә алына. Рәиф Мәрәновның шау-шусыз, бер дөгъвасыз бу зур эшчәнлегә әллә ни игътибарга алынмаган хәлдә әлегә хурлыклы кимчелегебезне чикләү, азайту эшендә зур тырышлык һәм нәтижәләр күрсәтүе аерым хуплауга лаек» (Иман нуры. 2007. Октябрь).

Әйе, менә безнең дә милләтен өзелеп сөйгән (аның бер мәкаләсенең исеме генә дә ни тора! – «Милләт дисәң, миләр сызлый...»), аңа жанын

Нурания Төхбәтуллина, Ленар Мифтахов, Илһам Көбәшев.
"Аһ! БУ НИГӘ БОЛАЙ ДИСЕҢ..."

фида итәрдәй булып хезмәт иткән чын тарихчыбыз бар (Башка тарихчылар үпкәли күрмәсен, алар да халкыбыз өчен дип тырышалардыр).

Әйткәнебезчә, Рәиф Мәрдәнов киң жәмәгатьчелеккә билгеле шәхес. Археография, палеография буенча күренекле тикшерүче Марсель Әхмәтжанов аның турында менә нәрсә яза: «Профессионал, намуслы тикшерүче галим, иске татар кулъязма чыганаclarы буенча сирәк белгеч». Күренекле тарихчы Искәндәр Гыйләжев: «...Ул менә дигән, мәсьәләнен төбенә төшеп житә торган тикшеренүчебез», – ди. Мәрдановның хезмәtlәре турында үз вакытында Миркасыйм Госманов, Айдар Хәлим, Ягъсүф Шәфыйков, Фәрит Шәкүров, Гомәр Даутов, дипломат Йолдыз Хәлиуллин, язучы Миргазиян Юныс һәм башкалар үзләренә хәерхәллы фикерләрен әйткәннәр.

Сүз дә юк, кайсы гына яктан карасаң да, Рәиф Фәтхелбаян улы милләтебезнең төшен тәшkil иткән зыялы төркемгә керә. Бу төркем, үсемлекнең эпителие кебек, халыкның бик юка катламы. Үсемлек тышчасындагы юка гына эпителиаль туkыма, белгәнебезчә, үсемлек организмын кибүдән, температура үзгәрешләреннән, зарарланулардан, организмга агулы, чир таратучы матдәләр керүдән саклый. Менә шул эпителий кебек зыялылар да халыкны, милләтне саклаучы, алга этәрүче буларак искиткеч әһәмияткә ия. Шуңа да аларны саклау, үстерү, һәрбер зыялыны күз уңында тоту, уңышларын күрү кирәк. Юкка гына безнең халык «Исәннәрнең кадерен, үлгәннәрнең каберен бел» ди мени. Бәлкем, үлгәннәрнең каберен белү дә житеп бетмидер, тик исәннәрнең кадерен белү ни дәрәжәдә? (Сүз түрәләргә койрык болгап, анда-монда ялтырап, ясалма абруй казынып, төрле бүләкләнүләргә ирешкән шомалар турында бармый). Бу турыда күренекле язучыбыз Миргазиян Юныс менә нәрсә язып калдырган: «Тукай бүлгән өләшү көннәре якынлаша. Бүләкне әдәбиятның үсүенә өләш кертмәгән һәм чынбарлыкны дәрәс, тирәннән яктырта алмаган талантсыз әсәрләр авторына бирүнең зыянын аңлатып торасы юктыр... Татар әдәбиятына һәм фәнгә зур, чиктән тыш мөһим өләш керткән Рәис Даутов, Фәрвәз Миңнуллин, Альберт Фәтхи, Рәиф Мәрдәнов, Наис Гамбәр, Рәфыйк Юныс, Нияз Акмал – менә шундыйларны без бүләк өләшкәндә рәхәтләнеп онытабыз, тантаналы нотыкларда исемнәрне искә алырга иренәбез» (Шәһри Казан. 2009. 11 декабрь). Монда телгә алынган Р. Мәрдәнов өчен, билгеле, Тукай бүләге генә димәгән, аның хезмәtlәрен башкача да бәяләп булыр иде. Тиеш тә!

Монда тагын игътибарны шуңа юнәлтәсе килә. Нишләптер хөкүмәтебез, кулларында дилбегә булган түрәләребез кайбер категория сәнгать-кәлләребезгә аеруча хәерхәллы. (Без инде данга, акчага баткан футбол, хоккей уйнаучыларны әйтмибез дә). Мәсәлән, әллә кем тавышы да бул-

маган яшь кенә жырчы матур киёмнәрен (яисә шәрә диярлек тәнен) күрсәтеп, сәхнәдә чык-чырык көенә бер-ике ел сикергәли дә, инде карыйсың, атказанган исеменә лаек булган. (Зинһар, жырчыларны бүләкләүгә каршы икән болар дип уйлый күрмәгез, лаеклыларына тиешле исеменнән бик бирсеннәр). Ә инде утызар ел катлаулы фән өлкәсендә титаник хезмәт куеп, халкын локомотив кебек алга этүчеләрне күрергә дә теләмәү нормаль хәлме? Бу бит нонсенс! Моңың нинди сәбәпләрә бар икән? Бүләкләнү өчен бер мактаучың, бер яклаучың булу кирәкме, туган-тумача, дусларыңнан берсенең югарыда утыруымы, үзеңнең шома балык булуыңмы, әрсезлекме – белмәссең. Ә шулай да төп сәбәп, минемчә, (әгәр әйтергә яраса) ул житәкче даирәләрнең житәрлек дәрәжәдә гыйлемле булмавындадыр, нәрсәнең нинди кыйммәткә ия икәннән аерып житкерә алмауларындадыр.

Рәиф Фәтхелбаян улына «Татар вакытлы матбугаты (1905–1924)» (мәжмуганы төзүче авторларның берсе) китабы өчен Зөфәр Рәмиев, «Хөсәен Фәезханов» дигән тарихи-документаль жыеңтык өчен Ш. Мәржәни исемендәге 2-нче татар гимназиясе директоры Камәрия Хәмидуллина, «Альберт Фәтхи. Мәкаләләр, истәлекләр» китабы өчен Рафис Гыйззәтуллин һ. б. матбугат чаралары аша рәхмәтләрен житкерәләр.

Аларга кушылып, без дә авылдашыбыз Рәиф Фәтхелбаян улына авылдашларыбыз, халкыбыз тарихына мәкиббән милләтпәрвәрләребез исеменнән рәхмәтебезне белдереп, сәламәтлек, уңышлар телибез һәм: Әйе, исәннәрнең кадерен белеп, аларны күрә, хезмәтләрен вакытында бәяли белергә кирәк», – дибез.

Татарский дух

Татар рухы

ТУГАН ЖИРЕМ – ТУГАН ТЕЛЕМ

(терек хаввадж)

Рустам Курчаков

Земля родная, ты не безымянна...
Травы седая прядь под коркой снежной...
Идель-Илем, корнями прорастаешь
на берегах двух рек твоих безбрежных.

Туган телем... Скажи спасибо Роду –
и с воздухом впитай, как вдох и выдох,
трель соловья и песнь реки у брода,
и звон степей, кюк-синевой покрытых.

Шаман –Чулман... Туп! ...Чуткий конь споткнется...
Сдержав удар, здесь пали часовые.
А в синем небе черный ворон вьется,
он помнит те отряды верховые.

Билар-Болгар... Белеют камни в поле...
О чем молчишь народ мой, что скрываешь?
Молчишь...
и только в песне родниковой,
смахнув слезу, ты душу расправляешь.

Познавший мудрость прежде младших братьев,
не в тьму веков ты обратился ликом,
а с тихою усмешкой подставляешь
свое лицо веселым волжским бликам.

В кругу берез мы все друг другу братья –
и кедр, и дуб, и липа вековая.
За кругом круг,
За шагом шаг,
по свету –
рябины красной гроздь,

калины красной...

... капли оставляя...

...И правнук мой пытливою рукой

Седую тронет прядь земли родной.

*Терек-хаввадж: Чистай – Ямаш – Ян*аЧиимэ – Сарман – Сююн-
дек – Телэнче – Югары Ослан – Раифа – ХасанТау.*

Словарь смыслов Матушки Евразии (Кункер-Азай-Ана)

Эль – НаРод

Иль – Родина

Тел – живая Речь, Река жизни, Родовой исток

Ак – Кара – Чулман – Итиль – инь-янское междуречье

Тау – Гора

Туган телем – Родная Речь

Туп – топот коня и звук стрелы, попавшей в цель

Терек – живой (самоназвание алтайских тюрков)

*Сарман ~ ушедший на Запад алтайский тюрк, потерявший связь с
Родом*

*Хаввадж – дыхание, Благоверное путешествие на Родине (Сафар
дар Ватан)*

Ра – солнечная Река

Монг – песня, мелодия

Кам, шам, чум – языческий жрец, шаман

Кара – черный, дремучий

Карга – ворон, черная

Кук – небесный, синий

Волга, Болга – слияние, смешение или соединение Рек, Родов, Речи.

Болгар – героические тюрко-славянские волгари, жители междуречья

Булгак, Бурлак – поволжские этносы, перемешанные в смутное время

Ак – Белая, Белок (символ материнского начала).

ЧЫҢГЫЗ ХАН

(вафат булуына 790 тулды)

Рабит Батулла

Быел Алтын Урда барлыкка килүгә 750 ел тула. Бу бөөк татар дәүләтенең Жучи Олысы буларак формалаша башлауы 1207–1225-нче елларга карый. Башта ул олыс Монгол империясенең (Еке Монгол Улус) бер өлеше буларак яшәп килә, ләкин 1260-нчы елларда хәл үзгәрә: Бату ханның оныгы Мәнгү-Тимур (1262–1282) үзенең олысында үз исеме куелган тәңкәләр суктыра башлый (мондый адым аның суверенитеты турында сөйли), аннан соң Чыңгыз хан токымы вәкилләре арасында барган үзара сугышларда ул зур җиңүләргә ирешә. Шуңа уңышлардан соң Жидесу төбәгендәге Талас елгасы буйларында 1269-нчы елны үткән корылтайда өч олысның – Жучи, Чагатай һәм Үгәдәй токымнары биләмәләренен, чикләре таныла, алар барысы бергә Иранда хөкөм итүче Илханидларга – Хулагу нәселенә каршы союз төзиләр. Нәкъ менә шушы дата – 1269-нче ел, Алтын Урда дәүләте оешып бетүнең официалъ датасы дип таныла. Әле моннан соң да Монгол империясенең (аның башында хәзерге Кытайда урнашкан Ханбалык/Пекин шәһәрендә утырган Юань династиясе вәкилләр торган) сәясәи варислары үзара элементләрен югалтмыйлар. Әйттик, ул үзәк белән Алтын Урданың дипломатик мөнәсәбәтләре булуы турында Үзбәк хан (1312–1342) дәверенә караган мәгълүматлар да бар.

Шулай итеп, Чыңгыз хан улларының берсе булган Жучи нигез салган дәүләтнең олуг юбилеен бәйрәм иткән елда безгә Чыңгыз хан турында тагы бер тапкыр искә төшерү кирәк, чөнки ул Алтын Урда һәм аның нигезендә барлыкка килгән барлык татар ханлыкларында хөкөм иткән династияне башлаучы шәхес.

Дамир Исхаков

Шәжәрә

Уникенче йөздә Көнчыгышта көчле Цзинь (Джин, Жин, Чин) империясе барлыкка килә. Аны «Алтын (Алтаң) дәүләт» дип тә йөрткәннәр. Цзиньнар белән боржәгин нәселле мангуллар арасында еш кына сугышлар булып тора. Мангулларның башлыгы Кабул (Хабул) хан Цзинь сарана килгәч, бәхәс чыгып, Кабул императорының сакалын учлап тотта да үзенә тарта. Урта гасырларда ир кешенең (бигрәк тә падишаһның) сакалына йогыну – ул илнең чикләрен бозып, сугыш башлауга бәрабәр була. Бу эшкә Кабул хан ничек жөрйәт иткәндер, билгесез, әмма Кабул хан

исән-сау килеш ватанына кайтып китә. Аның бу гамәле гасырлар буена зур батырлык булып хисаплана. Аның оныклары, торыннары:

– Безнең бабабыз Кабул хан Цзинь падишасын сакалыннан сүрәп йөргән, – дип макатана торган булалар.

Кабул ханның углы Бартан баһадур булып.

Бартан баһадурның углы Ясүгәй булып.

Ясүгәй атына атланып, өйрәтелгән ау кошы – сапсан белән ауга чыккан иде. Аның юлында дөягә жигелгән ике тәгәрмәчле туй арбасы очрады. Бу арба югары дәрәжәле кешеләрнең хатын-кызларын утыртып йөрер өчен бай бизәлгән иде. Ясүгәй баһадир арбага утырган асылзатны саклап баручы Жиләдүне танып алды. Жиләдү күршедә жәйләү тотучы Мәрмит кабиләсе юлбашчысының төпчек энесе иде. Жиләдү яшь кәләшен үз ыруына алып кайтып бара иде. Ясүгәй баһадир арбага корылган күлгәлек чатыр астында утырган искиткеч гүзәлгә шундук гашийк булды. Гүзәл кызның кайсы кабилә баласы икәнән тану һич тә кыен түгел иде. Киемнәре, бизәлеше кызның Көнчыгыш тарафындагы татарларга якын жәйләүдә тормыш кичерүчеләр токымыннан икәнән сөйли иде. Сунарын да онытып, баһадир Ясүгәй өенә томырылды. Ике кардәшен янына алып, туй арбасын куа чыкты. Жиләдү өч батырга каршы сугышырга куркып, яшь хатынын ташлап качып китте. Шулай итеп, Оялын исемле бу кәләш Ясүгәйнең хатыны булды. (Бу исем төрлечә очрый: Озлун, Ноелун, Хелун). Оялынга өйләнеп, берәз вакыт яшәгәч, Ясүгәй баһадир татарларга каршы сугышка китте. Татарлар белән сугышып алты ай вакыт уздырып, йортына кайтканда Оялын аны көмәңле килеш каршы алды.

Оялын бикә тулгаклый башлагач, тирмәгә кендекче хатын килеп керә. Бәбәйне кабул итеп алгач, кендек әбисе яңа туган сабий йодырыгында оешкан кан кысылганын күрәп ала. Кендекче хатын баланың аягын-кулын, башын-күзен барлап чыкканнан соң әйтә: бу сабийны алда хыянәтләр, аннан соң зур эсиңүләр көтә, ди. Юындырып, жылкы мае белән майлап, баланы куй тиресенә төрәп, биләүлиләр.

Шулай итеп, булачак Чыңгыз хан 1155 елда дөньяга килә.

Бәгъзе бер галимнәр Чыңгыз ханны 1162 елда туган дип тә язалар.

Исемме, кушаматмы?

Татарларны жингәч, Ясүгәй Тимучин исемле татар юлбашчысын эсир итә дә өенә алып кайта. Мангулларда жиңелгән дошманыңның исемен углыңа кушу йоласы була. Ясүгәй углына «Тимучин» дип татар исеме куштыра.

Тимучин исеме хакында төрлечә язалар, аны мангул теле аша да, татар-түрк теле аша да, кытай теле аша да аңлатырга тырышып карыйлар.

Бәгъзеләре (*Голландияле XIII гасыр сәяхәтчесе Рубрук*) «Төмөр жын» (*Тимержан*), «Төмөрчин» (*Тимерче*) дигән татар сүзләре аша аңлата.

– Фарсыча чыганаclarда, – ди англиз тарихчысы Жонн Ман – Тимучин исеме Темуrжин буларак языла.

– «Тимерче» булса, ни өчен «р» авазыннан башка «Тимучин» булып яши ул исем? – дигән сорау туа.

– Чөнки, – ди Жонн Ман, – мангул исемнәрәндә «р» авазы булмый.

Тимучин сигез яшенә житкәч, атасы Ясүгәй хатыны Оялынның ата-насына барып, үзара аңлашып-дуслашып-туганлашып, Тимучинны берәр кызга өйләндереп кайтырга уйлый һәм юлга чыга. Ул ерак жәйләүгә барып житә алмый, юлда барганда Ясүгәйгә башка бер кабилә очрый, бу кабилә башлыгы Дәйнең Бөртә (*Бортә, Бөртәй, Бүртә, Буртә*) исемле 9 яшендәге кызы бар икән. Ясүгәй углы Тимучинга шул кызны, Бөртәне кодалый. Ике ата – Дәй белән Ясүгәй – ике кода туганлашырга ант эчәләр. Булачак хатынына ияләнсен, дип атасы Тимучинны Бөртә янында, кода-сы Дәй йортында калдырып кайтып китә.

Кайтканда ул дошманнары – татарлар белән тагын очраша. Дала кунакчыллыгы кушканча, татарлар юлчыны киеш йортка чакырып кертәләр, бәйрәм ясыйлар, сыйлылар һәм тарихчылар язына караганда, Ясүгәйнең эчемлегенә агу салалар. Тарихчылар моны төгәл язмый, бәлки Ясүгәй алдан ук хаста булгандыр, татар табынында артык сыйланып, аның авыруы көчәеп киткәндер, дип әйтүчеләр дә бар. Ни булса да булган, үз өенә кайтуга Ясүгәй үлем түшәгенә ята, үләсен сизенеп, ул углы Тимучинны тиз генә чакыртып ала. Озак та узмастан, Оялын үзенә дүрт баласы, асрауга алган ике ятиме белән тол кала. Алты балалы тол хатынга мәрхүм Ясүгәйнең ник бер кардәше ярдәм итсен! Ясүгәйнең ыруы ятим гаиләне калдырып күчеп (*качып*) китә. Ләкин анасы ярдәмендә Тимучин акрынлап хәерчелектән чыга. Аягына баса, өлгереп житә.

Тимучин үзенә ярәшелгән кызына – Бөртәгә өйләнә. Ләкин озак та узмый, мәрkitләр Бөртәне урлап качалар. Хатынын әсирлектән коткару чараларын күрсә дә Тимучин теләгенә ирешә алмый, берничә ай узып китә. Ниһаять, Тимучин үзенә баһадир егетләре белән мәрkitләрнең эзенә төшә, хатынын коткара, ләкин Бөртә йөкле була. Бөртә беренче углына таба. Аңа Жучи исеме бирәләр (*Риза Фәхрәтдин: Жүжү, Жаучы, Жулчы, нөсхәләрен дә китерә*). Сүз китә. Булачак ханның беренче углы үзенекә түгел икән, ул мәрkit юлбашчысының баласы, имеш. Алга таба Тимучинның башка угыллары да Жучины:

– Син башка ата баласы! –дип, жәе чыккан саен, гел исенә төшереп торалар.

Олы яшыкә жжиткәч, Чыңгыз ханга хатыннарынның берсе (ул татар булган) – Ясуй әйтте:

– Гәүдәң карт вә корымыш бер агач кеби, шатырдап әжиргә ауган заманда халкыңны кемгә аманәт итеп калдырачаксың? – диде.

Чыңгыз хан хатынын бик яхшы аңлый, йола буенча тәхеттә аның иң олы углы калырга тиеш. Димәк, – Жучи! Ләкин икенче углы Чыгытай кискен рәвештә әйтте:

– Хан атабыз! Син безне шушы мәркит нәжәсенең кул астында калдырмак буламың! – диде.

Жучи әйтте:

– Хан атабыз минем сездән аермалы булганымны һичбер вакыт әйтмәде! Син үзең нәжәс! – диде.

Ике туган бер-берсенең якасына ябыша. Богурчы (Бавырчы) белән Мукхали, шаман Көкчү (Күкчә) бәхәсчеләрне аера. Чыгытай сабырланды да әйтте:

– Ярар, мин Жучи белән бергә! – диде.

Үгәдәй батыр да Жучины яклап сөйли. Чыңгыз хан берәз тынычлана.

Энә шулай кыерсытырга тырышалар иде Жучины энеләре.

Ләкин Тимучин хатынын битәрләми, хатынын яратудан туктамый, Жучига кырын карамый. Бәлки бөек хан Жучиның үз баласы булганына нык ышангандыр! Жучи аның иң ышанычлы ярдәмчеләреннән булып, зур дәрәжәләргә ирешә. Чыңгыз хан Жучига Алтайдан башлап Иртыш елгасыннан алып Урал тауларынача булган туфрактарны, Уралдан Көнбатыштагы илләрне бүләк итә. Ул өлкә Жучи Олысы (Алтын Урда) буларак тарихта калган. Бөртә бикәнең әсирлектә башка түрәнең хатыны булып яшәгәннән соң дөньяга килүенең жәзаларын Жучи аз татымый. Чыңгыз хан аңа хәерхәй булса да, башка угыллары Жучига гел кырын карый, бигрәк тә Чыңгызның икенче углы Чагатай ханзадә аны сөйми, алар арасында гел генә гауга чыгып тора. Жучи үзенә бирелгән жирләренең Каракорымнан (Мангул иле мәркәзеннән) бик еракта булу сәбәпле, атасы янына сирәк кайта, ул зур үжәтлек белән үзенә олысында тәртип урнаштырырга алына. Ул кыпчак ягын үз итә.

1221 елда Гүргәнч (Ургәнч) шәһәрне Чагатай белән Жучи гаскәрләре чолгап ала. Чагатай шәһәрне жимереп, гаскәрен тар-мар китереп, халкын таларга ниятли, Жучи аңа каршы төшә, ул үзе өчен бу шәһәрнең төзек килеш сакланып калуын тели, чөнки бу бай шәһәр аның булачак ханлыгы туфрактарында салынган, шушы бәхәс аркасында шәһәр алынмый кала. Чыңгыз ике ханзадә арасындагы гауга турында ишетеп, өч гаскәргә дә баш итеп Үгәдәй ханзадәне жибәрә һәм Ургәнч тар-мар китерелә.

Жучиның бу кылмышлары турында Чагатай атасына:

– Жучи ул синнән аерылып, үзбаш ханлык корырга йөри, – дип әләкли. Чагатайның сүзләре дөрөскә якын була күрәсең, Чыңгыз хан ышанып та куя.

Жучи үзенә яраннарына әйткән, имеш:

– Чыңгыз акылдан язган ул, шулкадәр халыкларны, жирләрне харап итте, шуңа күрә, Чыңгызны ау вакытында үтерергә кирәк һәм мөселманнар белән берләшергә кирәк! – ди.

Шуннан соң Чагатай атасына:

– Сиздерми генә Жучины агулап үтерергә кирәк! – дип киңәш бирә.

Чыннан да, шул вакыйгалардан соң Жучи билгесез шартларда, атасыннан алты ай алда үлеп китә. 1227 елның февраль ае була бу.

Бу Чагатай тараткан гайбәт кенә булгандыр бәлки.

1206 елда бөек корылтай «Тимучин» ады урынына «Чыңгыз» исеме бирә. Чыңгыз, Чингиз, Чингис язылышында еш очрый торган бу исемнең килеп чыгышы турында да галимнәр арасында уртак фикер юк. Имештер, бу исемне мангулларның олы башлыгы – бер шаман кушкан, диләр. Һәм «чингис»ны «тениз» (*диңгез*) кәлимәсенә китереп бәйләләр. Янәсе, Чыңгыз хан диңгезгәчә жирләрнең падишасы. Ханның исеме «Тәңре», «Тәңгәр» сүзләренең үзгәртелеп әйтелеше, дигән фараз да йөри. Уйгур каһаны – Диңгез, Атилланың углы да Денгиз исемле була. Мангулларда «диңгез, тенгиз»сүзе юк, димәк, бу исем татарларда (*түркләрдә*) йөрештә булган һәм хәзер дә йөрештә.

«Тимучин»ның да, «Чыңгыз»ның да татар-түрк сүзләреннән ясалганы көн кебек ачык.

Мин дә үз фаразымны язып карыйм әле. «Чин-гиз» сүзен таркатып карасак, «чин» – кытай, «гиз» – сәяхәт, сәфәр, яулап алу, йөрү мәгънәсендәге сүз булып, Чингиз – «Кытайны яулап алган бөек хан» дигән исем булып чыга. «Чынгиз»ны таркатсак, чын – хакыйкый, гиз – хәрәкәт, ягъни «Чынгиз»дән «Хакыйкый сәфәрчә» мәгънәсе килеп чыгар иде.

Татарлар мангулмы, мангуллар татармы?

Уникенче гасырда Буир Нур дәрҗасы янында гаять куәтле нәсел – татар кабиләсе яшәгән. Аларның янәшәсендә Мыңгу (Мангул) халкы да гомер кичергән. Татарлар белән мангуллар бергәләшеп Кытайга ябырылмасын, дип Кытай императорлары татар белән мангулны бер-берсенә гел каршы котыртып, сугыштырып торган.

1196 елда менә шундый сугышларның берсендә мангул җитәкчесе Тимучин шөһрәт казана, татарларны җиңә һәм әсир алынган татарларның арба чәкүшкәсеннән биек булганнарын үтереп бетерергә боера. Татарлар: үләрә булгач, үләрә, арба янына барганда һәркем җиңә эченә пычык тыгып килсен. Ичмасам, дошманнарның гәүдәләреннән түшәлгән

түшәккә ятып үлик, дип сүз куешалар һәм мангулларны суя башлылар. Алар байтак дошманны кыра, соңра үзләре дә һәлак була. Бу вакыйгага шаһит булып торган башка түрк халыклары, ягъни татарларның тел кардәшләре аргыннар, буйраклар, карлуклар, кошчылар, осыннар татарларның батырлыгына сокланып, «Татар» исемен йөртә башлый.

[Фатих Аблакның «Татар тарихына карата берничә сүз» исемле кулъязма мәкаләсеннән].

Татарларны тар-мар китергәннән соң Чыңгыз хан исән калган бер татар баласын күрә. Оланның исеме Шиги Коткы булып чыга. (*Бартольд-та «Шики Хутху, Р. Безеретдиновта «Шигикан Кутку».*) Бу татар оланының өстендә кыйммәтле кештән тегелгән атлас көртәй (куртка, кыска жиндә камзул) уң колагында алтын сырға, борынында алтын алка була. Мондый киёмне бары тик татар зыялылары гына кия торган була. (*Борын-гы татар угланнарының, ир-егетләренең колагына алка-сырға тагып йөрүләре мәгълүмдер ки. Аксак Тимернең дә бер колагында алтын алка, төрек солтаннарның да колагында алтын алка, кашлы сырға булганлыгы билгеле. Мәшһүр рәсемдәге Үтәмеш хан колагында да сыргалар бар. Димәк, рәсемдә кыз бала түгел, колагына кашлы сырға таккан Үтәмеш Гәрәй хан басып тора!*) Шиги Коткы исемле бу татар оланын Чыңгыз хан үз ыстанына алып кайта, анасы Оялын бикә үги Шигины үз баласы кебек егерме ел тәрбияли. Бу зиһенле татар тора-бара Чыңгызның ышанычын яулый, ул кодрәтле мангул гаскәренең шөһрәтле генералы дәрәжәсенә күтәрелә. Чыңгызның Шигига булган ышанычы шулкадәр куәтле була ки, ул аны бөтен дәүләтнең хөкемдары – яргулаучысы итеп куя.

Чыңгыз хан әйтте:

– Мин Мәңгелек Жәннәтнең сагы астында бөтен илемне тәртипкә салуны сиңа тапшырам. Син минем күзләрем бул! Минем колакларым бул!.. Син чатырлардагыларны сыйныфларга бүл. Алар арасындагы каракларга, алдаучыларга – кем жазалауга лаек, ана жәза бир! Кем үлемгә лаек, аны үтер! Мал-мөлкәтләренең күләмен билгелә. Кагыйдәләрне «Зәңгәр дәфтәрнең ап-ак сәхифәләренә» яза бар! Язылганнарны берәү дә бозмасын! – диде.

Шигинең бу Зәңгәр дәфтәре «Бөек Яса» (*Ясак, Жасак*) буларак билгеле. Аның төп нәсхәсе юкка чыккан. Ләкин Кытайдан Ирангача булган арада табылган чыганаclarда «Яса»ның Бөек Мангул каһанлыгының Ана Каунуны (*Конституциясе*) икәне фәнгә мәгълүмдер.

Чыңгыз хан татар токымлы бу кешене шулкадәр хөрмәт итә ки, хәтта ул аның иң олы хаталарын да кичерә. Шиги Коткы 30 000 лек гаскәре белән Валиян шәһәрне камап ала, шәһәрне саклаучы Жәләлетдин солтан Коткының күпсанлы гаскәрен пран – заран китереп ташлый. Коткы бик

күп сугышчыларын югалтып, зур пошаманда хан янына кайта. Мондый жиңелүдөн соң күпме гаскәр башлыкларының башлары очканын Шиги яхшы белә. Ләкин хан аның жиңелүен бик сабыр гына кабул итә һәм өстәп куя:

– Нойон Шиги гел жиңәргә генә өйрәнәп китте, ул әле жиңелү хурлыгын татып карамаган иде, алга таба саграк кыланыр!

Чыңгыз ханның тууы да, яшәеше дә, жинелү – жиңүләре дә, яулап алышлары да «татар» исемле кабилә белән нык бәйләнгән, аның тумыштан килгән «Тимучин» исеме дә, дәрәжә атамасы буларак бирелгән «Чыңгыз» кушаматы да татар теле тамырыннан килә, аның иң якын ярдәмчесе, үги туганы Шиги Коткы – *татар кешесе*, Чыңгыз ханның Бөек Ясасын язып калдырган бөек тарихчы.

Чыңгыз ханның иң абруйлы хатыннарыннан берсе, татар юлбашчысы Ихә Черән (*Жирән?*) кызы Ясуй (*Есуй*) иң авыр вакытларда файдалы киңәшләр бирүче булып тора.

«Татар» сүзе чыгуга ук, элегрәк, совет заманасында, Алтын Урдадан, хәтта Казан ханлыгыннан да, баш тартучылар аз түгел иде.

Мәскәүдә Кремльдә Съездлар сараенда СССР язучылары корылтае вакытында булды бу хәл. Зу-ур залның каршы диварына буйлый бер рәсем элөп куйганнар, анда мәһабәт урыс воеводалары чепи-трахомлы күзле татарларны акыртып суялар. Жыелыштан тарала торган халык телмө-теләмимө шушы рәсемне карарга мәжбүр ителгән.

Баскыч буйлап татар язучылар төшөп килә: Мирсәй Әмир, Абзал Шамов, Гази Кашшаф, Шамил Рәкыйпов, Шәриф Хөсәенов...

Арттанрак төшүчө әрмәннәр, грузиннар:

– Во-он, татар режут! – диләр.

Татарның классик әдипләре ләм-мим, сүз әйтми. Шулчак Гази Кашшаф сабыр гына әйтеп куйды:

– Без ул татарлар түгел бит... без башка татарлар...

– Ә сез нинди татарлар? – дип сорады әрмән.

– Без тәти татарлар, – диде Гази Кашшаф.

– Действительно, – ди грузин язучысы. – Вы на людей похожи, а там, на картине, одни уроды.

– Отуда нашел этот художник столько уродов? – диде грузин.

Сүзгә Шәриф ага килөп катышты:

– Столько уродов среди татар нету, этих уродов художник разыскал среди русского народа.

Чыннан да, кайсы татарлар соң без? Чыңгыз хан гаскәренөң алдын-да яулап алуы буларак килгән татарлармы без? Тәңречө, толымнарга үрелгән озын чәчлө, колакларына алтын алкалар, алтын сыргалар таккан,

утрак тормышның, мунчаның ни икәннен белмәгән, аяусыз татарлармы без? Әллә үз хокукын да яклый алмаган, кимсетелгән, мескенәйтелгән татарлармы?

Болгар бабаларыбыз дөнья тарихында булмаган батырлыклар кылып, Чыңгыз ханның иң атаклы баһадире Субүдэй гаскәренең билен сындырган кавем, дошман гаскәренең алында татарлар сугышкан, болгарлар шул татарларның борынын канаткан, аларның курку белмәс йөрәгенә курку салган. Каһарман бабаларыбыз башка халыкларны: урыс-славян халыкларын, Европаны татар-мангул хәтәреннән елларча тоткарлап торганнар. Инде урыс, украин тарафыннан да ярдәм килмәгәч, татар-мангуллар Болгарны тар-мар китерә.

Жиңелгәннән соң болгарлар жиңүче татарлар белән туганлашып китә, утрак тормышлы болгарлар дала халкы татарлар белән уртак телле булу сәбәпле уртак никахлар да күбәя, соңра яулап алучы татарлар исламны кабул итеп, жирле болгарларга үз атамаларын, яңгыравыклы «Татар» исемен мирас итеп калдыраганнар.

Димәк, уены-чыны белән:

– Безнең анабыз болгар, атабыз татар, – дип әйтергә хокукыбыз бар.

Әлбәттә, болгарлар башта яулап алучы татарларның исемен алырга риза булмаганнар, ләкин вакыт үзенекен иткән, бу исем безгә чат ябышкан. Һәм без Татар исемнән куркып, оялып, кимсенеп яшәрдәй мескен халык түгел.

Татар булсаң, татар бул – дошманыңны ватар бул!

Татар ханнары үзләренең «Чыңгызлы» булулары белән бик тә горурланганнар. Патша заманнарында татар зыялылары да җае чыккан саен:

– Безнең Чыңгыз ханыбыз булган, – дип шыттырыга яратканнар.

Тукай да ара-тирә Чыңгызны горурланып искә ала. Галимнәрбез генә төрлечә сөйли. Имеш:

– Без – татарларның Чыңгыз ханга, мангулларга һичнинди катнашыбыз юк, – диләр.

Чыннан да Ерак Көнчыгышта яшәгән мангуллар белән алар күршесендә яшәүче татарларның уртаклыгы бармы соң? Тарихчыларга ышансак, татар белән мангул икесе бер тамырдан чыккан, шул ук бөржәгиннәрнең бер кавеме «мангул», икенчесе «татар» дип аталган, имеш.

Гомумән, тарихчылар әйтүенә караганда, Чыңгыз ханга чаклы «мангул» атамасы кулланылмаган, бары тик «мыңкы, мангыт» кабиләләре генә булган. Имеш, Чыңгыз үзара сугышып ятуучы шул кабиләләрне берләштереп, аларга «мангул» (*монгол, могол*) атамасын таккан.

Шул мангулларның тайчуит, хонкотат, мәркиит, кәраит исемле телдәш кавемнәре дә булган. Ләкин мангуллар янәшәсендә яшәүче татарларның

теле төрки, мангулларның теле аерым. Шул ук татарларга якын телдәш, йоладаш аргын, буйрак, карлык исемле башка кабиләләр дә яшәгән. Шулай да мангул белән татарларда уртаклык юк түгел. Далада яшәүче барча халыкларның да: мангулларның, татарларның, башкортларның, кыргыз-казакъларның да уртаклыклары шактый. Әйттик, уртак сүзләребез күп. Татар-түркләрдән мангул теленә, мангул теленнән татарларга кергән уртак сүзләрне санасаң алар байтак: мерген (*мәргән*), миңгә (*миң*), жөргө (*йөрге, чабышкый ат*), хара (*кара*), өрөм (*өре*), архи (*аракы*), жили (*жыл*), күрен (*күрән*), эр (*ир*), өкүз (*үгез*), баатор (*батыр*), багатур (*багатор, баһадир*), худа (*кода*), анд (*ант*), тархан (*тархан*), юртчы (*йорт караучы*), хатун (*хатын*), улус (*олыс, волость*), бөлеш (*уч төбе кадәр алтын акча, 500 динар яки 2000 сум*), яргучы (*яргулаучы, хөкемче*)...

Дала халыкларына хас йолалар да шактый. Килен кешенен кайната-сыннан тел яшерүе, үз иренә исеме белән дөшәргә ярамаганлыгы, жылкыга кагылышлы йолалар: казы, кымыз, корот ясау, ат узыштырулар, кузна уйнау, пакъләнү өчен ике учак арасыннан узу, учак аша сикерүләр, жиде бабаның исемнәрен, аларның кылмышларын балаларга өйрәтү, килгән кунакка салынган ашны, эчемлекне иң беренче хужаның татып каравы (*көрәшеннәрдә бу йола һаман да саклана*), үлгән ирнең хатыны аның туганына калуы, ир оланга башка ырудагы кыз оланни сабий чактан ук колалау, өлкән улларын башка чыгарып бетергәч, төпчек углян ата йортында калган һәм ата малына хужа булган кебек йолалар бездә дә булган, булган да онытылган, ә мангулларда һаман да саклана.

Бүгенге татарлар арасында антропологик типлар берничә. Һинд кешесенә охшаган каракучкыл чырайлыбыз да, читен чәчле, зәңгәр күзләләребез дә бар, монголоид чыйралар да бихисап, мангулларга бөтенләй охшамаган туры яки кылыч борынлы мәһабәт типлар да тулып ята. Габдулла Тукайның, Хөсәен Ямашның, Сәхипжамал Волжскаяның, Гөлсем Болгарскаяның, Галиәсгар Камалларның чыраенда манголоидның әсәре дә юк, бу типлар төрек, юнан классик тибы. Алар мангул каны катнашмаган токым варислары. Себердәге, Урал артындагы, Әстерхан өлкәсендәге татарларның чырае монголоид. Бу күренешне әнә шул татар-мангулларның безгә кан бирүе аркасында килеп чыккан токым дип әйтергә булыр иде.

Чыңгыз хан илләрне яулап алганда кемнең кем булуына карап тормаган, татармы ул, кытаймы, уйгурмы, мөселманмы, буддачымы, тәңречеме, үзенә баш ормаганнарның барысын да кырган. Һәм ул үзенә яулап алышларына аклану да тапкан.

Бохараны сугышып алганнан соң Чыңгыз ханның шәһәр халкы алдында сөйләгән сүзе:

– Бик күп гөнаһлар кылганыгызны сез үзегез дә беләсез һәм үз ара-гыздагыларның ниниди гөнаһлар эшләгәннен дә күрөп торасыз. Моңы ни өчен сөйләгәннемне сорасагыз, әйтермен: сезне җәзалар өчен мине Тәңре җибәрде. Әгәр дә сез бу олы гөнаһларны кылмаган булсагыз, Тәңре минем кебек берәүсен (җәза буларак) сезгә күндөрмәгән булыр иде.

[«Яшерен тарих» (иңглизчә «*The Secret History*», кытайча «Юань-Чажо-би-ши» – «Юань нәселенең яшерен тарихы») дигән китаптан].

Аксак Тимер дә:

Син нигә мөселман башыңнан мөселман болгарларны кырдың? – дигәнгә каршы:

– Алар динне дөрөс тотмыйлар иде! – дип Чыңгыз хан сүзләре белән җавап биргән.

Илләрне басып алу өчен шәп сафсата! Демагогия!

Чыңгыз хан Күк Тәңресенә (түркләр *Тәңресенә*), Мәңгелек Җәннәткә инанган кеше, үз каһанлыгында диннәргә ирек куйган кеше. Ләкин мөселманнарны да күпләп-күпләп кырган. Ни хикмәт, Чыңгыз хан үзе мангул, үзе шаманчы-тәңрече, тора-бара аның нәселенең бер өлеше мөселман булып китә. Хулагу хан углының оныгы мәселән, Исламга күчә.

Жучиның углы Бәркай белән Батый ханның углы Сартак бәхәсеннән калган сүз. Бу әңгәмә Мангулстанда Мункә хан янында була.

Сартак.

– Син мөселман, ә мин христиан динен тотамын, мөселман кешесенең чыраен күрү – ул бәхетсезлек!

Хәттин ашкан жәгәнненең (пләмәнниненең) шундый дорфа сүзенә ага кешенең хәтере кала, әлбәттә. Бәркай догалар укып, Аллаһка ялвара һәм, чыннан да, озакламый, шушы сөйләшүдән соң Сартак Мангулстаннан үз биләмәләренә, Идел буена, кайтканда сәер шартларда 1256 елда вафат була. Аны агулаганнар, дигән фараз да йөри.

Бөтен ханлыklarдагы (Алтын Урда ханыгындагы, Себер, Кырым, Казан, Әстерхан, Нугай, Касыйм ханлыklарындагы) ханнарның барысы да Чыңгызның торыннары. Алар татарлашкан, мөселманлашкан мангул. Бүгенге мангул белән бүгенге татар арасында уртаклык юк дәрәжәсендә: диннәребез дә аеры, мангуллар буддачылар, мангуллар Буддага инануны Чыңгыз хан үлеменнән соң кабул итә, без исә – әлхәмдүлилләһи, мөселманбыз, телләребез дә аеры. Безне тарихка Чыңгыз токымлы ханнарыбыз гына бәйли түгелме? Алтын Урда мангулныкы түгел, анда мангулча язылган ярлыклар да юк, ханлыкның дәүләт теле – мангул теле түгел, иске татар теле булган. Алтын Урданың мәркәзи территориясендә борынгыдан мишәр, нугай авыллары утыра, анда бер генә мангул да, үзбәк тә, казак та юк, дияргә була.

Бөөк Ясак

Чыңгыз ханның бөөк максаты бөтен дөньяны яулап алу булган, диләр. Озынрак гомерле булса, ихтимал, яулаган да булыр иде. 70 яшендә дә ул гайрәт иясе була. Аның гаскәрендәге, дәүләтендәге Ясага буйсынган мөкәммәл тәртипләре турында дөнья тарихчылары сокланып, шаккатып сөйли. Аның гаскәре, хәрби көчләре жиңелүне белми. Кытай, Русия, Әфганстан, Төркия, Сүрия, Тибет, Кавказ, Урта Азия, Украина, Мажарстан, Польша, Чехиягә кадәрге илләр, Иран мангулларга буйсынган.

Чыңгыз мангулларны барысыннан да өстен куеп, үз халкының дөньяга баш булуын теләгәндер.

Ясада язылган:

Солтанатымда яшәүче бер генә адамнең дә мангул кешесен хезмәтче яки кол итеп тотарга хакы юк!

Биликтә язылган (Ясак бик күп биликләрдән тора, биликне маддә-статья дип тәрҗемә итәргә булыр иде, ихтимал, «белек-белем» сүзеннәндер):

Боргучы Тонымда, Онон буенда яки Кәруләндә туган һәр олан өйрәтмичә дә, тәҗрибәсе булмаса да зиһенле, белемле, зирәк, батыр каһарман булачак; шунда туган һәр кыз бала бизәнмичә дә, алтын-көмешсез дә гүзәл булырга тиеш!

Чыңгыз хан мангулларны дөньяның иң каһарман, иң гүзәл милләте буларак күрергә теләгән.

Яса (Жасак) белән Биликтә язылган кануннар мантийкый яктан караганда төзек булса да, Чыңгыз ханның үзе кебек үк каршылыклы. Анда бер-берсенә каршы килә торган маддәләр дә бар.

8 маддә. *Ит ашарга теләүчеләр хайванның аякларын бәйләргә тиеш һәм хайванның корсагын ярып, аның йөрәген малның эңаны чыкканчыга чаклы кул белән кысып тотарга тиеш. Шуннан соң малның итен ашарга ярый, ләкин кем дә кем хайванны мөселманча суя икән, суючының үзен суярга кирәк.*

Бу маддәдә без Чыңгызның мөселманнарга булган нәфрәтен чама-лыйбыз.

10 маддә. Ул (Чыңгыз хан) әмер итте: *Галибәкнең токымы, Абу Талипның токымы һич аермаенча салымнардан, биремнәрдән азат булырга тиеш һәм фәкыйрь дәрвишләр, әл-Коръән укучылар, мәҗтәһидләр, дәвалаучы табиблар, фән кешеләре, гомерләрен дога укуга багышлаганнар, дөнья мәшәкәтләреннән ваз кичкәннәргә, мәззиннәргә, мәет юучыларга салым салмаска, алардан бирем алмаска.*

28 маддә. *Адам эңанын кыйган мәрхүмнең туганнарына акча түләнсен. Үтерелгән мөселман кеше өчен кырык алтын, кытай кешесе өчен бер ишәк.*

Ачыктыр ки, монда Чыңгыз хан мөселманнарга әһәмияткә ия ташламалар ясый кебек. Хәер, ул чакта ишәк бәлки 40 алтыннан да кыйммәтрәк торгандыр?!

Бүгенге житәкчеләр куллансын өчен бөөк жиһангир Чыңгыз ханның ун кагыйдәсе:

1. Тугры кешеләрне бүләклә.

Чыңгыз сабий чакта, кыенлыкта калган заманнарда үзенә ярдәм иткәннәрне берквакытта да онытмады, бүләкләде, аларны югары дәрәҗәләргә күтәрде.

2. Юксыл бул.

Яу-ау вакытларында үзенә аерым шартлар таләп итмәде. Юксыл мангулга өстендәге киemen салып бирә иде..

3. Миһербан тәрбия кыл.

Чыңгыз ханның бер абыйсы башка кабилә кешесенә гаделсезлек кыла, хан абыйсын үтерергә боера. Ләкин аның иң якин киңәшчеләре Богурчы, Мукхали, үги кардәше Шики ханга бу уеннан кайтырга киңәш итәләр. Чыңгыз хан риза була һәм абыйсы өстеннән үлем җазасы алына.

4. Сәләтле кешеләрне эзләп тап һәм аларга таян.

Чыңгыз идарәсендәге бер чабан-көтүче генерал дәрәҗәсенә күтәрелде, Чыңгызны ук белән яралаган дошман әсир төшкәч, ханның уң кулында хезмәт итә башлады. Сәләтле кеше мангул булмаса да Чыңгыз янында дәрәҗәләре ала иде.

5. Дошманыңны воҗдан газабы кичермәстән үтер.

Чыңгыз хыянәтчеләргә, хәтта алар кардәш булсалар да, рәхимсез иде. Хатыны Бөртәне урлаган мәркиتلәрне ул берәмтекләп, соң кешесенә кадәр үтереп бетерде. Атасын агулаган дип, ул татарларны да кырып, юк итте. Тунгут кабиләсе дә (ант бозганы өчен) ахыр кешесенә чаклы тар-мар китерелде.

Берзаман Чыңгыз якыннары Богурчы һәм башка аркадашлары белән ат уйната икән. Ялга туктаган арада ул:

- Ир кешене нәрсә бәхетле итә? – дип сорый аркадашларыннан.
- Өйрәтелгән шоңкар, лачын, карчыга белән киек ауламак! – диделәр.
- Юк! – диде хан.
- Ике тез арасындагы яхшы ат! – диделәр.
- Юк, – яраннарым, дәрәс әйтмәдегез! – диде Чыңгыз хан. – Ир кешене бәхетле итә торган нәрсә ул, дошманыңны куып җитеп, аны ияреннән бәрәп төшереп, үлжәсен (сугыш коралларын, киemen) алу, ха-

тыннарының күз яше белән жылаганнарын карау, аның биясенә атлану, хатыннарын түшәк буларак, кием буларак куллану, алсу гөл төсендәге имиләрен үбү, имиләре кебек кызыл иреннәрен имү.

[Гарәп тарихчысы Рәшид-эт-дин].

Ләкин Рәшид – эт-диннең бу язмасын шик астына алучылар да юк түгел, янәсе, тарих язучысы Чыңгыз ханны сөймәгәнгә күрә шулай арттырып яза. Гәрчә, башкалар: Рәшид-эт-дин мангулларны артык мактый, диләр.

6. Золымчыларга каршы чык.

Золымчы, ягъни изүче, гаделсез кеше, эксплуататор, зәгыйфьне кимсетүчеләр.

7. Идарә башына куелган (үзеңнән түбән дәрәжәле) яңа җитәкчеләргә ачык бул һәм киңәшен гамәл кыл.

8. Синең арка ягыңда Тәңре химаясе торганын онытма.

9. Яндашларыңның һәм аркадашларыңның ышанычлы булуын кайгырт.

10. Дин тотуда ирекле булганнарны хөрмәт ит.

АЛЛАҢЫ ТӘГАЛӘ БАРЛЫКНЫ НӘРСӘДӘН БУЛДЫРГАН?

Мәрхәмәт кылган Мәрхәмәтле Аллаһ исеме белән

Айдар Хәйретдин

Галәмнең, дөньяның, без белгән һәм белмәгән нәрсәләрнең, шул исәптән кешенең дә ничек барлыкка килүе – адәм балаларын борынгыдан кызыксындырган сораудыр. Ислам диненә килгәндә бу мәсьәлә гакийдә китапларында гына түгел, дини дөгъвәт белән шөгыйльләнеп йөрүчеләр тарафыннан да аңлатыла. Мәсәлән, шундый дөгъвәтчеләрнең: *«Менә бу урындыкны да кемдер ясаган, менә бу бинаны да кемдер төзөгән, димәк, бу дөньяны да кемдер бар иткән»*, – дигән сүзләрен искә аласым килә. Болай нәтижә ясаучыларны ишеткәннәр аз түгелдер, шәт.

Әмма, ислам динен кешеләргә житкерүне үз алларына максат итеп куйган, аерым алганда, кешеләрне Аллаһның барлыгына, берлегенә, Аның бу галәмне барлыкка китергәнненә инандырырга теләгән дөгъвәтчеләр әлеге дә баягы урындык, бина мисалын китереп бик нык ялгыша.

Аларның ялгышалары нәрсәдән гыйбарәт? Минемчә, менә нәрсәдән: урындыкны ясаган агач эшләре остасын алсак, ул башта агач базарына барып такта-фәлән сатып алырга тиеш була. Төзүче дә башта төзелеш материалларын табарга тиеш. Моннан тыш, икесенә дә эш кораллары кирәк. Икесенә дә алдан кирәкле нәрсәләрне остаханәләренә, төзелеш майданчыгына алып кайту, китереп кую зарур. Уйлап карасаң, кибеттәге такта, сатудагы төзелеш кирәк-яраклары да сатучы теләге белән барлыкка килмәгән. Агачны урманда егып, такта ярдыргычтан чыгарып, машинага төяп базарга китергәннәр. Төзелеш кирәк-ярагына карасак та шул ук хәл.

Фикеребезне дәвам итсәк, агач эшләре остасының тырышлыгы нәтижәсендә өстәлгә әвереләчәк тактаның да кайчандыр агач булганын, ул агачның оста әле дөньяга килгәнче үк үсеп өлгергән булу ихтималын да танырга мәжбүрбез. Төзелеш материалларына килсәк, монда гыйбрәт алырлык нәрсә күп: кирпеч яки таш дисеңме, цемент, тимер дисеңме: болар һәммәсе дә төзүче генә түгел, хәтта кешелек дөньясы барлыкка килгәнче инде булган нәрсәләрдән, төрле табигый җисемнәрдән ясалган. Тимер дигәндә, хәлләр тагын да гыйбрәтләрәк: тимер дигән химик элемент – хәтта безнең олы йортыбыз булган Кояш системасынан да борынгырак матдә ул. Әлеге химик элементның хәтта бер генә зәррәсен, ягъни бер атомын оештыру өчен безнең Кояш системасы кадәр дүрт система-ның тәкәте, ягъни энергиясе таләп ителүен галимнәр соңгы вакытларда

Айдар Хэйретдин. АЛЛАҢЫ ТЭГАЛЭ БАРЛЫКНЫ НƏРСƏДƏН БУЛДЫРГАН?

гына ачыклады. Тимер хақында Коръэни-кəримдэ юкка гына: *«һәм тимер иңдердек»* (57:25) диелмэгэн.

Инде Аллаһның галәмне, дөньяны барлыкка китерүе турындагы мәсьələгә әйлəнөп кайтыйк. Уйлап карыйк әле: галәмне, дөньяны тəшкил итəсе матдəне, материалны Аллаһ кайдан барып алган? Гомумən, Аллаһ тəгалə галәмне барлыкка китерү өчөн материал эзлəп кайда да булса барырга тиешме?

Биредə белем иялəре, әлбəттə: «Галәмне барлыкка китерү өчөн Аллаһның һич кайда да барасы юк, чөнки Ул һəрнəрсəне, шул исəптəн галәмне дə, юктан бар кыйлган!», – дип әйтəчəк. Алга таба мин бу «юктан бар ителү» турындагы дəгъвага да кагылырмын. Инде хəзер югарыда куелган сорауның, ягъни галәмнең ничек һәм нəрсəдəн яратылган булуы турындагы сорауның үтə дə житди булуын ассызыклайсым килə.

Безнең бу турыда фикер йөртүлəребез бик тə мөһим, чөнки Коръэни-кəримдə: *«Чынлыкта күклəрнең һәм Жирнең барлыкка китерелешендə, төн вə көннең алмашынуында акыл иялəре өчөн гыйбрəтлəр бар. Андыйлар аягурə дə, утырган көйгə дə, кырын яткан килеш тə Аллаһны искə ала һәм күклəрнең вə жирнең барлыкка китерелүе турында уйлана»* (3: 190–191), – диелгэн. Ягъни кешенең Аллаһны тануы, Аңа инануы уйланудан, аерым алганда, күклəрнең вə Жирнең барлыкка китерелүе турында фикер йөртүеннən башлана. Шуңа күрə югарыда куелган сорауга җавап эзлəгəндə без теге яки бу сурəттə Аллаһка якынаябыз, һич югында Аның табигате, хасияте турында əһəмиятле нəтижэлəргə килəбез, һəрхəлдə савап эстəүчелəр халəтендə булабыз.

Галәмнең ничек һәм нəрсəдəн яратылган булуын аңлар өчөн, әйдəгез, фикерлəребез чылбырын ашыкмастан бəйнə-бəйнə җыөп, тоташтырып барыйк: Әгэр Аллаһ тəгалə галәмне барлыкка китерү өчөн кирəкле булган материалларны алырга дип кая да булса барган булса, бу очракта Ул зурлык белən чиклəнгэн булып чыга, ягъни, галәмне барлыкка китергэн Аллаһ билгеле бер зурлыкка, үлчəмгə ия булып чыга. Аллаһка зурлык хас, Аның үлчəме бар, дип уйлау Аллаһының Үзеннən зуррак булган бер галəмдə урын алып торуы турындагы хəтэр нəтижəгə китерə. Бу очракта Аллаһ урындык ясар өчөн урманга агач егарга барган балта остасы белən бер дэрəжəдəгə зат булып кала түгелме?

Мондый уйларның бик зур ялгыш булуын искəрттер өчөн, Аллаһы Тəгалə Коръэни-кəримдə кат-кат: *«Сəбеханə-ллаһи гаммə йасыйфун»*, ягъни: *«Аллаһ аларның Аны сыйфатлауларыннан чагыштыргысыз дэрəжəдə югары»*, – дип тəкрарлап тора. Нигəме? Чөнки Аллаһны Ул барлыкка китергэн мəхлуклар белən тиңлəштерү ширек дип атала торган иң зур гəнаһтыр. Никадэр гəнə мəрхəмəтле, йомшак күңелле булуына ка-

рамастан, Ул ширек кылу гөнаһын гафу итми: «**Чынлыкта, Аллах Үзенә тиңдәшиләр кушуны кичерми...**» (4: 48).

Димәк, галәмне барлыкка китерер өчен Аллах бер кая да бармаган, кая да булса баруының кирәге дә булмаган, чөнки Аллах күләмгә ия булу, зурлыкка ия булу кебек сыйфатлардан өстен, ягъни Ана үлчәм төшенчәсе хас түгел. Аллах нинди дә булса бер галәмдә, яки Үзеннән зуррак булган бер бушлыкта берникадәр урын биләп торучы зат түгел. Аллаһы Тәгалә урын биләп торырлык гәүдә иясе түгел. Болай булгач, «Аллаһы тәгалә һәрнәрсәне юктан бар кылган», дигән сүз дәрәс булып чыгамы?

Бу сорауга җавап бирер өчен, без, галәмне яки һәрнәрсәне барлыкка китерер өчен кирәкле нәрсәләр вә матдәләр Аллаһтан үзгә булганмы яки булмаганмы, дигән мәсьәләне хәл итәргә тиешбез. Беренче карашка, үзгә булырга тиеш, чөнки күрегез: агач эшләре остасы һәм аның кулында урындык булып житешкән агач – алар бит икесе – ике нәрсә! Төзүче белән дә шул ук хәл: аның кулындагы кирпеч, таш, кадак та, башкалары да төзүченең үзе түгел бит.

Югарыда куелган, Аллаһы Тәгалә белән Ул барлыкка китергән нәрсәләр, шул исәптән галәм дә берсеннән берсе үзгәме, юкмы, дигән сорауны тик томалдан гына куймадым. Ул бик житди сорау, чөнки аңа җавап бирү Аллах белән Ул барлыкка китергән Галәмне, гомумән алганда, һәрнәрсәне тәшкил иткән нәрсәләр, матдә вә материалларның үзара нинди мөнәсәбәттә торуын аңларга ярдәм итәчәк.

Димәк, «Аллах белән Галәм бер-берсеннән үзгәме?», дигән сорау куелды. Тагын да дәрәсрәк шәкелгә китерик: Аллах белән *барлык*, ягъни *әл-вәжүд**, бер-берсеннән үзгәме, әллә үзгә түгелме? Барлыкны тәшкил иткән матдәләргә, энергиягә, барлык биләп аласы биниһая зур урынны Аллах кайдан алган? Үзеннән читтәнме? Андагы ул нәрсәләр кайдан китерелгән? Ул матдәләр кайчан барлыкка килгән? Аларны барлыкка китерүче Аллаһмы? Аларны Ул Үзе барлыкка китергән булса, димәк, аларны Ул Үзеннән читтә, тышта, әйitik, янында барлыкка китергән. Үзенә янындамы? Әллә соң Аллаһы Тәгалә янында иге-чиге булмаган, барлыкны сыйдырырлык буш урын булганмы? Андый буш урын булса, димәк, Аллах та зурлык белән чикләнгәнме? Билгеле бер күләмгә, үлчәмгә ия булган Аллах бер урында булган, ә очсыз-кырыйсыз барлыкны үзенә сыйдырачак урын – башка жирдәме?... Мондый нәтижә турында югарыда инде фикер йөрттек. Урын, күләм, зурлык кебек төшенчәләр Аллаһыга

* Әл-вәжүд (барлык, бытие) төшенчәсенә мәгънәсе Галәм сүзенә мәгънасеннән күпкә кирәк, чөнки Галәм үзе дә барлыкның бер өлеше генә. Аллаһы тәгаләнең «Раббул-галәмин» (Галәмнәргә Тәрбия кылып торучы Хужа) дигән исеме дә шуңа ишарә итә, ягъни безнең күзбездә күренә торган галәм белән бергә тагын исәбе-саны билгесез төрле галәмнәр бар. Шуңа күрә, алга таба барлык төшенчәсе дә кулланылачак.

Айдар Хэйретдин. АЛЛАҢЫ ТЭГАЛЭ БАРЛЫКНЫ НӘРСӘДӘН БУЛДЫРГАН?

хас түгел, дидек, болай уйлау гөнаһ, дидек. Болай булгач, барлык ул Аллаһ тэгаләнең Үзендә булдырылган булып чыга түгелме?

Биредә, ниһаять: «Аллаһ һәрнәрсәне юктан бар кылган!», – диючеләрнең дэгъвасына тукталыр вакыт житте. Хуш, шулай булсын: «юктан бар ителгән» булсын ди. Әмма аңларга кирәк: «Аллаһ һәрнәрсәне *юктан* бар кылган!», – дип әйтү бик житди дэгъвадыр, чөнки бу очракта сүз Аллаһ барлыкка китермеш барлык әйберләрнең яки *нәрсәдән дә булса*, яки *юктан* булдырылуы турында бара. *Барлык* дидең ни, *һәрнәрсә* дидең ни, *галәм* дидең ни, ул нинди дә булса матдәдәнме, ягъни нинди дә булса *нәрсәдәнме*, яки шуның капма-каршысыннан, ягъни *юктанмы* барлыкка китерелгән? «Аллаһ һәрнәрсәне *юктан* бар кылган!», – дип белдерүчеләр Аллаһы Тэгалә белән Ул яралткан *барлыкның* үзара нинди мөнәсәбәттә торуы турындагы сорауны күрмәмешкә салышып, ягъни арбаны атның алдына чыгарып куеп *барлыкның* ни рәвешле булдырылуы турындагы мәсьәләгә күчә дә: «*Аллаһы Тэгалә һәрнәрсәне (барлыкны) юктан булдырган!*», – ди. Әйдәгез, бу турыда да бер-ике сүз әйтк.

«*Юктан* булдырган!», – дигән чамадан тыш житди дэгъваның житдилегенә тиешле дәрәжәдә тиң булган дәлил дә булырга тиеш. Әлегә дэгъваның житдилегенә туры килә торган, аңа тиң булган дәлил бары тик Коръәни-кәримдә генә эзләнеләргә тиеш. Ни генә дисәң дә, ул – Аллаһы Тэгаләнең бәндәләренә атап әйткән нотыгыдыр, аннан да югары дәлилләр чыганагы юк. Шулай булгач, «*юктан* булдырылган» диючеләр Коръәни-кәримнән шушы дэгъваларын расларлык бер генә булса да аять, бер генә булса да жөмлә китерсен. Тик, андый дәлил юк, ягъни Аллаһы Тэгалә Коръәни-кәримдә беркайчан да, беркайда да, һичнәрсә хакында аның юктан булдырылуы турында хәбәр бирми. Нәкъ киресе. Мәсәлән, Коръәни-кәримдә юктан булдырылу турындагы дэгъвага капма-каршы килгән хөкем бар: «*Әт-Тур*» сүрәсенәң 34–36нче аятьләрендә, Аллаһы Тэгалә болай ди: «*Әгәр алар турылыклы булсалар, аңа [Коръәнгә] охшаш бер хикәя китереп карасын! Алар әллә юктан бар ителдеме? Әллә алар үзләре юктан бар итә аламы? Әллә соң күкләр һәм Җирне алар юктан бар иттеме?*» (52:34–36).

Китерелгән аятьләрдә иң кызыклы урын «*Әллә алар юктан бар иттеме?*», дигән гыйбарәгә кайтып кала. «*Юктан*» дигән төшенчә гарәпчә «*мин гайри шәй'ин*», буларак бирелгән. Бу сүзтезмәне «*һичнәрсәдән*» дип тә тәржемә итеп булыр иде. Димәк, әлегә аятьтә Аллаһы Тэгалә барлыкка китерелгән бөтен нәрсәнең һичнәрсәдән, ягъни юктан бар ителмәгән булуы турындагы хөкемне бастырып хәбәр итә, әлегә фикерне казык каккандай кеше акылына сендереп куя. Коръәни-кәримдә барлыкны тәшкит иткән нәрсәләрнең юктан барлыкка китерелмәгән булуын бәян итүче, бу

кадәр ачык аңлаешлы, мәгънәле аять булганда «*Аллаһ һәрнәрсәне юктан бар иткән*» дигән ялгыш нәтижә кайдан килеп чыккан икән? Аны кайсы дин белгече уйлап чыгарган? Нигә бу кадәр ялгыш хөкемне мөселманнар арасында тарата башлаган? Бу сорауларга кыска гына итеп җавап биргәндә, жир йөзәндә хакыйкәтнең жиңүенә каршы торучы көчләр барлыгын әйтергә кирәк. Әлегә шушысы җитәр. Кайчан булса да, Аллаһ боекса, бу сорауларга мөмкин кадәр тулы җавап бирелер. Инде төп сүзәбезне дәвам итик.

Аятькә игътибар итсәк, Коръәндә барлыкка китерү мәгънәсендә һәрвакыт халәка фигыле кулланылганын күрәчәкбез. Бер мәртәбә ул төп юнәлештә «*барлыкка китерделәр*»; бер мәртәбә кайтым юнәлешендә «*бар ителделәр*»; бер мәртәбә сыйфат фигыль буларак «*барлыкка китерүчеләр*» рәвешендә килә. Ни өчен биредә нәкъ менә халәка фигыленә игътибар ителде? Чөнки яратылыш, барлыкка китерү, булдыру мәгънәләрен белдерү өчен Аллаһы Тәгалә нигездә нәкъ менә халәка фигылен куллана. Ул фигыль хәтта татар теленә дә үтеп кергән. Мисаллар китерик:

«*Сезме кыенрак халык кыйлында, әллә күкләрме?...*» (79:27); «*Без күкләрне, Жирне вә аларның икесе арасындагыларны эч пошканнан, күңел ачу өчен генә халык кыйлмадык*» (44:38;21:16); «*Күкләрне һәм Жирне кем халык кыйлды һәм сезнең өчен күктән су иңдерде?*» (27:60); «*... Жирне һәм югарылыкка ия булган күкләрне халык кыйлуыдан...*» (20:4) «*Без күкләрне һәм җирне вә аларның икесе арасындагыларны юкка гына халык кыйлмадык*» (38:27); «*Күкләрне һәм Жирне Халык кыйлуы (Аллаһ) алар кебекләренә халык кыйла алмый мыни?*» (36:81); «*Ул һәрнәрсәне халык кыйлды*» (25:2); «*Кешене судан халык кыйлды*» (25:54).

Күренгәнчә, әлегә аятьләренәң һәммәсендә дә халәка фигыле кулланылган. Ул гына да түгел, әлегә фигыль кешене барлыкка китерү турында хәбәр бирүче аятьләрдә дә, Жир, күкләрне һәм башка барлык нәрсәләренә барлыкка китерү турындагы аятьләрдә дә кулланылган. Югарыда искә алынган «*Алар әллә юктан бар ителдеме?*» дигән аятьтә дә шул ук хәл күзәтелә. Аны тагын да төгәлрәк тәрҗемә итсәк, бу гыйбарә «*Алар әллә юктан (һичнәрсәдән) халык кылындымы?*» дип яңгырарга тиеш, чөнки биредә дә кешеләрнең яратылышын белдерү өчен халәка фигыле кулланылган. Гомумән, кеше дигәндә, Аллаһ аны судан (25:54), кызыл балчыктан (55:14), ашыгучанлыктан (21:37), ләмнән (23:12) барлыкка китерүе турында сүз йөрткәндә һәрвакыт шул *халәка* фигылен куллана. Югарыда әйтелгәннәрдән аңлашылганча, Аллаһы Тәгалә бер генә урында да кешене *һичнәрсәдән, юктан* бар итүе турында бер генә сүз дә әйтми. Киресенчә: Ул кешене төрле матдәләрдән булдырган, халык кылган.

Айдар Хэйретдин. АЛЛАҢЫ ТЭГАЛЭ БАРЛЫКНЫ НӘРСӘДӘН БУЛДЫРГАН?

Тагын бер әһәмиятле нәрсәгә игътибар итәсебез бар. Ул да булса, әлеге *халәка* фиғыленең мәгънәви киңлегенә, ягъни аның күкләрнең дә, жирнең дә, башка бар булган бөтен нәрсәләрнең дә, шул исәптән кешенең дә барлыкка китерелешен белдерүенә. Моны истә тотканда, бер мөһим нәтижәгә килә алабыз: кешегә нисбәтән кулланылган *халәка* фиғыле аның төрле матдәләрдән барлыкка китерелүен белдерә икән, димәк, башка нәрсәләргә карата кулланылган очракта да әлеге фиғыль ул нәрсәләрнең төрле матдәдән барлыкка китерелгәнлеген белдерә.

Димәк, Аллаһы Тәгалә *барлыкны* матдәдән булдырган, аңлашыла ки, базарга барып та сатып алмаган. Ул Үзе барлыкка китергән һәрнәрсәнең юктан түгел, ә башка бер нәрсәдән булдырылганлыгын ачыктан-ачык белдерә. Шул ук вакытта Аның янында башка нәрсә була алмавын да әйтеп уздык, аңладык, кабул иттек инде. Болай булгач, Аллаһ барлыкны Үз-Үзеннән барлыкка китергән булып чыга түгелме?

«Матдә», дибез. Нәрсә соң ул *матдә*? Без белгән матдә ул, әлбәттә, йөздән артык химик элементларның берсенә берсе якынаеп кушылуларынан, үзара тартылып оешуларынан барлыкка килгән әйбер. Әмма тагын да тирәнгәрәк китсәк, матдәнең, ягъни аны тәшкил иткән химик элементларның зәррәләрдән (атомнардан), зәррәләрнең үз чиратында тагын да кечерәк электрон-фәләннәрдән, электроннарның тагын да кечерәк башлангычлардан гыйбарәт булуын, оешуын күрәчәкбез.

Бу нәрсәләргә фән инде ачыклады, дәлилләде. Фән хәтта һәрнәрсәнең башлангычы булган беренчел һәм бүленми торган, ягъни үзеннән тагын да кечерәк булган асыл элементның юклығын да ачыклады. Ягъни, без тотып карый ала торган, күзгә күренүчән һәм без тотып карый алмый торган, күзгә күренмәүчән матди барлыкның нигезендә ятучы ниндидер беренчел кыйпылчык юк булып чыкты. Алайса кеше күзенә күренә һәм күренми торган *барлык, галәм, галәмнәр, матди чынбарлык* нәрсәдән ясалган соң?

Фән раславынча, барлык, аның бөтен чагылышлары, шәкелләре, төрләре, катламнары – болар һәммәсе жегәрдән, *тәкәтьтән*, ягъни энергиядән гыйбарәт. Ул энергия, ул жегәр тибрәләш буларак чагыла. Жегәр тибрәлешенең түбән дәрәжәләре, югары дәрәжәләре бар. Жегәр тибрәлешенең дәрәжәләргә ия булуы, азмы-күмпе, кеше күзе күрә алган төсләрдә чагыла. Мәсәлән, жиде төстән гыйбарәт булган салават күперен алайык. Биредә жегәрнең иң түбән тибрәләше кызыл төскә хас, иң югары тибрәләше – шәмәхә төскә. Без дөньяны күзләребез ярдәмендә энә шул жиде төс кысасында гына кабул итә алабыз. Әмма төсләр жидәү генә түгел. Кеше күзе төсләрнең барысын да күрә алмый. Әйтик, умарта корты кеше күрә алмаган төсләрне дә күрә. Тавыш белән дә шулай. Кеше колагы

тавышларны чагыштырмача бик тар даирэдэ кабул итэ. Әйтик, эт кеше колагы ишетэ алмаган тавышларны ишетэ. Ислэрне алсаң да шулай. Кешенен ислэрне тою сэләте эт борынының сизгерлеге янында юкка тиң: ислэрне сизү дигәндә эт борыны кеше борыныннан егерме мең мәртәбә сизгеррәк.

Димәк, һәрнәрсә жегәрдән гыйбарәт. Жегәр тибрәләш рәвешендә чагыла, ягъни «яши». Жегәрнен яшәеше – тибрәлеп торудыр. Болай булгач, тибрәләш *барлык*ның асылын тәшkil итә, дигән нәтижәгә килә алабыз. Һәрнәрсәнең асылын тибрәләш тәшkil итә. Без белгән «каты» нәрсәләр галәмә, матди нәрсәләрдән гыйбарәт булган әйләнә-тирәбез, шул исәптән табигать, һава, су, жир, электромагнит дулкыннар, хайваннар, кеше кулы белән ясалган әйберләр – болар да, асылда, тибрәләшкә кайтып кала. Әлегә әйберләрне тәшkil иткән атомнарның, электроннарның тибрәлешенә кайтып кала. Ягъни чынлыкта ул нәрсәләр – каты матдә түгел. Алайса ничек итеп, ни исәбенә ул әйберләргә таянып була? Урындык атомнар буларак оешкан жегәрнен тибрәлешеннән гыйбарәт булганда, ничек итеп аңа утырганда, ул безне үз өстендә тота? Өстеннән атлап йөргән аяк астыбыздагы туфракка килгәндә, эчкән суыбыз дигәндә эшләр ничек тора?

Бу сорауларга җавап биреп, эшнең хикмәтен аңлатыр өчен мисал китерим. Әйтик, өч канатлы электр жилләткечен алайык. Ут электр челтәренә тоташтырылмаган вакытта без ул канатларның өчесен дә күрә алабыз. Электр челтәренә тоташтырылгач, жилләткеч әйләнә башлый һәм инде ул канатларны күрә алмый. Әгәр жилләткеч әйләнешенен тизлегә атомнар тибрәлеше ешлыгына җитсә, ул жилләткечкә урындыкка утырган шикелле утырып, аның өстендә, жирдә торгандай, басып торып булыр иде. Матди барлыкны булдырып торучы атомнарның төшләре әйләнәсендәгә электроннарның әле юкка чыгып, әле барлыкка килеп тибрәлеп торуларының ешлыгын да исәпләп чыгарганнар. Әлегә сан электронның бер секунд давамында 10^{13} мәртәбә юкка чыгып яңадан пәйда булуына тигез. Шуңа күрә «барлык юктан булдырылган» дигән дэгъва безгә мәгълүм булган матди барлыкның, ягъни әйләнә-тирәбездәгә әйберләрне тәшkil иткән электроннарның адәм акылына сыймаслык ешлык белән бер юкка чыгып, бер пәйда булуына карата гына дәрәс була ала. Әмма «барлык юктан булдырылган», дигән раслауның бу кадәресе дә, асылда, бик зәгыйфь. Бу дэгъваның зәгыйфьлеген берничә юл белән фаш итеп була. Беренчедән, электроннар юкка чыкмый, ул шулай күренә генә. Күренүе дә, әлбәттә, аларның кеше күзенә күренүләре түгел, махсус фәнни жиһазларның «күзләренә» күренүләредер. Электроннарның тибрәлешен күзәтеп торучы фәнни жиһазларның да бит үзләренә салынган мөмкинлеге бар. Бүгенге көн фәнендә кулланыла торган жиһазлар өчен электрон юкка чыккан булып күренә. Бәлки, киләчәктә

Айдар Хэйретдин. АЛЛАҢЫ ТЭГАЛЭ БАРЛЫКНЫ НӘРСӘДӘН БУЛДЫРГАН?

тагын да «үткен күзле» аппаратлар уйлап табылып. Андый жиһазлар хәзерге вакытта юкка чыккан булып күренгән электронның «теге дөньяда» нишләгәнән дә, бәлки, «күрә» алып. Чынлыкта бит электрон юкка чыкмый. Ул бары тик аны күзәтеп торучы жиһазның сизгерлеге кысасыннан чыгып китә. Электрон юкка чыга дип әйтү ул – Аллаһның барлыгын инкяр итүгә тиң булган ялгышлыктыр.

Биредә үтә дә мөһим урынга килеп життек. Электроннар юкка чыкмый, чөнки юклык дигән нәрсә, яки халәт, ул үзе юк. Аның булуы да мөмкин түгел. Юклыкны бар, дип уйлау «Аллаһ барлыкны булдырыр өчен кайдандыр материаллар алырга мәжбүр булган», – дип әйтүгә тиндер. Чөнки *барлык*ның үзе булган һәм дә мәңге-бакый булган Аллаһ янында Аның капма-каршысы булган нинди *юклык* була алсын, ди? Аллаһы Тәгалә бар икән, димәк барлык кына бар.

Инде исебезгә төшерик: электроннар турында сөйләгәндә без аларның кеше күзенә күренгән әйләнә-тирә дөньядагы әйберләргә генә тәшкил итүләрен искәртеп узган идек. Ө чынлыкта *барлык* безнең әйләнә-тирәбез белән генә чикләнмәгән, гәрчә ул әйләнә-тирәбез безгә иксез-чиксез, очы-кырые булмаган Галәм булып күренсә дә. Димәк, без инде белгән һәм безнең әйләнә-тирәбездән гыйбарәт булган *барлык* дисеңме, безгә әле мәгълүм булмаган *барлык* дисеңме, ниһаять, кеше кыяфәтендәге мәхлук һичкайчан да танып белә алмаячак *барлык* дисеңме, алар һәммәсә дә жегәр тибрәләшеннән гыйбарәт. Димәк, *барлык* ул – энергия димәктер.

Коръәни-Кәримдә югарыда әйтелгәннәрне раслый торган бик тә мөһим бер аять бар: «*Аллаһу нуру-с-сәмавати вә-л-ард*» («Нур» сүрәсе), ягъни «*Аллаһ ул – күкләрнең һәм Җирнең нурыдыр*». Минем аңлавымча, әлегә аять бөтен барлыкның нурдан, ягъни жегәрдән гыйбарәт булуын белдерә. Иң мөһиме: шул ук аятьтә Аллаһның нур булуы, ягъни башы һәм ахыры булмаган иксез-чиксез жегәр булуы, энергия булуы ачыктан-ачык белдерелгән. Барлыкны тәшкил иткән жегәр тибрәләше исә – ул жегәр терек булуының асыл галәмәте һәм төп күрсәткечедер.

Хакыйкәт мондый булганда барлыкның бөтен төрләрен тәшкил иткән нәрсәләрнең жәмгысы турында, яки аларның аерым алынган һәрберсе турында: «Бу нәрсәләр нурдан яратылмаган!», – диеп әйтергә кемнең кыюлыгы житәр икән?! Нәрхәлдә, иман иясенең андый сүзгә әйтергә, әлбәттә, теле әйләнмәячәк. Иман иясә адәм баласының да нурдан гыйбарәт булган барлыкның бер өлеше булуын инкяр итә алмый. Адәм баласының тәне, аның тышкы вә эчке әгъзалары – болар барысы да барлыкның, бер өлеше, ягъни нурдыр. Аллаһы Тәгалә нәкъ менә бар булган бөтен нәрсәнең асылын нур тәшкил иткәнгә: «*Мин сезгә муеныгыздагы кан тамырына караганда да якынакмын*» (50:16), – дип әйтә ала да инде.

Биредә дөньяга карашыбызга тагын бер төзәтмә кертер вакыт житте. Аллаһ барлыкны «барлыкка китерде» дип әйтү дөрес түгел, «булдырды» дип әйтү дөрес. «Барлыкка китерү», дигән гыйбарә шул «барлыкка китерелгән» нәрсәнең әүвәл булмаганлыгын, ягъни юклыгын күздә тотта. Ә моннан алда күрсәтелгәнчә, Аллаһы Тәгалә хәтта Коръәндә дә әйберләрне юктан бар итмәве турында хәбәр итә. «Булдырды» дип әйтү исә Коръәнгә туры килә. Чыннан да, чөнки Изге китапта Аллаһ әйберләрне ничек булдыруы турында болай ди: **«Ул нинди дә булса нәрсәне карар кыйлса, аңа: «Бул!», ди һәм ул була»** (2:117). Аллаһы Тәгаләнең «Бул!», дигән әмеренең гарәпчәсә «Күн!», ә әмернең үтәлүен белдергән, «ул була» дигән гыйбарә шул күн дигән боерык фигыльнең хәзерге-киләчәк заман шәкелен аңлатучы *йәкүнү* сүзе белән белдерелә. Болай булгач, татарча тәржемәдә әмерне *бул* фигыле белән, ә әмернең үтәлүен *ул була*, дип бирү дөрес кебек күренә. *Булдырылды*, дигән фигылебез дә асылда шул *бул*, дигән фигыльдәндер. Шуңа күрә, барлыкның яратылышы турында «булдырылды» дип әйтүгә күчүбез мәслихәттер.

Икенче яктан, моннан алда барлыкны булдыру турында хәбәр биргәндә, Аллаһы Тәгалә *халәка* фигылен куллана, дидек. Бу фигыль дә юктан булдырылуны белдермичә, бәлки, барлыкның Аллаһ теләге белән, Аның карары белән үзгәртелүен белдерә. Ягъни Аллаһы Тәгалә Үзеннән гыйбарәт булган бу *барлыкны* Үз теләге белән, Үз карары белән үзгәртә, үзгәртеп тора. Нәтижәдә Ул теләгән әйберләр һәм күренешләр булдырыла.

Алга таба Аллаһы Тәгаләнең *мәңге терек булуы*, ягъни үлемсез булуы турында да фикер кузгатып алайк. Коръәни-Кәримдә Аллаһның бу хасияте аятель-Көрсидә баян ителә: **«Әл-хәййү-л-каййүм»** (Мәңге Терек булучы).

Моннан алда *барлыкны* тәшкит иткән жегәрнең асылда нур булуы, ул нурның исә Аллаһы Тәгаләнең Үзе булуы турындагы нәтижәләргә килгән идек. Биредә исә Аллаһы Тәгаләнең, яки, башкача әйткәндә, *барлыкның* бөтен рәвешләрен тәшкит иткән шул нурның терек һәм мәңгелек булуы турындагы нәтижәгә килә алабыз. Бу нәтижә бик табигый. Аның турында әллә ни уйланасы да юк, чөнки Аллаһы Тәгалә Үзен «нур», дип тә атаган, «әл-хәййү-л-каййүм» дип тә атаган.

Өле генә Коръәндәгә дәллиләре белән бергә баян ителгән бу нәтижәгә таянып без, ниһаять, үлемнең юклыгы турындагы фикернең дөрес фикер булуын танып алачакбыз. Дөрестән дә, без белгән, без беләчәк һәм без белмәгән *барлык* терек һәм мәңгелек булган Аллаһы Тәгаләдән гыйбарәт булганда, ул *барлыкта* үлемгә урын калмый.

Бер өстәмә: югарыда баян ителгән үтә дә әһәмиятле теманы аңлатыр өчен язылган уйларымның, карашларымның укучылар тарафыннан ка-

Айдар Хәйретдин. АЛЛАҢЫ ТӘГАЛӘ БАРЛЫКНЫ НӘРСӘДӘН БУЛДЫРГАН?

бул ителүенең шарт түгеллеген ассызыклап әйтеп узарга тиешмен. Аллаһы Тәгалә дин хәтле диндә «көчләү юк», ягъни: *«лә икраһә фи-д-дин»* (2:256), дип жөпләп куйганда, мин фәкыйрь ни йөзем белән үз уй-фикерләремне мәжбүри рәвештә *кабул ителергә тиешле* нәрсә буларак бәян итим ди? Үземнең бу уй-фикерләремнең берсен генә дә кемгә дә булса тагарга һич теләгем юк. Аларны кем дә булса кабул итсен иде, язылганнарның чынбарлык булуына ышансын иде, дигән теләгем һич тә юк. Биредә Муса Жаруллаһның язганнары белән тәмам килешәм. «Шәригать исламия назарында мәскират мәсьәләләре» исемле китабында шөһрәтле дин галиме һәм фикер иясе болай дип язган: *«Шу гакыйдә ялңыз бәнем ижстиһадымдыр. Кыйммәте вар исә дә, һичбер кыйммәте йук исә дә, хата исә дә, саваб исә дә, ялңыз бәңа мәнсуб улуб калур. Бүтүн мәсьүлиятә ялңыз бәңа гайд улур»* [Жаруллаһ: 1927. 22 б.].

(Дәвамь бар).

Әдәбият

Жаруллаһ М. Шәригать исламийә назарында мәскират мәсьәләләре. Истанбул: Мәхмүд бәк матбагасы, 1927. 48 б.

**Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.
Хатлар һәм кайтавазлар**

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ХРОНИКА СОБЫТИЙ. ВАКЫЙГАЛАР ХРОНИКАСЫ

2018 елның 23 ноябрендә «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы Д.М.Исхаков Тобольск шәһәрində үткән «Гомуми урта белем бирүче 15 номерлы мәктәпнең» 100 еллыгына багышланган утырышта катнашты. Ул БТК исеменнән шушы мәктәпнең директоры С.З.Хисматуллинга медаль һәм татар мәгарифен, мәдәниятен саклау, үстерү өстендә хезмәт иткән дүрт шәхескә грамоталар тапшырды. Кичке йомгаклау утырышы барышында Д.М.Исхаков БТК житәкчелеге исеменнән татар телендә укытуны яңа шартларда көчәйтү кирәклеген тугандагы фикерләр һәм киңәшләрне житкерде.

* * *

10–12 декабрь 2018 г. в городе Тобольске прошел Всероссийский (с международным участием) симпозиум «Культурное наследие народов западной Сибири: сибирские татары», посвященный 100-летию доктора исторических наук Ф.Т.Валеева и 20-летию I-го Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». В работе данного форума приняли участие большое число ученых, докторов и кандидатов наук, ряд представителей татарской общественности Тюменской области. В составе делегации Республики Татарстан находились доктора исторических наук Д.М.Исхаков (гл. редактор журнала «Туган жир. Родной край»), гл. научный сотрудник Института археологии им. А.Х.Халикова АН РТ И.Л.Измайлов, доктор социологии А.Ф.Валеева, а также гость из Казахстана профессор Юлай Шамилоглу (Университет им. Н.А.Назарбаева), сделавшие доклады и выступления по различным аспектам проблематики симпозиума.

* * *

20 декабря 2018 г. в г.Москва в здании Московской Соборной мечети состоялся поминальный меджлис в память доктора исторических наук, профессора, почетного члена АН РТ А.Х.Бурганова. В преддверии этого мероприятия прошло заседание Совета учредителей автономной некоммерческой организации «Татарское общество академической и приклад-

ХРОНИКА СОБЫТИЙ ВАКЫЙГАЛАР ХРОНИКАСЫ

ной науки» им. проф. А. А. Ахтямзянова. На данном заседании и поминальном меджлисе принял участие доктор исторических наук, академик РАН, гл. редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д. М. Исаков.

* * *

13 декабря 2018 г., в Москве, в Полномочном представительстве РТ в РФ состоялась встреча председателя РОО «Общество татарских краеведов РТ», заслуженного деятеля науки РТ А. А. Бурханова с активистами краеведческого движения г. Москвы. На встрече участвовали заместитель Полномочного представителя РТ в РФ А. Ч. Ахтареев, заведующий сектором общественных связей Полномочного представительства РТ в РФ Н. Р. Акмаева, председатель Общества татарских краеведов г. Москвы, доцент Департамента политологии и массовых коммуникаций Московского Финансового университета при Правительстве РФ Т. А. Хисамов, автор краеведческих книг профессор Г. А. Баутдинов и сотрудники Полпредства РТ в РФ.

В ходе встречи обсуждались основные вопросы и направления развития татарского краеведения в Москве, Московской области и регионах Центральной России. Особое внимание было уделено вопросам организации краеведческих структур в региональном и всероссийском уровнях.

Были также подняты актуальные вопросы стратегии развития татарского народа, совместного издания книг и проведения краеведческих мероприятий совместно с краеведами Татарстана и Московского региона. В частности, был поднят вопрос о проведении 80-летия известного философа, востоковеда и историка, автора книг по истории Золотой Орды и проблемам взаимоотношений человека и природы Э. С. Кульпина-Губайдуллина.

* * *

2019 елның 19 январендә Камышлы районы Иске Ярмәк авылының Халик Садри исемендәге мәдәният йортында жирле авыл тарихы китабын тәкъдим итү кичәсе үтте. Чарада искеярмәклеләр, шушы авылда туып-үсеп, читтә яшәүче авылдашлар, күрше-тирә авыллардан килгән туган-тумача, дус-ишләр, Самар шәһәрәннән һәм Татарстан Республикасыннан мәртәбәле кунаклар катнаштылар. Кичәдә шулай ук Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты каршында эшләп килүче ТРның төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте Советы рәисе Альберт Әхмәтжан улы Борһанов житәкчелегендәге делегация катнашты: тарих фәннәре докторы, Россия ислам институты профессоры, татар халкы тарихы бунча 12 китап һәм 300 мәкалә авторы, Фәрит Шириязданов китабына рецензия авторы Фәйзелхак Габделхак улы Ислаев, ТРның Атказанган

укутучысы, Саба районы Юлбат тулы булмаган урта мәктәбенә тарих укутучысы, «Татар авыллары тарихы» китабы авторы Илдар Фәтхулла улы Сафин, «Риваять» фольклор ансамбле житәкчесе, «Тәртип» радиосында «Риваять» тапшыруын алып баручы Руслан Габитов, һади Атласи исемәндәге халык музей-китапханәсе мәдире, төбәк тарихын өйрәнүче, журналист Фазыл Абдулла улы Вәлиәхмәтов (Карабаш бистәсе, Бөгелмә районы), авыл хужалыгы фәннәре докторы, профессор, «Татар авыллары тарихы» китабы авторы Рәүф Әдһәм улы Юнысов.

Авил мәдәният йорты сәхнәсенә күтәрелгән һәммәсе «Иске Ярмәк авылы тарихы» китабы турында жылы сүзләрен житкерделәр, яна жыентыкның авторын Фәрит Хәмит улы Шириаздановны һәм искеярмәклеләрне кайнар котладылар. Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты каршында эшләп килүче ТРның төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте Советы рәисе, профессор, академик, ТРның атказанган фән эшлеклесе Альберт Әхмәтжан улы Борһанов китапның авторы Фәрит Хәмит улы Шириаздановка Бөтендөнья татар конгрессының «Татар милләтенә күрсәткән хезмәтләре өчен» медален тапшырды. Бер төркем искеярмәклеләр Конгресстың Рәхмәт хатлары белән дә бүләкләнде.

Китап авторы Фәрит Хәмит улы Шириазданов үзе дә авылдашлары алдында бик тәфсиллә чыгыш ясады. Яна жыентыклар авыл, район китапханәләренә, район хакимиятенә Мәдәният, спорт, туризм һәм яшьләр сәясәте идарәсенә дә бүләккә тапшырылдылар.

* * *

30 январь 2019 г. в г. Ульяновске, конференц-зале Дома-музея И. А. Гончарова состоялся III-й форум татарских краеведов Ульяновской области.

В работе форума приняли участие 80 делегатов из районов и городов Ульяновской области, приглашенные из Республики Татарстан, Самарской области и Чувашской Республики: 5 профессоров, 7 кандидатов наук, 9 авторов книг, посвященных истории Ульяновской области и вышедших из печати в последние годы. 11 участников подтвердили, что они на сегодня работают над книгами по истории своих сёл.

Делегацию Всемирного конгресса татар и Общества татарских краеведов РТ на форуме представили: Альберт Ахметжанович Бурханов, председатель Общества татарских краеведов РТ, заслуженный деятель науки РТ, Рафаэль Валеевич Шайдуллин, заведующий Отделом Института татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, профессор КФУ и Фазыл Абдуллович Валиахметов, член Совета татарских краеведов РТ, заведующий Народным музеем-библиотекой Хади Атласи пгт. Карабаш Бугульминского района РТ.

ХРОНИКА СОБЫТИЙ ВАКЫЙГАЛАР ХРОНИКАСЫ

На III форум татарских краеведов Ульяновской области были приглашены краеведы, представители органов власти, религиозных организаций и средств массовой информации, работники областного краеведческого музея, государственного архива и государственного архива новейшей истории, руководители сельских и школьных музеев, активисты татарской автономии области.

В качестве почетных гостей форума, кроме названных представителей Татарстана, были начальник управления по делам национальных и межконфессиональных отношений администрации Губернатора Ульяновской области С. В. Паховский, руководитель Центра развития истории и культуры региона, доктор исторических наук С. А. Прокопенко, директор Ульяновского краеведческого музея Ю. К. Володина, издатель журнала «Самара татарлары», доктор экономических наук, профессор И. Г. Шакуров, самарский историк Ш. Х. Галимов, краевед из Республики Чувашия С. З. Басыров, заведующая отделом краеведческой литературы и библиографии ОГБУК «Дворец книги – Ульяновская областная научная библиотека им. В. И. Ленина» Г. А. Ждыханова и др.

За последние 20–25 лет в области изданы около 30 книг, буклетов по истории татар региона. Усилиями татарской общественности, по их инициативе и участии установлены памятник поэту Кул Гали, создана мемориальная зона с бюстом Закиру Кадыри, поставлены бюсты кавалерам Ордена Славы 3-х степеней Абдулле Бильданову, поэтам Габдулле Тукаю, Хади Такташу, Герою России Рафагату Хабибуллину. Мемориальными досками отмечена память Фейзуллы Туишева, Габдуллы Шамукова, Сахаба Урайского, Галимзяна Насырова, Розы Ахметжановой, Азата Курчакова. Имена Сибгата Гафурова, Габдуллы Тукая, Габдуллы Шамукова, Бари Тарханова, Закира Кадыри присвоены вновь застраиваемым улицам г. Ульяновска.

Издана книга «Татары Симбирского Ульяновского края», которая признана лучшим энциклопедическим изданием 2017 г.

По настоянию наших краеведов портреты народного артиста СССР Габдуллы Шамукова и великого поэта Габдельжаббара Кандаляя занесены в «Портретную галерею знаменитых уроженцев Симбирской губернии». Проведены научно-практические конференции, посвященные памяти К. Кандаля и 80-летию Юсуфа Акчурь.

За период после II форума (в феврале 2018 г.) вышли из печати книги «Сайман – источник вдохновения» Мавлета Саюкова и Рафаэля Асанова, «Авылымның тузга язмаган тарихы» Мавлета Саюкова, «Абдуллово – наша малая Родина» под редакцией Р. Ф. Ахмедуллова, книга Р. К. Вильдановой «Татары города Симбирска в XIX – начале XX вв.»

В ходе выступлений на форуме отмечалось, что татарские ученые и краеведы Ульяновской области ведут активную работу по объективному написанию и трактовке истории татарского и других народов Волго-Уральского региона.

* * *

29 января 2019г. по итогам работы за декабрь и январь месяцы, на базе гимназии с татарским языком обучения №27 г.Казани состоялось очередное пленарное заседание общегородского клуба «Юный краевед». На заседании были подняты и обсуждены методологические проблемы и некоторые формы деятельности краеведческих структур. В частности, рассматривались вопросы изучения истории сельских поселений и городских слобод, сохранения и музеефикации памятников историко-культурного наследия, сбора и исследования архивных и музейных материалов, а также составления шеджере (родословных).

Общегородской клуб «Юный краевед» успешно начал свою работу с октября 2018г. на базе Казанского городского Дворца детского творчества им. А.Алиша согласно плана работы ВКТ и Общества татарских краеведов РТ. Научный руководитель – А.А. Бурханов. В качестве базового учебного заведения, где проводятся основные занятия кружка, наряду КГДДТ им. А.Алиша, стала татарская гимназия №27. Занятия традиционно проводятся по трем возрастным группам учащихся. По итогам работы каждый месяц проводится общее пленарное заседание.

* * *

Казан шәһәрәндә 2019-нчы елның 24 февралендә Татар иҗтимагый үзәгенә Беренче корылтае үткәрүнең 30 еллыгына (1989-нче елның 17–18 февралендә) багышланган җыелыш булды. Анда Татарстаннан һәм РФ башка төбәкләреннән 200 делегат катнашты. Шулай ук бу чараны яктырту өчен бәйсез мәгълүмат чаралары вәкилләре килде. Җыелыш вакытында «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире Д.Исхаков һәм төбәк тарихын өйрәнүче тарихчы-галим Ф.Бәйрәмова, җәмәгать эшлеклесе Ф.Сафиуллин һ.б. чыгыш ясадылар. Кабул ителгән резолюция Татарстанның суверенитетын һәм татар халкының хокукларын яклауга юнәлдерелгән.

**Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.
Рецензияләр**

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

«ТАТАРНЫҢ БЕР СОГЫТЫ»

Чуашстан ягына, дөрөсрәге, анда яшәгән мишәр кардәшләребезгә, аларның кунакчыллыгына, диндарлыгына, үз эшләрен, кәсепләрен булдырып, авылларына ябешеп ятуларына кем генә сокланмый икән?! Шуңа күрә ул тарафларга сәфәргә чакырсалар, ике дә уйлап тормый, сәгәте, минуты белән юлга кузгалам.

Комсомол районындагы Татар Согыты авылында да берничә тапкыр булганым бар. Әле күптән түгел генә шунда булып, мәктәп директоры белән күрешкәч, якага-яка килеп диярлек әйткәләшкән идек. «Мәктәп диварында нишләп бер кәлимә татар сүзе юк. Авылыгыз исемәнә ник тап төшерәсез?» – дип бәйләндем мин аңар. Ул да үз дигәнәндә нык торды: «Безнең укучылар Казан вузларында гына түгел, Мәскәү, Петербург уку йортларында да укый хәзер», кебек байтак «дәлил» китерде ул... Хәер, бүген сүз кузгатуыбыз бөтенләй башка, күңелле очрак уңаеннан. Шунда туып үскән журналист Минназыйм Сәфәров газиз авылы – Татар Согыты тарихы турында китап чыгарган. Күркәм исем тапкан ул аңа: «Татарның бер согыты» дип атала. Шәп бит! Укучыда шундук сорау туа: нәрсә микән соң ул согыт?

Галимнәрчә кистереп әйтми автор. Әлегә сүз-атаманы өч төрле аңлатырга мөмкин дип, өч фараз житкәрә ул. Идел-Урал якларында тарихи эзе шактый нык ярылып яткан ногай кардәшләребездә әле дә бу «согыт» сүзе талның бер төрөн белдерә икән. Икенче вариант та ышандыра кебек: туган якны өйрәнүче, Батыр районындагы Шыгырдан авылы тарихын нәшер итүче Памир Салихов (сүз уңаеннан, шагыйрь Ркаил Зәйдулланың якин туганы, әнисенең абыйсы ул) бу атаманы, Сәгыйть, Сәгадәт, Сәгадәтдин исемнәренә кыскартылган варианты булырга тиеш, дип исәпли икән. Авылдашларыннан берәү – Фирдинат Куликов исә авыл исеме «цыгыт» (өчегән сөттән эзерләнгән ризык) сүзеннән дә килеп чыгарга мөмкин, дип гоманлаган. Минназыйм әлегә атамаларның берсен дә кире какмый. Китап тышлыгы итеп тал-өянке рәсемен алуы гына авторның өянкегә өстенлек биргәнә ишарәли.

Китапның беренче өлешендә борынгы тарихыбызда булып узган хәлләр, мәшһүр тарихчыбыз Ризаэддин Фәхретдин хезмәтләренә таянып, шактый дәлилле итеп укучыга житкерелгән. Миңа аеруча ошаганы

«Тимәгез минем динемә!» дигән бүлек булды. Анда «Жирән сакал» – Евфимий Маловның, жирле халыкны христианлыкка күчерү максатында, Татар Согытына килеп, тикшеренеп-күзәтеп йөрүен автор үзе кичә генә күргәндәй тасвирлап биргән.

Бер караганда колхоз, мәктәп, клуб тарихларын яктыртучы бүлекләр-гә салаларыбызга багышланган һәр китапта тап буласың. Тик туган төбә-гең тарихын язуга алынасың икән, XX гасыр татар кешесе яшәешендә мөһим урын алып торган әлеге жәмәгать учакларын күрмәмешкә салыша алмыйсың. Дөрөс, жиңел тел белән, гыйбрәтле мисаллар китереп язасың икән, укучы авырсынмаячак. Согыт китабы жиңел укыла. Район газета-сы битләрендә авылдашларың турында йөзләрчә язма булуы гажәп түгел. Шуларны сайлап алып, энә күзеннән үткәреп, кертөп жибәрәсең икән, сөбханалла! дияргә генә кала. Әмма артык мавыкмаска гына кирәк. Мин-назыйм Сәфәров мавыкмаган.

Билгеле, никадәр тырышсаң да, бөтен туплаган мәгълүматны, фото-сурәтләрне бер китапка сыйдырып бетерөп булмый. Әйдә, алары киләчәк-тә чыгачак китапларга калсын. Егерме, утыз, илле елдан без яшәгән бу көннәр тарихка әйләнәчәк бит. Кирәк санасалар ул материалларны бала-ларыбыз, оныкларыбыз киләчәктә язылачак тарих сәхифәләренә кертөп жибәрер.

Рәшит Минһаж

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ Б. Л. ХАМИДУЛЛИНА «...ОКАЯННАЯ ДЩЕРЬ ЗЛАТОЙ ОРДЫ...»

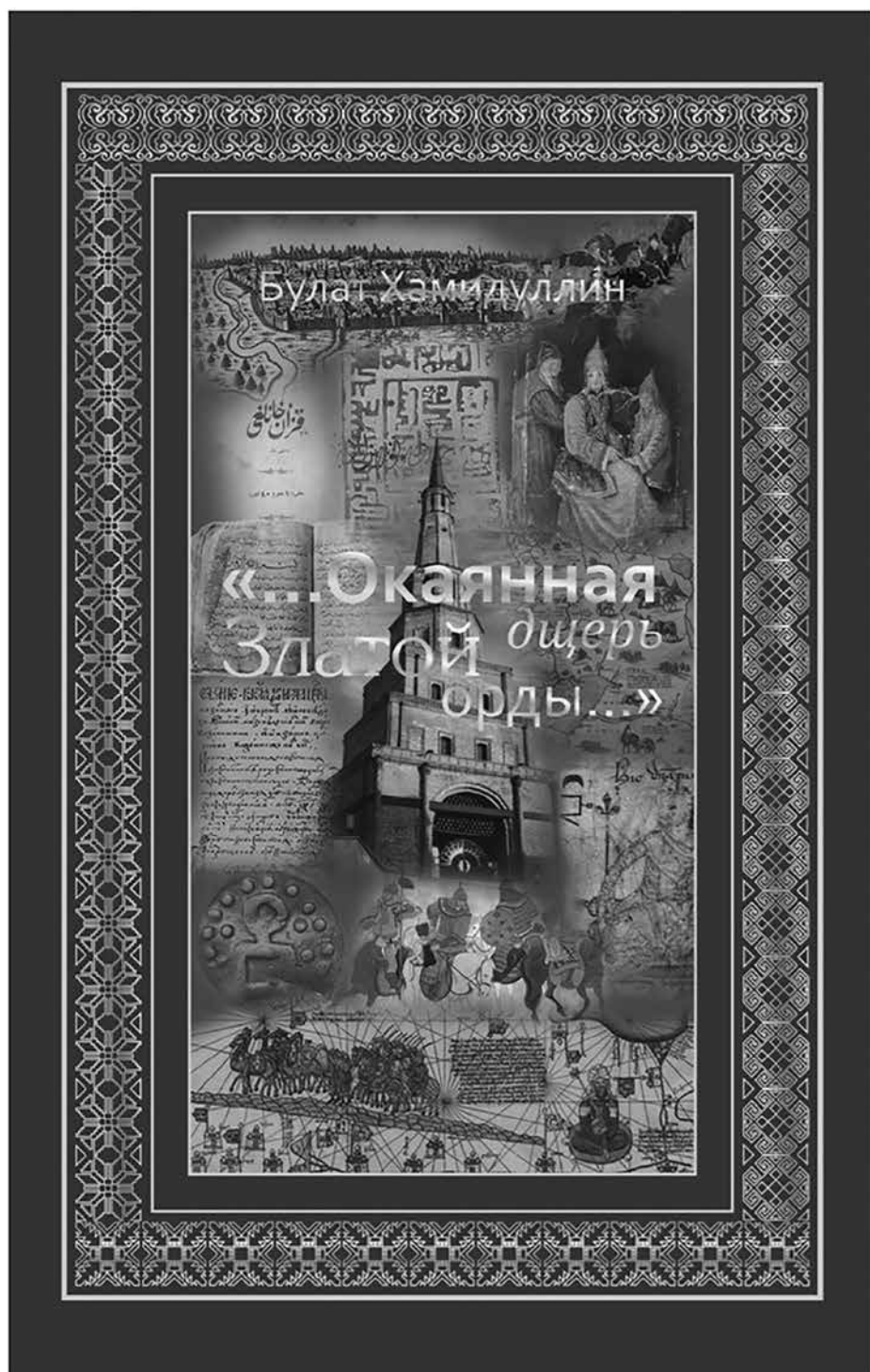
(Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. 295 с.).

В конце 2018 г. увидела свет интересная и содержательная книга кандидата исторических наук, члена Союза писателей РТ, руководителя Центра изучения татарской диаспоры Института татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук РТ Булата Лироновича Хамидуллина «...Окаянная дочь Златой орды...» (Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. 295 с.).

В монографии, рассчитанной на самый широкий круг читателей, представлена история золотоордынской цивилизации, чьей «окаянной / преокаянной дочерью», по мнению анонимного автора русской летописи середины XVI в., являлось Казанское ханство, рассмотрена этнополитическая и социально-экономическая история Казанского государства ханского периода (1438/1445–1552/1556), проанализирована дореволюционная, советская и постсоветская историография истории Казанского ханства.

Несомненно, данное скрупулезное исследование является очередным значительным вкладом Б. Л. Хамидуллина в изучение истории Российской Федерации в целом, татарского народа и Татарстана, в частности. Содержащиеся в нём взвешенные оценки жизнедеятельности Золотой Орды и Казанского ханства представляют на современном этапе безусловный интерес для позитивного развития и укрепления межнациональных и межконфессиональных отношений в нашем многоэтничном и поликонфессиональном государстве.

Редакция

НАСЕЛЁННЫЕ ПУНКТЫ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН: ИЛЛЮСТРИРОВАННАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ: В 3 Т.

*Ответственные редакторы Л. М. Айнутдинова, Б. Л. Хамидуллин. –
Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ,
2018. – Т. 1. – 712 с.*

Населенные пункты – неотъемлемая часть нашей жизни, а их история – одна из главных составляющих истории края, страны, мира. Рост общественного интереса к локальной (региональной) истории привел к появлению в последние десятилетия сотен публикаций на эту тему. Отметим, что их авторами являются и профессиональные историки, и краеведы-любители, при этом уровень представленного в них материала сильно отличается. В настоящее время назрела насущная необходимость в обобщении и систематизации имеющихся материалов в рамках комплексного труда, отображающего эволюцию населённых пунктов, показать их прошлое и настоящее.

Данное издание является продолжением работы, начатой Институтом Татарской энциклопедии АН РТ ещё в 1990 гг. при подготовке материалов для многотомной «Татарской энциклопедии». Особо отметим, что коллектив института являлся пионером в этом направлении и результаты его работы для многих стали исходными при написании истории того или иного населенного пункта.

В предлагаемом издании история населенных пунктов Республики Татарстан представлена в комплексном виде, в нем впервые обобщены и систематизированы материалы о географическом положении, административно-территориальном делении, геологии, природе, археологии, исторических памятниках, сельском хозяйстве, промышленности, культуре, образовании, здравоохранении, динамике численности населения поселений Республики Татарстан.

Издание носит прежде всего справочный характер, в нем не ставится задача глубокого монографического освещения истории населенных пунктов. Работа сотрудников института над энциклопедией показала, что сегодня еще нет возможности для полноценного раскрытия истории большинства населенных пунктов в силу недостаточной изученности огромных пластов соответствующих источников. Отметим, что, как и в многотомной «Татарской энциклопедии», даты основания населённых пунктов здесь приводятся в основном на основании письменных источников; в некоторых случаях представляются и другие версии, если таковые имеются. В этом издании впервые представлены данные археологических исследований (прежде всего из «Свода памятников археологии Республики Татарстан»): о фактах выявления на территории или в окрестностях населенного

**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ
Т. Ф. ХАЙДАРОВА «ЭПОХА «ЧЁРНОЙ СМЕРТИ» В
ЗОЛОТОЙ ОРДЕ И ПРИЛЕГАЮЩИХ РЕГИОНАХ
(КОНЕЦ XIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XV вв.)»**

В июне 2018 г. была опубликована книга Т. Ф. Хайдарова «Эпоха «Чёрной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.)». В современной исторической науке сделан вывод к выводу о том, что одним из важнейших факторов, ускорявших развитие человеческой цивилизации, наряду со сменой социально-экономической формации, глобальными военными столкновениями или сменой технологического уклада, следует рассматривать роль происходивших в историческом прошлом масштабных вспышек эпидемических заболеваний (чумы, тифа, оспы и др.). Одной из самых крупных по масштабам и последствиям, оказавшей сильнейшее влияние на развитие современной цивилизации и культуры, стала вспыхнувшая в середине XIV в. вторая пандемия чумы, более известная под названием «Чёрная смерть».

Западные историки более чем за несколько веков значительно продвинулись в изучении этой темы. Но многие пробелы были заполнены лишь в последние десятилетия, когда стали использоваться современные технологии и наработки в области естественных наук (биологии, генетики и климатологии). Это позволило главным образом не только начать процесс критического анализа уже опубликованных письменных источников, но и сделать новое прочтение ранее не публиковавшихся. Видимым результатом этого процесса исследований, затронувших тему о «Чёрной смерти», явилось значительное расширение как корпуса нарративных источников, так и регионов исследования. В этом смысле введение в научный оборот данных о чумных захоронениях на территории России и письменных источников на русском языке стали для западных специалистов большим открытием.

Всё это позволило начать пересмотр ряда устоявшихся в западной науке догм, главными из которых являлись те, что были связаны с сюжетами о начале «Чёрной смерти». В первую очередь речь идет о знаменитой чумной бомбардировке 1346 г. войсками хана Джанибека осажденной в Крыму гегуэзской Кафы (Феодосии). При этом в расчёт не были взяты данные, представленные в созданном на достаточном отдалении от места событий хронике Габриелле де Муси об этих событиях, и существование письменных источников на иных языках. Речь идет о потерях, представленных в русских летописях. Именно последние были хорошо проанализированы отечественными исследователями. Однако, из-за крайне скеп-

тического отношения к исторической науке со стороны представителей отечественных естественно – научных кругов, многие выводы историков по теме не были учтены. В свете этого перед отечественной историографией встала проблема создания исследования, учитывающего последние достижения в области естественных наук и данных письменных источников.

В результате удалось создать симбиоз этих двух научных начал. В целом, данную монографию можно рассматривать скорее как набор гипотез, нежели точное описание событий исторического прошлого, но, как подсказывает научное чутье, скорее всего выводы, сделанные в ней, будут подтверждаться. К слову, уже начала подтверждаться догадка автора относительно того, что большую роль в распространение эпидемии чумы в Золотой Орде сыграла территория Кавказа, а не Средней Азии. Так в ходе анализа текста «Фасихова свода» была выявлена интересная хронологическая последовательность: перед каждой крупной вспышкой на Нижней Волге – где-то за 2,5–3 г. – в районе Тебриза и Кавказа фиксировалась крупная вспышка чумы. Источники позволяют провести реконструкцию этих событий. Опираясь на знания о том, по какой логике обычно развивается и распространяется эпидемия, оставалось только логически реконструировать ход распространения чумы на территории Золотой Орды в 1278–1448 гг. Наиболее интересными выводами, лежавшими на поверхности, но пока неучтенными историками, стали рост напряжения между русскими княжествами и Золотой Ордой, набеги ушкуйников, территориальная экспансия Великих княжеств Московского и Литовского, масштабные миграционные и политические процессы на территории Улуса Джучи, возникновение Крымского и Казанского ханств, а также выводы о возможном регионе, периоде возникновения «Чёрной смерти».

Данная книга написана современным научным языком и с учетом последних достижений мировой науки.

Редакция

**Новосибирск өлкәсе татар иҗтимагый берләшмәләре
буенча мәгълүмат**

**Информация о татарских общественных объединениях
новосибирской области**

ГБУК НСО «НОТКЦ»

Государственное бюджетное учреждение культуры Новосибирской области «Новосибирский областной татарский культурный центр» – единственный татарский государственный центр за Уралом, который выходит за рамки своего областного статуса.

Государственное бюджетное учреждение культуры Новосибирской области «Новосибирский областной татарский культурный центр» создано 29.10.1990 г. решением Новосибирского облисполкома № 420 и относится к сфере компетенции Министерства культуры НСО.

Новосибирский областной татарский культурный центр – самый крупный центр в Сибири по масштабу проводимой работы. Своей деятельностью он объединяет и сплачивает все татарские организации Сибирского Федерального округа, частично и Ближнего Зарубежья, показывая всем пример, как можно сотрудничать со всеми государственными и общественными организациями.

Новосибирский областной татарский культурный центр проводит крупномасштабные культурно-массовые мероприятия регионального и международного значения, пропагандируя не только татарскую культуру, но и культуру тюрков в целом. Он послужил перспективным началом для развития татарского движения, как внутри города, так и в Новосибирской области в целом.

Первым директором Новосибирского областного татарского культурного центра был Касимов Хатиф Закирович, с 2001 г. и по настоящее время центром руководит Тихомирова Равза Шамильевна, заслуженный артист и работник культуры Республики Татарстан.

Целью данного государственного учреждения культуры является сохранение и развитие татарской культуры и языка в Новосибирске и Новосибирской области, удовлетворение общественных потребностей в изучении традиционной татарской культуры, поддержка любительского национального татарского художественного творчества, самостоятельной творческой инициативы и социально-культурной активности населения,

организации его досуга и отдыха, путем осуществления функций некоммерческого характера.

Для этого используются различные формы деятельности. При ГБУК НСО «НОТКЦ» работают следующие клубные формирования:

1. Детская студия Татарского искусства, в которой занимаются дети в возрасте от 4 до 10 лет по четырем предметам: татарский язык, вокал, прикладное искусство, татарские народные игры.

2. Татарский молодежный клуб «Алтын Йолдыз» («Золотая Звезда»), занимающийся непосредственно проведением мероприятий для татарской молодежи г.Новосибирска и выпускающий газету с одноименным названием.

3. Клуб «Дуслык» («Дружба»), который ежемесячно организует семейные вечера отдыха.

4. Женский клуб «Ак Калфак», который организует творческие и кулинарные мастер-классы по татарской культуре.

5. Музыкально-литературный клуб, который проводит творческие встречи, популяризируя татарских композиторов и писателей.

6. Театральная гостиная «Әкият» готовит татарские детские спектакли.

7. Вокальный ансамбль «Мирас».

8. Татарский танцевальный ансамбль «Айда».

9. Клуб татарской песни «Сандугач».

Основные мероприятия «Новосибирского областного татарского культурного центра»:

1. Международный фестиваль дружбы тюркских народов «Сибирская Чайхана».

2. Межрегиональный фестиваль-конкурс татарской культуры «Себер Йолдызлары».

3. Областной праздник культуры и спорта «Сабантуй собирает друзей».

4. Межрегиональный праздник «Сибирский Сабантуй».

5. Сибирский фестиваль татарской молодежи.

6. Татарская детская профильная смена «Себер сандыгы» (Сибирский Сундучок).

7. Областной конкурс «Татар кызы».

8. Областной конкурс «Татар егете».

9. Смотр-конкурс татарских деревень «Минем татар авылым».

10. Областной фестиваль-конкурс «Мама, папа, я – татарская семья».

11. Областной конкурс «Супер аби» («Супер бабушка»).

Кроме этого, **Центр организует различные концерты, фестивали, конкурсы, праздники, лекции, семинары, творческие встречи, вы-**

ИНФОРМАЦИЯ О ТАТАРСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЯХ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

ставки, молодежные дискотеки, вечера отдыха «Для тех, кому за...», встречи татарской интеллигенции, литературно-музыкальные вечера и многое другое, а также активно участвует в областных, городских, региональных и международных мероприятиях, регулярно отправляет своих делегатов на Всероссийские конкурсы и фестивали. Оказывает содействие в организации и проведении татарских мероприятий, а также проводит консультации по татарской культуре учреждениям Новосибирской области и регионов Сибирского Федерального округа.

В марте 2005 г. была создана редакция газеты «Азат Себер» («Свободная Сибирь»). Первый номер газеты вышел в мае 2005 г. С 2009 г. и по настоящее время издается молодежная газета «Алтын Йолдыз». В газетах освещаются мероприятия центра, реклама предстоящих, а также информация о татарской культуре, традициях, об известных личностях г. Новосибирска и Новосибирской области и др.

У Татарского культурного центра есть свой собственный корпоративный сайт (www.tatarseber.ru), целью которого является донесение до потребителя информации о ближайших мероприятиях (афиша), предоставление фотоотчетов о прошедших, информация о кружках, клубах и другая информация.

ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр» активно сотрудничает с общественной организацией «Региональная татарская национально-культурная автономия Новосибирской области (президент Гареев Амир Гимадисламович, заслуженный работник культуры Республики Татарстан). В организации и проведении культурно-массовых мероприятий участвует более сорока человек от татарской общественности, желающих безвозмездно помочь.

Налажен культурный обмен с республиками Татарстан, Башкортостан, Казахстан, Алтай, Кыргызстан, Тува, Хакасия и другими тюркоязычными народами. ГБУК НСО «НОТКЦ» активно участвует в международных мероприятиях, работает с Комитетом по делам молодежи, Домом национальных культур им. Г.Заволокина, мэрией г.Новосибирска, а также со многими учреждениями и организациями Новосибирска (общественными татарскими организациями, Новосибирской исторической мечетью, национальными культурными центрами, коммерческими организациями)

Татарский культурный центр награжден различными дипломами, благодарственными письмами, грамотами от Правительства Новосибирской области, мэрии г.Новосибирска, глав районов Новосибирской области, администраций городов Сибирского региона, республик Татарстан и Казахстан.

В 2005 г. мероприятие татарского центра – Международный фестиваль дружбы тюркских народов «Сибирская чайхана» – вошло в золотую книгу культуры Новосибирской области в номинации «Событие года».

В 2009 г. ОГУК «Новосибирский областной Татарский культурный центр» получил Свидетельство «100 лучших товаров России». В 2013 г. ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр» вошел в книгу рекордов и достижений города Новосибирска (Новониколаевска), как самый крупный в Сибири татарский культурный центр.

За время своей работы центром было подписано три Соглашения с Республикой Татарстан: в 2004 г. Соглашение о культурном сотрудничестве между Управлением культуры администрации Новосибирской области и Министерством культуры Республики Татарстан, в 2005 г. были подписаны два Соглашения: в области образования между департаментом образования Новосибирской области и Министерством образования Республики Татарстан, а также о сотрудничестве между Управлением по делам молодежи администрации Новосибирской области и Министерством по делам молодежи и спорта Республики Татарстан в сфере молодежной политики.

Реквизиты

ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр»
630112, г. Новосибирск, ул. Селезнева, 46, оф. 221

Режим и график работы: понедельник-пятница, с 9.00 до 17.00.

Директор ГБУК НСО «НОТКЦ» – Тихомирова Равза Шамильевна
(Заслуженный артист и работник культуры Республики Татарстан, Вице-президент ОО «РТНКАНО»)

Сайт: www.tatarseber.ru

Instagram: [@tatar_nsk](https://www.instagram.com/tatar_nsk)

ОО «РТНКАНО»

Общественная организация «Региональная Татарская Национально-Культурная Автономия Новосибирской области» («РТНКАНО») была реорганизована из городской национально-культурной автономии в 1997 г. (официально зарегистрирована в 2000 г.). Первым руководителем Татарской национально-культурной автономии был избран Гимади Эдуард Хайрутдинович (доктор физ.-мат. наук, профессор, ведущий научный сотрудник, заведующий лабораторией дискретных экстремальных задач Института математики СО РАН. Автор алгоритма Гимади.). С 2006 г. и по настоящее время президент организации – Гареев Амир Гимадисламович (Заслуженный работник культуры Республики Татарстан). ОО «РТНКАНО» является членом Ассоциации национально-культурных автономий и национальных организаций г. Новосибирска «Содружество», входит в состав Межрегиональной общественной организации «Ассоциация татар Сибири» и тесно сотрудничает с ГБУК НСО «Новосибирский областной татарский культурный центр», а также с мусульманскими религиозными организациями города Новосибирска и Новосибирской области.

При ОО «РТНКАНО» ведет плодотворную деятельность женская организация «Ак калфак» Новосибирской области и рабочая группа по Чатскому городищу. В Новосибирской области работают 10 филиалов ОО «РТНКАНО»: в Чановском, Кыштовском, Куйбышевском, Барабинском, Каргатском, Колыванском, Убинском, Татарском районах, а также в г. Бердск и г. Искитим.

«РТНКАНО» имеет опыт реализации различных проектов по развитию национальной культуры и языка. Организация сотрудничает с Исполкомом Всемирного конгресса татар, Федеральной национально-культурной автономией татар и Министерством культуры Республики Татарстан. Также ОО «РТНКАНО» имеет большой конструктивный опыт взаимодействия с органами власти г. Новосибирска, Правительством Новосибирской области и привлечения административных ресурсов на проведение мероприятий. Благодаря грантам министерства культуры РТ, мэрии г. Новосибирска и Правительства НСО, удалось не раз осуществить проект татарской детской профильной смены «Себер сандыгы» («Сибирский сундучок»), Сибирский фестиваль татарской молодежи, а также I и II Съезд татар СФО и конкурсы «Минем татар авылым». По письму-обращению татарских организаций из Республики Татарстан в область направляются артисты и специалисты разных профилей, выделяется финансовая помощь на мероприятия. По поручению президента РТ Р. Н. Минниханова ежегодно направляются делегации из районов РТ для

участия в Сабантуях. У ОО «РТНКАНО» налажено сотрудничество со многими учреждениями и организациями Новосибирска и Новосибирской области (общественными татарскими организациями, мечетями, национальными культурными организациями, коммерческими организациями), городами Сибирского региона.

В организации имеются высококвалифицированные специалисты, способные проводить мероприятия различного уровня и масштаба.

ОО «РТНКАНО» ведет свою деятельность с целью участия в реализации государственной политики в сфере возрождения, сохранения и развития татарской культуры, традиций, обычаев, развитие татарского языка и литературы; содействия средствами культуры гармонизации межнациональных отношений и создания условий для практической реализации прав граждан татарской национальности и жителей области на удовлетворение культурных потребностей.

ОО «РТНКАНО» тесно сотрудничая с ГБУК НСО «НОТКЦ», ежегодно проводят около 45 мероприятий, а также участники организации принимают участие в 50 мероприятиях различного уровня: культурные (концерты, фестивали, праздники), досуговые (вечера отдыха, молодежные дискотеки, мастер-классы, интеллектуальные игры, городские игры для молодежи и для детей), научные мероприятия (съезды, круглые столы, лекции, участие в городских конференциях, в Форумах и Съездах татарских ученых в Республике Татарстан и др.), спортивные (участие в Чемпионате России по борьбе «Көрәш», Спартакиаде народов г. Новосибирска и Новосибирской области, участие в турнире по футболу на кубок Ассоциации «Содружество»).

Основные мероприятия, проводимые в городе Новосибирске и Новосибирской области:

1. Международный фестиваль дружбы тюркских народов «Сибирская Чайхана».
2. Международный конкурс «Тюркская красавица».
3. Региональный фестиваль-конкурс татарской культуры «Себер Йолдызлары».
4. Областной праздник культуры и спорта «Сабантуй собирает друзей».
5. Межрегиональный праздник «Сибирский Сабантуй».
6. Сибирский фестиваль татарской молодежи.
7. Татарская детская профильная смена «Милләтебез хэзинэләре Себер сандыгы».
8. Областной конкурс «Татар кызы».
9. Областной конкурс «Татар егете».

10. Съезд татар Сибирского Федерального округа.
11. Смотр-конкурс татарских деревень «Минем татар авылым».
12. Областной фестиваль-конкурс «Мама, папа, я – татарская семья».
13. Областной конкурс «Супер эби» («Супер бабушка»).
14. Круглые столы, конференции, семинары по татарской истории и культуре.

В городе Новосибирске действуют 9 клубных формирований: клуб «Дуслык», татарский молодежный клуб «Алтын йолдыз», музыкально-литературный клуб, детская студия татарского искусства, театральная гостиная «Әкият», клуб татарской песни «Сандугач», татарский танцевальный ансамбль «Айда», вокальный ансамбль «Мирас», женский клуб «Ак калфак».

ОО «РТНКАНО» совместно с ГБУК НСО «НОТКЦ» занимается не только сохранением и развитием татарской культуры, но и вносит большой вклад в укрепление дружбы народов в области и в Сибири в целом: праздник тюркоязычных и ираноязычных народов «Навруз байрам», праздник «Новосибирск – город дружбы», День народного единства, празднование Дня г. Бердска и другие фестивали национальных культур.

Поддерживаются и регулярно обновляются: группа «Новосибирские татары» в социальной сети «ВКонтакте», аккаунт @tatar_nsk в Instagram, группа «Татары Новосибирска и НСО!!!:)» в Одноклассниках, корпоративный сайт татарского центра (www.tatarseber.ru), целью которых является донесение до потребителя информации о ближайших мероприятиях (афиша), предоставление фотоотчетов о прошедших, информация о кружках и клубах и многое другое.

Авторлар буенча белешмә

Абдуллин Муса Махмутович, төбәк тарихын өйрәнүче.

Батулла Рабит Мөхлис улы, татар халык язучысы.

Борханов Альберт Әхмәтжан улы, тарих фәннәре кандидаты, профессор, ТР «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте Советы рәисенәң беренче урынбасары.

Бугарчөв Алексей Игоревич, ТФА А. Х. Халиков исемендәге Археология институтының кече фәнни хезмәткәре.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Вәлиев Рәмзи Кәлим улы, тарих фәннәре докторы, профессор, РФ югары мәктәбенәң атказанган хезмәткәре, ТРның атказанган фән эшлеклесе.

Гатауллин Ринат Фәйзлдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Гомәров Илһам Госман улы, филология фәннәре кандидаты, ТФА Г.Ибраһимов ис. ТӘСИның Язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире.

Голодяев Константин Артемович, тарихчы, төбәк тарихын өйрәнүче, башлангыч тарих буенча Новосибирск өлкәсе белгече, Новосибирск музей хезмәткәре.

Закирова Илсәяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАның Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык ижаты бүлегә баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журнал мөхәррире.

Көбәшев Илһам Гариф улы, икътисад фәннәре кандидаты, Россия табигать белеме академиясе академигы, УРның атказанган икътисадчысы.

Кыямов Илдар Әгъләмәтдин улы, төбәкче – журналист, «Яңа гасыр» ТРК мөхәррире, «Бәллүр каләм» һәм Г. Утыз-Имәни премияләре лауреаты.

Курчаков Рөстәм Солтан улы, икътисадчы, икътисад фәннәре кандидаты.

Минһажев Рәшит Рәкыйп улы, «Ватаным Татарстан» газетасының бүлек мөдире.

Мириханов Назиф Мөжәһидан улы, ТРның РФдагы элеккеге тулы вәкаләтле вәкиле, сәясәт фәннәре докторы, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Мифтахов Ленар Гариф улы, Федераль статуска ия хезмэт ветераны.

Мөхәммәтжанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАның Г.Ибраһимов ис. ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Нигъмәтжанов Томас Тимерхан улы, ТР һәм РФ журналистлар берлеге әгъзасы, «Теплоконтроль» акционерлар жәмгыяте Казан приборлар төзү предприятиесе баш метрологы.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, туган якны өйрәнүче, БТК каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Сәетов Рәис Сәетмөхәммәт улы, төбәк тарихын өйрәнүче, ТРның атказанган авыл хужалыгы хезмәткәре, Минзәлә шәһәренең мактаулы гражданы.

Тажиев Дамир Нәзир улы, РФ Журналистлар берлеге әгъзасы, Р.Төхфәтуллин исемәндәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең жәмәгать эшлеклесе, төбәк тарихын өйрәнүче.

Төхбәтуллина Нурия Гариф кызы, педагогия хезмәте ветераны.

Хисамов Олег Ришат улы, филология фәннәре кандидаты, ТФАның Г.Ибраһимов исемәндәге ТӘСИның фән эшләре буенча директор урынбасары.

Хәбинова Зәрия Габдулла кызы, төбәк тарихын өйрәнүче, публицист, жәмәгать эшлеклесе.

Хәйретдинов Айдар Гарәфетдин улы, фәлсәфә фәннәре кандидаты, доцент, ТФАның Ш.Мәржани ис. Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Хәмзина Рәшидә Камил кызы, жәмәгать эшлеклесе, Новосибирск өлкәсе ТИУ һәм Бердск шәһәренең «Ак калфак» хатын-кызлары клубы житәкчесе.

Худяков Юлий Сергеевич, тарих фәннәре докторы, профессор, Кыргызстан Милли фәннәр академиясенең шәрәфле академигы, Жусуп Баласагыни ис. Кыргыз милли университеты профессоры.

Яхин Фәрит Зәки улы, филология фәннәре докторы, профессор, ТФАның Г.Ибраһимов ис.ТӘСИ бүлеге мөдире.

Сведения об авторах

Абдуллин Муса Махмутович, краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Батулла Рабит Мухлисович, народный писатель РТ.

Бугарчёв Алексей Игоревич, младший научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Халикова АН РТ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ, первый заместитель председателя Совета ВОК, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Валеев Рамзи Калимович, доктор исторических наук, профессор, заслуженный работник высшей школы РФ, заслуженный деятель науки РТ, почетный профессор КФУ, академик РАГН.

Гатауллин Ринат Файзлtdинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Голодяев Константин Артемович, историк, краевед, специалист в области ранней истории Новосибирской области, сотрудник Музея Новосибирска.

Гумеров Ильгам Гусманович, заведующий Центром письменного и музыкального наследия ИЯЛИ АН РТ, кандидат филологических наук.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, редактор журнала.

Киямов Ильдар Аглямутдинович, краевед-журналист, редактор ТРК «Новый век», лауреат премий «Бэллур каләм» и Г. Утыз-Имәни.

Кубашев Ильхам Гарифович, кандидат экономических наук, профессор РАЕ, заслуженный экономист Удмуртской Республики.

Курчаков Рустам Султанович, экономист, кандидат экономических наук.

Мингазов Рашит Ракипович, редактор отдела газеты «Ватаным Татарстан».

Мириханов Назиф Музагиданович, экс-полпред РТ в РФ, доктор политических наук, заслуженный работник культуры РТ.

Мифтахов Ленар Гарифович, ветеран труда федерального статуса.

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Нигаматзянов Томас Тимерханович, член Союза журналистов РТ и РФ, главный метролог Казанского приборостроительного предприятия АО «Теплоконтроль».

Саитов Раис Саитмухамедович, краевед, заслуженный работник сельского хозяйства Республики Татарстан, почетный гражданин г. Мензелинска.

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель г. Альметьевска.

Тухватуллина Нурания Гарифовна, ветеран педагогического труда.

Хабипова Зария Габдулловна, краевед, публицист, общественный деятель.

Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович, кандидат философских наук, доцент, старший научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Хамзина Рашида Камильевна, общественный деятель, руководитель ТОЦ Новосибирской области, руководитель женского клуба «Ак калфак» г. Бердск.

Хисамов Олег Ришатович, кандидат филологических наук, заместитель директора по научной работе ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

Худяков Юлий Сергеевич, доктор исторических наук, профессор, почетный академик Национальной академии наук Кыргызстана, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Яхин Фарит Закиевич, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- методика и методология историко-краеведческих исследований;
- история краеведения и историко-краеведческое наследие;
- проблемы региональной истории;
- новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;
- публикация источников;
- история конкретных сел и деревень;
- история музеев и публикация музейных коллекций;
- жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;
- использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;
- популярные статьи по краеведению;
- краеведческая хроника (конференции, встречи и т.д.);
- рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С.82.]; [Денисов: 2012. С.25; Черкас: 2005. С.16.]; [ГАОО. Ф.476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары–казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф.98. Оп.2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф.98. Оп.2. Ед. 26.

4. *Денисов Д. Н.* Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н.Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. *Черкас Т. Г.* Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате doc или docx.
2. А 4.
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см., сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа.
4. Шрифт – TimesNewRoman
5. Размер шрифта – 14
6. Межстрочный интервал – 1,5
7. Абзацный отступ – 1,0

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п.л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл. адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, оф. 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край».

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

1'2019

Подписано в печать 27.03.2019 г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

Иске Казан

Новосибирск өлкәсе Колыван районы
(фото: <http://ведомостинсо.рф>)

Чат татарлары утарына Татарстан Республикасы Президенты бүлгә

Чат татарларының Петр I заманында кигән киёмнәре
(фото: <http://ведомостинсо.рф>)

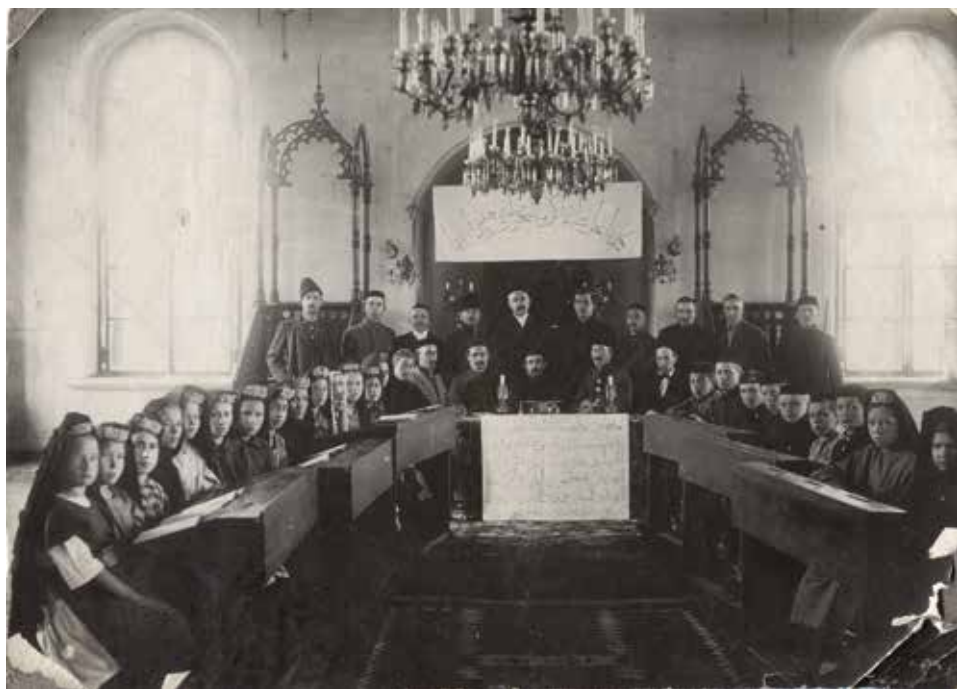

Себер ханының соңгы сугыш урыны

Новосибирскиның Чат шәһәрчегендә каһарман милләттәшләрәбезне
искә алу

Иркутскида имтихан вакыты. 1926 ел.

Татар галимнәре Иркутск өлкәсендә

Ульяновскида төбәк тарихын өйрәнүчеләр

Татар ижтимагый үзәгенең оешуына 30 ел.
(Фото: <https://kam.business-gazeta.ru>)

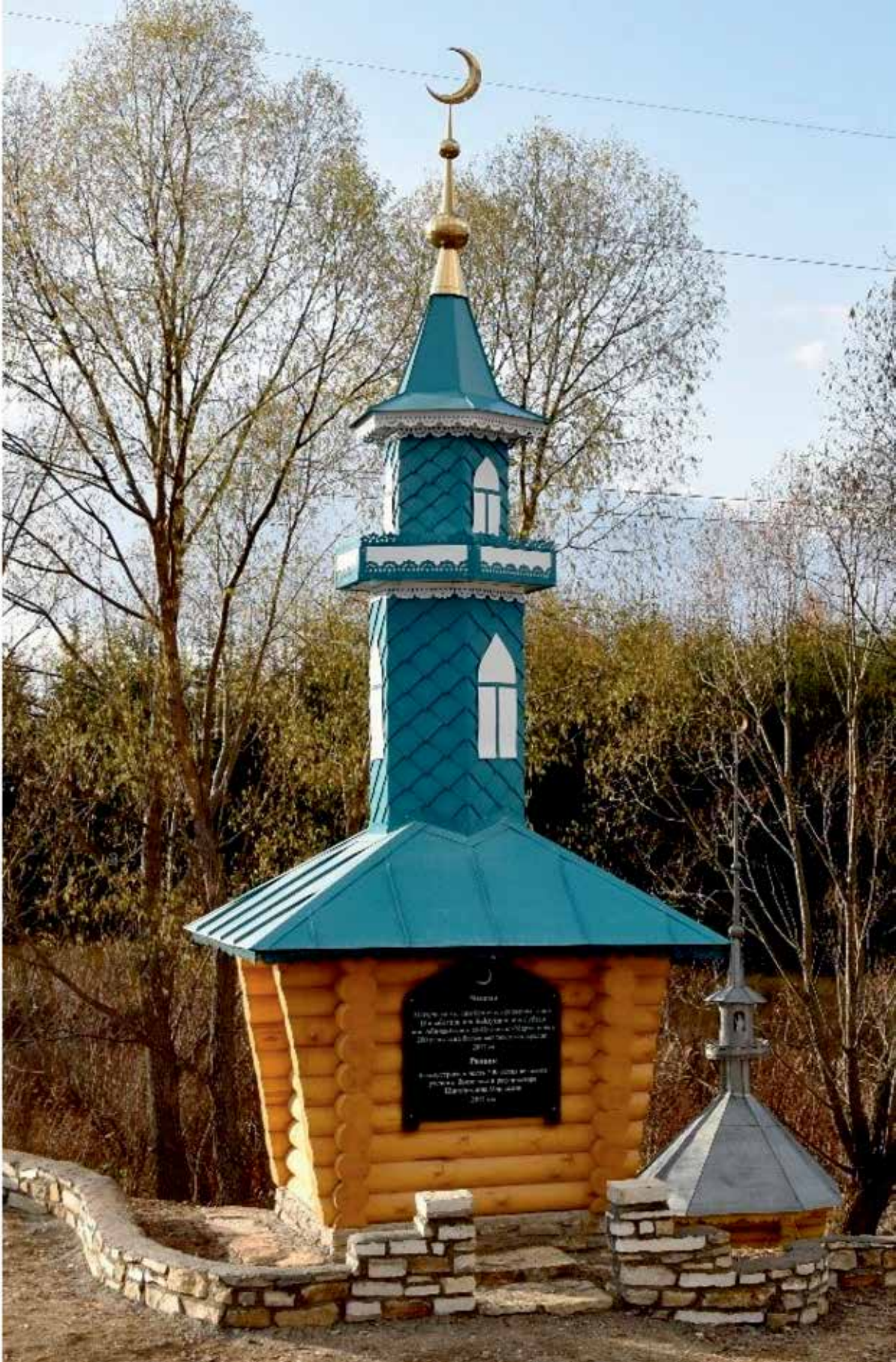

Татар Согыты мәктәбе

Татар Согыты мәктәбендә чыгарылыш бәйрәме

Минарет
Минарет в с. Калитинское, посвященный
100-летию со дня рождения А.М. Горького
и посвященный 100-летию со дня рождения
А.М. Горького и 100-летию со дня
рождения А.М. Горького
2011 г.

Посвящен
Минарет в с. Калитинское, посвященный
100-летию со дня рождения А.М. Горького
и посвященный 100-летию со дня
рождения А.М. Горького
2011 г.

